

Series I

Volume XXIX

2003

ՀԱՅ

ARMENIAN

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

NUMISMATIC

ՀԱՆԴԵՍ

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. XXIX (2003)

Letters	1
Announcement	2
Letters	2
NERCESSIAN, Y. T. Silver Coins of Artavasdes II of Armenia.....	3
Armenian Numismatic Literature	12
ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Մարգո-Լենա Ե. Գ. Վ. Զոբովի Ռուբենեան դրամների ժողովածուն (GARABEDIAN, Margo-Lena E. B. V. Zoubov's Roupenian Coin Collection).....	13
Editorial: Armenian Numismatic Society Faces a Great Challenge	33
Letters	34
Հր. Կ. Սիբիլյանի դիտողությունները կիսադրամներու մասին (Fr. C. Sibilian's Observations on Half Trams of Cilician Armenian Kings).....	34
Donations (<i>Selected Numismatic Studies II</i> Fund)	34
ՆԵՐՇԵՍԵԱՆ, Ե. Թ., Կիլիկիան Հայաստանի թագաւորներուն կիսադրամները (NERCESSIAN, Y. T. Half Trams of Cilician Armenian Kings).....	35
NERCESSIAN, Y. T. The Armenian Coin Auction of Manuel Panaossian	53
Armenian Numismatic Literature	58
Editorial	59
Letters	60
Announcement	60
NERCESSIAN, Y. T. Some Unpublished Coins of Tigranes the Great of Armenia....	61
<i>Sassanian Coins of Armenia</i> , by Eduard Khurshudian and Armine Zohrabian. reviewed by Y. T. Nercessian.....	66
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Ռուբէն Գրախօսական՝ «Լաուրիտի կիսանդրին» (A Critical book review of A. MOUSHEGHIAN and G. DEPEYROT, <i>Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)</i> , by Ruben VARDANYAN, under the title of "The Bust of Laurit [laureate]" (Part I).....	67
Armenian Numismatic Literature	76
NERCESSIAN, Y. T. Paul Z. Bedoukian Medal.....	77
NERCESSIAN, Y. T. A Counterfeit Hemidrachm of Tigranes II.....	79
CHRISTIANIAN, Jirair. A Counterfeit Levon-Hetoum Silver Tram Revisited.....	81
SARYAN, L. A. Security Devices on the 1993 Ten-Dram Banknote of Armenia.....	83
Announcements	87
Letters	87
Latest	87
Obituary	88
Donations	88
Donations (<i>Selected Numismatic Studies II</i> Fund)	88
NERCESSIAN, Y. T. Silver Coins of Artaxias II, Tigranes III, Artavasdes IV of Armenia	89
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Ռուբէն Գրախօսական՝ «Լաուրիտի կիսանդրին» (Դասն II) (A Critical book review of A. MOUSHEGHIAN and G. DEPEYROT, <i>Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)</i> , by Ruben VARDANYAN, under the title of "The Bust of Laurit [laureate]" (Part II)	99
Armenian Numismatic Literature	112
ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Բագրատ, Մէկ կեղծ հայկական թղթադրամի մասին (SAHAKYAN, Bagrat. A Counterfeit Armenian Paper Money)	113

Series I

Volume XXIX, No. 1

March 2003

ՀԱՅ

ARMENIAN

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

NUMISMATIC

ՀԱՆԴԵՍ

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. XXIX (2003) No. 1

Letters	1
Announcement	2
Letters	2
NERCESSIAN, Y. T. Silver Coins of Artavasdes II of Armenia.....	3
Armenian Numismatic Literature	12
ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Մարգո-Լենա Ե. Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան դրամներէի ժողովածուն (GARABEDIAN, Margo-Lena E. B. V. Zoubov's Roupenian Coin Collection).....	13

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series I

Vol. XXIX, No. 1

March 2003

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

Ես խոստացայ շուտով գրել, բայց հանգամանքները ստիպեցին երկար ժամանակով լռել:

Նախ, Դրամագիտության Բաժնի աշխատակիցների ու իմ կողմից խորին շնորհակալություն ձեպ ևս մի մեծ խումբ գրականութեամբ մեր գրադարանը հարստացնելու համար, ինչպես նաև բոլոր նրանց, ում ջանքերով այն ապահով հասա Հայաստան: Գրականութիւնը գրանցում է ՀՊՊԹ գրադարանում և պահում է մեր բաժնում, ինչպես մնացած ամբողջ դրամագիտական գրականութիւնը՝ օգտագործման նպատակաբարձրութիւններից ելնելով:

Վերանորոգումը մեր բաժնում վերջապէս ու վերջնականապէս աւարտուեց միայն Հոկտեմբերի կէսերին, իսկ Թանգարանի միւս մասերում այն դեռ շարունակում է: Շատ գործեր ընդհատուեցին կամ դանդաղում են այդ պատճառով: Լաւ է, սակայն, որ մեր սենեակները հիմա աւելի մաքուր, կոկիկ ու լուսաւոր են դարձել:

Բացի այդ, Հոկտեմբերի 1-ից մինչև Նոյեմբերի 1-ը ես մասնակցեցի Ագարակում, Աշտարակից ոչ հեռու, անցկացուող հնագիտական պեղումներին: Այս բնակավայրի պեղումները սկսուել են անցեալ տարի, Ամերիկայի Գ-Ֆոելլեր հիմնադրամ ընկերութեան Հայաստանեան մասնաճիւղի նախաձեռնութեամբ ու միջոցներով (որի ֆինանսական օգնութեամբ թանգարանն այս տարի ձեռք բերեց արտաշէսեան և հելլենիստական դրամներից բաղկացած պղնձէ դրամների մի ժողովածու. այդ մասին ևս արդէն ձեպ յայտնել եմ): Բնակավայրն ունի յատկապէս վաղբրոնզէդարեան ու հելլենիստական ժամանակաշրջանի բաւական հարուստ մշակութային մնացորդներ: Այստեղ արդէն յայտնաբերուել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու մի դրախմա և Օգոստոս կայսեր մի դենար:

Միւս նորութիւնն այն է, որ «Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամի» ծրագրով անցկացուող թանգարանային առարկաների շտեմարանի ստեղծման շրջանակներում մեր բաժինը ստացաւ համակարգիչ, տպիչ և սկաներ: Արդէն մի քանի օր է, ինչ սկսել ենք մուտքագրել, յատուկ կապմունք ծրագրով, մեր ժողովածուի տուեալները: Նոյն գործը, մի քանի ամիս առաջ, սկսել էին նաև հնագիտութեան բաժնում...

Արտաւազիկի էրմիտաժեան դրամի վերաբերեալ. Խ. Մուշեղեանը «Արտավազիկ Բ-ի չորեքսորյանը» յօդուածում միայն յիշատակում է այդ դրամի մասին (էջ 322, ծանօթութիւն 24, ուսերէն), բայց այդ յօդուածում լուսանկարը չի տալիս: «Արտավազիկ Բ-ի չորեք-դրամյանը» յօդուածի թիւ 4 դրախման ՀՊՊԹ-ի կեղծ դրամներից մէկն է, որի լուսանկարը և տուեալները, միւս կեղծ դրամների լուսանկարների ու տուեալների հետ միասին, ուղարկում եմ ձեպ, որոք կարող էք պետելել ձեր աշխատանքում, եթէ անհրաժեշտ էք գտնում...

Ruben Vardanyan
State History Museum of Armenia
Yerevan

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (e-mail: ArmNumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gevenian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions US \$50.00 per year.

ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443

ANNOUNCEMENT

"*Armenian Numismatic Journal* Index to Volumes XVI-XXX (1990-2004)" is in preparation and will be printed in the fourth issue of volume thirty.

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

... I have been wondering if it has ever been suggested to the Arm Num Soc that there may be interest from members in swapping, or compiling internal "wanted to buy/trade" lists. It seems that, as scarce as these coins are, many might be interested in trading duplicates in the interest of broadening collections. The *Journal* could then act as a clearinghouse or facilitator for that purpose. I would appreciate hearing your thoughts on this.

... In one of the past issues of Arm Num Soc *Journal*, you had asked about publishing e-mail addresses. Feel free to publish mine if you update the list. However, use my jjairac@aol.com.
J. Christianian

Editor's note: I am extremely flattered with this new proposed position. I must decline for several good reasons:

- 1). I am extremely busy and my time does not permit this type of work.
- 2). It is extremely hard to please people — most of the time they will think that they were not treated fairly.
- 3). There is a conflict of interest, I sell Armenian coins.
- 4). *Armenian Numismatic Journal* is a scholarly periodical and not a trade journal. We have no advertisements and do not accept any.
- 5). There are professional numismatists who do this for a fee (in the form of auction houses). They do an extremely good job for their modest compensation and the abuse they take from the collectors.
- 6). If you are very serious about this, you may consider publishing an *Armenian Coin Trade Sheet*. I published your e-mail address; any one who wishes to trade may contact you.

Mr. Christianian's response: I did not mean to create more work for you! I think my thoughts (though not quite clear) were more in line with a "numismatic club" activity. I also appreciate the nature of the conflict of interest you refer to. I will give it some thought, and maybe contact a few people to gauge the level of interest. Ultimately, with the privacy issues you referred to previously (and with the negligible response to your request for e-mail addresses), it would appear that maybe this is not such a great idea. Maybe you could bring it up at the next Arm Num Soc meeting, and let me know if there appears to be any interest.

... Յանկանում եմ Ձեր ողջ ընտանիքին քաջառողջութիւն, մեծա-բարիքներ: Պրն. Ներսիսեան Ձեզ նաև յաջողութիւններ հայ դրամագիտութեան մութ հարցերի լուսարանման համար երկար տարիների բերմնաւոր և հոգեհարազատ աշխատանքների կատարում:

Մ. Կարապետեան

... Առողջութիւն, երջանկութիւն բոլորիդ 2003-ին և խաղաղութիւն մեր հայրենիքին:

Յ. Իշխանեան

... Յանկանում եմ Ձեզ և Ձեր ընտանիքին քաջ առողջութիւն, յաջողութիւն և կապոյտ երկինք:
Բ. Սահակեան

SILVER COINS OF ARTAVASDES II OF ARMENIA

(Plate 1)

Y. T. NERCESSIAN

Historical Background

Artavasdes II (56-34 B.C.)¹ succeeded his father Tigranes II the Great. Armenia and Rome were allies due to the peace treaty signed between Tigranes and Pompey. Rome was planning an invasion of Parthia. Artavasdes advised the Romans to invade Parthia through Armenia. Crassus ignored the advice of Artavasdes, advanced through Syrian plains, and lost the battle.

Antony began to recapture the lands Rome had lost. Eventually, Artavasdes, his queen and two sons were captured by treachery, put in chains, and taken to Egypt as prisoners. His eldest son, Artaxias, was crowned king by the Armenian nobles in 34 B.C.,² but he could not put up an organized resistance against Rome. Artaxias II escaped to Parthia for refuge. Armenia was plundered and declared a Roman province.

A Survey of Studies on Silver Coins of Artavasdes II

The silver tetradrachms and drachms of Artavasdes II are rare. In fact, his entire coinage does not reflect the coins issued by a king who ruled more than two decades. One explanation is that when Artavasdes II ascended the throne, his father, Tigranes II, was still alive,³ and most likely, his father's coins were in circulation. According to Manandian and *Soviet Armenian Encyclopedia*, he was considered co-ruler. Perhaps at the beginning of his reign, there were sufficient coins in circulation which did not require the striking of coins with the portrait of a new ruler. However, twenty-two years is a long period to show so few coins.

In 1847, J. Bartholomaei⁴ was the first numismatist who published a line drawing of silver drachm of Artavasdes II in St. Petersburg (a4-p9a). In 1859, Victor Langlois⁵ published the first comprehensive study on ancient Armenian coins. In this work he reprinted⁶ the drachm that Bartholomaei had published. In 1872, Percy Gardner⁷ published the drachm of Artavasdes which was bequeathed to the British Museum by Mr. Woodhouse, on his death in

¹ For a detailed biography of Artavasdes II see Manandian, *A Critical Survey of the History of the Armenian People* (Erevan, 1944), Vol. I, pp. 245-283 (in Armenian); *History of the Armenian People*, Vol. I (Erevan, 1971), pp. 603-626 (in Armenian); *Soviet Armenian Encyclopedia* (Erevan, 1976), Vol. II, p. 144 (in Armenian); Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* (London, 1978), pp. 25-28; Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* (Los Angeles, 1995), pp. 74-75; Y. T. Nercessian and L. A. Saryan, "Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Ser. I, Vol. XXII (June-September 1996), Nos. 2-3, p. 27 also reprinted in *Armenian Numismatic Studies* (Los Angeles, 2000), pp. 156-157.

² H. K. Armen, "Artaxias II," *Fall of the Artaxiad Dynasty of Armenia* (Beirut, 1983), pp. 131-151 (in Armenian).

³ Manandian, p. 245; *Soviet Armenian Encyclopedia*, Vol. II, p. 144.

⁴ J. de Bartholomaei, "Drachme inédite d'Artavasde, roi d'Arménie," *Mémoires de la Société d'Archéologie et de Numismatique de St. Petersburg*, Vol. VII (1849), pp. 179-181, illus.; *Zeitschrift für Münz-, Siegel und Wappenkunde*, Vol. III (1849), pp. 179-181, illus.

⁵ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité* (Paris, 1859), xx, 87 pp., 6 pls.

⁶ *ibid.* pl. III, pp. 33-34, pl. III, No. 1.

⁷ Percy Gardner, "On an Unpublished Coin of Artavasdes II., King of Armenia," *Numismatic Chronicle*, New Series, Vol. XII (1872), pp. 9-15.

1866. This is the same coin published by Bartholomaei and Langlois. In 1890, E. Babelon⁸ published his famous work where he described numerous coins of Tigranes II. Additionally, he described the above mentioned drachm of Artavasdes.

In 1919, Jacques de Morgan published his book on Armenian history, in French (1919), later in Armenian (1947) and English (1965)⁹ translations. He offered a new drawing of an Artavasdes silver drachm (a2-p7a).

In 1936, K. J. Basmadjian¹⁰ published his famous book on Armenian general numismatics. Basmadjian reprinted de Morgan's line drawing. Also we read in the footnote that this coin was in the collection of Nishan Kalebjian, which later became part of the K. Baghdadian collection. Paul Z. Bedoukian purchased the Baghdadian collection in 1968,¹¹ and most of the Bedoukian collection was donated to the Armenian Library and Museum of America in 1999.¹²

In 1964, Kh. A. Mousheghian¹³ published his paper on the Artavasdes II tetradrachm found in the village of P'arak'ar (A3-P3a). In this article, next to page 320, there are two plates. The first plate is the Artavasdes tetradrachm enlarged 3X. The second plate includes the photographs of four drachms enlarged 2X: No. 1 Tigranes II,¹⁴ Nos. 2-4 Artavasdes II. Drachms Nos. 1-3 belong to the Armenian Historical Museum in Erevan. The first two Artavasdes drachms (Nos. 2-3) were part of the Sarnakounk hoard described below by Mousheghian. The third Artavasdes drachm belonging to the Erevan Museum (Fig. No. 4) is believed to be a counterfeit (c/f a1-p1a).

In 1968, Paul Z. Bedoukian¹⁵ published his preliminary study on the coinage of the Artaxiad dynasty which was translated and published by the Mekhitarist Congregation in Vienna as a series of articles and later as a book.¹⁶ Bedoukian illustrated in his plates a tetradrachm and a drachm of Artavasdes. At the time Bedoukian stated, "Of the eight specimens known to the author, all have the same monogram but different letters in the field."

In 1973 Mousheghian published his book dedicated to the study of the hoard unearthed in the village of Sarnakounk (IGCH 1746¹⁷ and CH 105¹⁸), Sisian District, found in 1945, around 150 km south east of Erevan, Armenia. Mousheghian published two drachms of Artavasdes (a1-p1a, a1-p2a). The estimated burial date is 30-25 B.C. The hoard was discov-

⁸ E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Paris, 1890), Vol. I, pp. CXCI-CCVII, 211-216, 268; pl. XXIX.

⁹ Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People* (Boston, 1965), p. 103.

¹⁰ K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie* (Venice, 1936), p. 37 (in Armenian).

¹¹ Paul Z. Bedoukian, "Fifty Years of Armenian Numismatics: An Autobiography," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XX (March 1994), No. 1, pp. 13-22.

¹² ALMA, "Bedoukian Donates His Coin Collection to Armenian Library and Museum of America," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXVI (June 2000), No. 2, pp. 22-23.

¹³ Kh. A. Mousheghian, "The Tetradrachm of Artavasdes II," *Patna-Banasirakan Handes*, Vol. XVII (1964), No. 2 (25), pp. 317-323 (in Armenian); English translation by L. A. Saryan, "The Tetradrachm of Artavasdes II (56-34 B.C.) of Armenia," *Journal of the Society for Armenian Studies*, Vol. 8 (1995), pp. 103-116.

¹⁴ Y. T. Nercessian, "Silver Coins of Tigranes II of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XVI (December 2000), Nos. 3-4, p. 74, a3-p3a, pl. 8.

¹⁵ P. Z. Bedoukian, "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *ANS Museum Notes*, Vol. XV (1968), pp. 41-66, pls. IX-XI; also in SNS, pp. 113-141.

¹⁶ P. Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia* (Vienna, 1969); also in SNS, pp. 396-428 (in Armenian).

¹⁷ M. Thompson, O. Mørkholm, C. M. Kray, editors, *An Inventory of Greek Coin Hoards* [IGCH] (New York, 1973).

ered in a pot and dispersed among the villagers. Initially, in 1946, 37 pieces were turned into the Erevan Museum and this group was described by A. Shahnazarian,¹⁹ noted only one drachm at that time. But by 1963, 373 silver pieces of this hoard were assembled in the History Museum and Dr. Kh. A. Mousheghian²⁰ was able to study the entire hoard.²¹ Recently, a summarized version of this study was published in English.²² Mousheghian concluded that the treasure could possibly belong to a travelling merchant. The hoard is preserved in the State History Museum of Armenia, Erevan.

In 1978, Paul Z. Bedoukian published his monograph, *Coinage of the Artaxiads of Armenia*.²³ Here Bedoukian catalogued one tetradrachm and ten drachms of Artavasdes, at that time virtually all the known examples. The tetradrachm belonged to the History Museum of Erevan. Nine of the drachms had "Ç" field letter and one of them "Z" letter.

In 1983 Mousheghian published his book on coins circulated in Armenia. Here the Artavasdes tetradrachm discovered in Armenia is described again and collections where the drachms are preserved are mentioned.²⁴

In 1983, in *Revue des Etudes Arméniennes*, Paul Z. Bedoukian²⁵ published a study to document hitherto unpublished coins of the Artaxiads of Armenia. Here he published the second tetradrachm of Artavasdes which had surfaced recently and was auctioned in Switzerland.²⁶

In 1995, Y. T. Nercessian published his book, *Armenian coins and Their Values*. Three known tetradrachms were published in this book and also a drachm of Artavasdes with "Ç" field letter which was in his collection.²⁷ He indicated that there are 12 known drachms of this type.²⁸

In 1999, Anahit Mousheghian and Georges Depeyrot co-authored their book on the coinage of the Artaxiad dynasty.²⁹ In their catalogue they included all known coins (the last piece duplicated) but in the plates published one tetradrachm and three drachms of Artavasdes which were published previously.

¹⁸ M. J. Price, editor, *Coin Hoards* [CH] (London, 1975).

¹⁹ A. Shahnazarian, "The Coin Hoard Discovered Near Sarnakounk' Village of Sissian District," *Ashkhatut'iunner Hayastani Patmut'ian Petakan Tangarani*, Vol. II (1949), pp. 7-35 (in Armenian).

²⁰ Kh. A. Mousheghian, *The Coin Hoards of Armenia* [CHA] (Erevan, 1973), 184 pp., 70 pls. (in Armenian with summaries in Russian and English).

²¹ L. A. Saryan, "The Sarnakounk Hoard: Armenia in the 1st Century B.C.," *Numismatist*, Vol. 105 (April 1992), No. 4, pp. 497-502, 534-536.

²² Mousheghian, Kh., Mousheghian, A., Depeyrot, G., *History and Coin Finds in Armenia* (Wetteren, 2000), pp. 101-102.

²³ P. Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* [CAA] (London, 1978), xii, 81 pp., 6 pls; Armenian translation (Vienna, 1983).

²⁴ Kh. A. Mousheghian, *The Numismatics in the History of Armenia* (Erevan, 1983), 351 pp., 25 pls. and numerous plate inserts (in Armenian with summaries in Russian and English).

²⁵ P. Z. Bedoukian, "Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia," *Revue des Etudes Arméniennes*, New Series, Vol. XVII (1983), pp. 279-287, pl. II.

²⁶ Bank Leu AG Zürich, *Auktion 30: Antike Münzen* (Zurich, April 1982), top cover and p. 38 and pl. 12, No. 201.

²⁷ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Los Angeles, 1995), pp. 75-76, Nos. 123 and 124, pl. 10; pp. 195, Nos. 4a and 4b, pl. 45.

²⁸ Y. T. Nercessian, ACV, p. 76, No. 124.

²⁹ A. Mousheghian, G. Depeyrot, *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st C. B.C.- 1st C. A.D.)* [MD] (Wetteren, The Netherlands, 1999), 256 pp., 8 pls. (bilingual in English and Armenian); pl. 7, Nos. 113-115.

Cataloguing the Silver Coins

The catalogue compiled in this paper includes all of the coins which were accessible to this writer either by a photograph, a copy of a photograph from a fixed price list or an auction catalogue.

The classification is based on a comparison of king's portrait, tiara (including peaks, beads, and ornaments), star and eagles on tiara, ear and neck flaps and their curvature, and necklaces; on the reverse, legends, field letters, monograms and their relative locations, quadriga, epigraphy, borders, and finally the overall appearance.

A few of the coins studied here have been auctioned more than once during the twentieth century. Each auction house had a slightly different weight for the same coin. In cataloguing, the latest auction house (or where the coin is preserved at the time of this composition) and its metrological data was used for tabulation and analysis. Based on availability when the complete history is given, the present location or the most recent cataloguing is given first, and the earliest last.

In the catalogue of Artavasdes II silver coins, the first and second columns give the assigned anvil and punch numbers. The third column is the weight of the coin in grams. The last column gives the history of the coin, metrological data (weight-diameter-die axis orientation) when available, and a reference where the subject coin is published or presented.

The total number of Artavasdes silver coins extant is extremely small. For this reasons it was decided to illustrate all of them in our photographic plate. Unfortunately, for reasons beyond our control, photographs of all coins are not readily available.

CATALOGUE OF ARTAVASDES II SILVER COINS

Tetradrachms

- Obv.: Bust of Artavasdes r., wearing ear-rings and five-pointed Armenian tiara adorned with a square eight-rayed star flanked by floral designs. A broad diadem knotted at the back and flowing downward encircles the head. A single drape covers the neck. Bead-and-reel border.
- Rev.: Crowned charioteer driving a quadriga l., and holding the reins with the l. hand. Legend above to r. ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ; below to r. ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ / ΘΕΙΟΥ. In l. field monogram Φ and letters IZ (indicating the year ?), all within laurel wreath.

Group 1: In l. field, monogram Φ and letters IZ (17?).

- A1 P1 a 16.11 Boston, Inv. 1989.192 (1989, purchased with the Theodora Wilbour Fund in Memory of Zoë Wilbour) (16.11g-33ø-1h);³⁰ NFA 22 (1 June 1989), 337 (16.16g-1:30h); Leu 30 (28 Apr. 1982), 201 (16.16g-1:30h); (Bedoukian, REA 11; Alram,³¹ 208; ACV, pl. 45-4a)

³⁰ J. J. Herrmann, Jr., *The Gods Delight: The Human Figure in Classical Bronze* (Cleveland, Ohio and Cleveland Museum of Art in cooperation with Indiana University Press; Bloomington, Indiana, circa 1989), p. 288, fig. 51b and C. C. Vermeule, *The Museum Year: 1988-89: The One Hundred Thirteenth Annual Report of the Museum of Fine Arts, Boston* (Boston, 1989), pp. 24 (illus.), 42.

³¹ M. Alram, *Nomina Propria Iranica Nummis. Materialgrundlagen Personennamen auf antiken Münzen* (Vienna, 1986).

- A2 P2 a 16.40 CNG, *Triton II* [48] (1-2 Dec. 1998), 547; CNG 36 (5-6 Dec. 1995, *Araratian Coll.*), 607 (16.40g); Sotheby's (4 December 1990, *Hunt Collection, Part III*), 64 (16.42g-29g-12h); (ACV, pl. 45-4b; MD, pl. 7-113/A)

Group 2: In l. field, monogram 𐎠𐎡 and letters IH (18?).

- A3 P3 a 14.85 Erevan, Inv. 17579 (14.85g-28g-12h); (Mousheghian (1964), *P'arak'ar Tetradrachm*; CAA, 129; ACV, 123)

Drachms

Obv.: Bust of Artavasdes r. wearing five-pointed Armenian tiara adorned with an eight-rayed star and two eagles which are back to back with their heads turned and looking at each other. A diadem encircles the head and is knotted at the back, the ends falling down along the neck. A diagonal band ends under the drape which covers the neck. The king's neck is covered with three necklaces. Border of dots.

Rev.: Crowned charioteer driving a quadriga l. as before, but the king holds in r. hand statue of Victory which is walking r. Legend above to r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ; below to r. ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ. In l. field monogram 𐎠𐎡 and above horses, letter ζ (indicating the year ?).

Group 1: In l. field, monogram 𐎠𐎡 and letter ζ (6?).

- a1 p1 a 4.02 Erevan, Inv. 16022 (4.02g-20g-12h); (Mousheghian, (CHA) *Sarnakounk Hoard* -129, CAA 130)
- a1 p2 a 4.05 Erevan, Inv. 17824/54 (4.05g-17g-12h); (Mousheghian, (CHA) *Sarnakounk Hoard* -130, CAA 130)
- a1 p3 a 3.85 CNG 51 (15 Sept. 1999, *Araratian Coll. III*), 761 (3.85g); Leu-NFA (16-18 Oct. 1984, *Garrett coll.*), 286; Naville 10 (15-18 June 1925, *Petrowicz coll.*), 1573 (3.85g-20g; Egger (28 Nov. 1904, *Proue coll.*), 1521 (3.76g); (MD³² pl. 7-113/A)
- a1 p4 a 3.82 Lanz 44 (16 May 1988), 254 (3.82g-12h)
- a1 p5 a 3.86 Los Angeles, Y. Nercessian coll. (1978), Inv. 1405 (3.86g-20g-12h); NFA 5 (23 Feb. 1978), 213 (3.86g)
- a2 p6 a 3.77 Bourgey (27-29 Oct. 1992, *N.K. Coll.*), 858 (3.77g); *Ars Classica X*, 1573; (CAA, 130, 3.8g; Boutin,³³ 1129, (3.77g-6h); MD, pl. 7-113/A)
- a2 p7 a 3.79 Ex-Bedoukian coll. (3.792g-17g-12h); K. Baghdadian coll.; Nishan Kalebjan coll.; (ANS MN, XV-23, 3.80g; CAA, 130)
- a3 p8 a 3.70 Vienna Mekhitarist Congregation (CAA, 130, 3.79g); J. Hirsch 25 (29 Nov. 1909), 3119 (3.73g-17g); (CAA, 130, 3.70g; Alram, 209)
- 3.69 St. Petersburg, Inv. 19417 (CAA, p. 69, No. 130, 3.69g; Mousheghian, *Tetradrachm*,³⁴ foot note 24 and Numismatics, pp. 56 and 180)
- 3.46 Berlin (CAA, p. 69, No. 130, 3.46g)
- 3.96 Berlin (CAA, p. 69, No. 130, 3.96g)
- 3.59 Berlin (CAA, p. 69, No. 130, 3.59g)

³² A. Mousheghian, G. Depeyrot, *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st C. B.C.- 1st C. A.D.)* (Wetteren, The Netherlands, 1999), 256 pp., 8 pls. (bilingual in English and Armenian);

³³ S. Boutin, *Collection N. K.: Monnaies des Empires de Byzance, ... Monnaies de l'Arménie Artaxiate et de l'Arménie Cilicienne* (Maastricht, Netherlands, 1983).

³⁴ Kh. A. Mousheghian, "The Tetradrachm of Artavasdes II," second plate next to p. 320, drachm No. 4; trnsl. by L. A. Saryan, p. 110.

Group 2: In l. field, monogram \sharp and letter Z (?).

- a4 p9 a 3.64 London, BMC Armenia (3.636g-17ø); gift by Woodhouse in 1866; (Gardner, NC, 1872, pl. I-1; CAA, 131; BMC, Galatia,³⁵ pl. XIV-2; MD pl. 7-113/A)
- a5 p10 a 3.78 CNG 36 (5-6 Dec. 1995, *Araratian Coll.*), 608 (fourrée drachm), (3.78g-20ø)

COUNTERFEITS

Drachms

Group 1:

- c/f a1-p1 a 3.85 Erevan, Inv. 8924 (3.85g-18.5ø-1h), transferred from the City of Etchmiadzin Civic Museum; (Mousheghian (1964), *P'arak'ar Tetradrachm*, 2nd plate, drachm No. 4.
- c/f a2-p2 a 6.23 Erevan, Inv. 8923 (6.23g-21.1ø-12h), transferred from the City of Etchmiadzin Civic Museum.
- b 6.27 Erevan, Inv. 13931 (6.27g-20ø-12h), purchased from A. Nayinian, 1937.
- c 4.38 Erevan, Inv. 8924/1 (4.38g-19.3ø-1:30h), transferred from the City of Etchmiadzin Civic Museum.
- d 5.98 Erevan, Inv. 8925 (5.98g-21.2ø-12h), transferred from the City of Etchmiadzin Civic Museum.
- c/f a3-p3 a 3.80 Erevan, Inv. 17581 (3.80g-18.4ø-10h), gift by A. Egbashian, 1959.

ANALYSIS

Portrait Art

The silver coins of Artavasdes II are the only documents which show the engraved effigy of this monarch who lived more than two thousand years ago. The portraits, royal vestments, and the historical inscriptions which have reached us by means of metallic art all are essential primary sources for the study of this period, similar to the coins of his father.

The portraits engraved on his tetradrachms are much different from the those of the drachms. On tetradrachms he has an idealized portrait without emotions; on the drachms his features seem to be more humane and down to earth man. On all coins of Artavasdes, silver and copper (Fig. A, Æ), he has the same characteristic erect and proud profile typical only to him, that is, no ear flaps, high neck with earring and rows of necklaces.

Since his coins are extremely rare (tetradrachms were unearthed only a few decades earlier and the paucity of his drachms), there are very few studies on his portrait.³⁶

The Armenian Tiara

Based on his silver coins catalogued, his tiara engraved on tetradrachms is slightly different from those engraved on his drachms. On tetradrachms, the Armenian tiara is adorned

³⁵ Warwick Wroth, *Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria*. (Reprint, Bologna, 1963), pl. XIV-2.

³⁶ G. A. Tiratsian, "Armenian Portrait Art in the Coins of Tigranes II and Artavasdes II," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XIX (June 1993), No. 2, pp. 29-42.

with a square eight-rayed star flanked by floral designs. On his drachms, the Armenian tiara is adorned with an eight-rayed star and two eagles which are back to back with their heads turned and looking at each other. On both type coins, pyramid shaped edges are made of very highly pointed five peaks. As noted above, unlike the tiara of his father, a drape covers the neck without having draping covering his ear.

Monograms and Chronology

On all his silver coins there is the same ⚡ monogram. According to Kh. A. Mousheghian, this monogram is a symbol of a city or a mint. It is composed of Greek letters P, T, Ξ, which probably would stand for ΑΡΤΑΞΑΤΑ, the Greek form of Artaxata (Artashat in Armenian), the capital city of Armenia.³⁷ It should be noted that the latter "A" appears four times in the name of the city, yet the monogram lacks letter "A."

Letters ΙΖ, ΙΗ, Ϛ, Ζ, according to Mousheghian, stand for his regnal years when the coins were struck (17, 18 and 6, 7). It is worth noting that twelve of his drachms have the Ϛ letter, while just two of them have the letter Ζ. Obviously, one would ask what happened to the other regnal years, 1-5, 8-16, 19-22? Here the same problem exists as with the drachms of Tigranes II the Great.³⁸ Even if we accept the thesis that during the first years as a co-ruler he did not need to strike money inscribed with his name, how should we explain the years 8-16 and 19-22? Why are the drachms engraved with single digit years but tetradrachms in double digit years? At this time there are more questions than answers. It is still possible that the monograms may be an accounting system for issues or represent the mark of a mint master.

Stylistic and die Analysis

The tetradrachms are inscribed ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ. This is the first time that on Artaxiad coins the king is called divine. On the drachms we have only ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ.

The drachms are quite similar to the tetradrachms in many ways: the same profile of Artavasdes to right on both coins, the crowned charioteer (or the king) driving a quadriga to left, the same monogram in left field.

Metrology

Coins classified herein came from fixed price and auction catalogues, museum holdings, and private collections. Published literature available to us did not include all of the required metrological data (weight, diameter, and die axis orientation). The weight is the only data which is available for all coins.

The average weight of three tetradrachms is 15.79 grams (16.11g, 16.40g, 14.85g), diameter about 30 mm (33 mm, 29 mm, 28 mm), two of the coins have 12 o'clock die axis orientation and the other, 1:00.

The average weight of 14 genuine drachms is 3.78 grams as given in Table 1, 20 mm diameter based on a few coins, 12 o'clock die orientation based on several coins.

Mints

During his first years Artavasdes ruled the country with his father since he was a co-ruler. Tigranes lost all his Seleucid mints. Furthermore, when Tigranocerta was occupied by

³⁷ Kh. A. Mousheghian, "The Tetradrachm of Artavasdes II."

³⁸ Y. T. Nercessian, "Silver Coins of Tigranes II of Armenia," pp. 43-108, pls. 1-10.

Lucullus, most likely the local mint ceased to operate since the foreign or non-Armenian workers who were forcibly brought to Tigranocerta possibly left the country, and also now this newly built city was no longer the geographic center but located in a remote part of Armenia.

Table 1. *Drachm weight (grams) vs, field letters*

Field letters	Σ	Z	Total
X>4.9			
4.00-9	2		2
3.90-9	1		1
3.80-9	3		3
3.70-9	3	1	4
3.60-9	1	1	2
3.50-9	1		1
3.40-9	1		1
X<3.4			
Total	12	2	14
Avg.	3.80	3.71	3.78

Artaxata continued and remained as an operational mint and very likely struck coins until the fall of the Artaxiad dynasty of Armenia. Mousheghian's attribution of the monogram \mathfrak{A} to Artaxata is an admission that the mint of the same name was still operational.

Counterfeits

The author has personally examined the first two pieces of three tetradrachms catalogued herein. Without doubt, all three pieces are authentic. However, when Bedoukian published his book on the Artaxiad coins in 1978, he wrote on the Erevan tetradrachm, "It is not impossible that this particular coin is a contemporary imitation. Artavasdes most likely issued tetradrachms, and one may hope that the discovery of other specimens will help clear up the situation."³⁹ A few years thereafter, in 1982, Bank Leu auctioned a tetradrachm of Artavasdes. Bedoukian described this newly found coin in his paper in 1983. Again he expressed a similar opinion, "One might mention that the Erevan specimen in styling and appearance does not entirely eliminate the possibility that it was a contemporary forgery."⁴⁰ In 1989, while on a visit to the Los Angeles area, Bedoukian and this author (for the second time) visited the office of Numismatic Fine Arts to examine the Artavasdes tetradrachm to be auctioned in June 1989. He took some notes on the coin. Thereafter, he never wrote about Artavasdes tetradrachms except a few times in private correspondences where he discussed the piece being acquisitioned for the Hunt collection. He called this piece the third tetradrachm.⁴¹

Until now counterfeit drachms of Artavasdes II have surfaced only in Armenia. The first piece catalogued (c/f a1-p1a) is very good. It is so good that in 1964 Mousheghian published it as a genuine piece.⁴² Until the correspondence of Ruben Vardanyan,⁴³ (Erevan Museum cu-

³⁹ P. Z. Bedoukian, CAA, p., 25,

⁴⁰ P. Z. Bedoukian, "Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia," p. 282.

⁴¹ P. Z. Bedoukian, private correspondence dated May 1, 1989, and August 14, 1989.

⁴² Kh. A. Mousheghian, "The Tetradrachm of Artavasdes II," second plate, drachm No. 4.

rator) even this author thought it to be a genuine piece. There are five more pieces in the Erevan Museum and most likely all of them are manufactured in Armenia. All five pieces were struck with four dies. Definitely, four of them have the same dies (cf a2-p2a to p2d). All counterfeit silver drachms, except for the first, have weights above the average (15% to 65%), and are very poor imitations. In fact, they have poor workmanship, the portrait and the tiara of Artavases are very crude representations.

ԱՐՏԱՒԱՋԴ Բ-Ի ԱՐԾԱԹԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

(Ամփոփում)

Արտաւազը Բ-ի արծաթեայ դրամները, իր հօրը՝ Տիգրան Մեծի դրամներուն նման, յուշարձաններ և ազդիւններ են հայ Ժողովուրդի պատմութեան և մշակոյթի արուեստին համար: Դրամներուն վրայ քանդակուած դիմանկարը, մանեակներու շարքերը, արքայական ծիրանին, դրամահատութեան ոճը, պատմական տուեալներու դրուագումը՝ հին ժամանակաշրջանէն մեզի հասած է մետաղագործութեան զեղարուեստին միջոցաւ, թէ՛ և ենթարկուած յունական մշակոյթի ազդեցութեան:

Արտաւազը թագաւորի արծաթեայ դրամները չափազանց հազուադէպ են: Իր բոլոր դրամները, արծաթ ու պղինձ, չեն պատկերացներ դրամահատութիւնը արքայի մը, որ բազմաձէ Արտաշէսեան հարստութեան զահին վրայ երկու տասնամեակէ աւելի: Արտաւազըն մեզի ծանօթ է միայն երեք չորեքդրամեան: Նոյն իսկ այս երեք կտոր դրամներու վրայ քանդակուած դիմանկարներն ու խոյրի պատկերատիպերը և ետին քանդակուած քառաձի մարտակառքը, յունատառ «Արքայից արքայ Արտաւազի աստուածային» տիտղոսը, մենագիրն ու տառերը հանք մըն են դրամագիտական ուսումնասիրութեան համար:

Արտաւազի բոլոր արծաթեայ դրամներուն ետին ակներև է քի՜ մենագիրը: Դրամագիտներու եզրակացութիւնն է, որ այս բազադերսի մենագիրը կը ներկայացնէ Արտաշատ դրամահատարանի անունը արձանագրուած յունարէնով՝ ΑΡΤΑΞΑΤΑ:

Հիմնուած դրամներու ետին արձանագրուած տառերուն վրայ, իր չորեքդրամեանները դասաւորուեցան երկու տարբեր խումբերու, նմանապէս՝ դրախմաները: Չորեքդրամեանները ունին երկու տարբեր տարեթիւեր՝ ΤΖ և ΗΗ (17 և 18), իսկ դրախմաները՝ Σ և Ζ (6 և 7): Ուշադրութեան արժանի է յիշել, որ Արաւազի չորեքդրամեանները ունին զոյգ տառեր, մինչդեռ դրախմաները՝ մէկական: Մեզի ծանօթ բոլոր դրախմաներուն տասներկուքը կը պատկանին առաջին տեսակին: Չենք կարող բացատրել թէ՛ ինչո՞ւ իր դրամները չունին 1-5, 8-16 և 19-22 տարեթիւ արձանագրութիւնները: Եթէ նոյն իսկ ընդունելի է այլ վարկած, թէ՛ իր առաջին տարիներուն իբրեւ հօրը զահակից պէտք չունէր դրամ հատանելու արձանագրուած իր անունով, բայց ինչպէ՞ս բացատրել 8-6 և 19-22 տարեթիւերով դրոշմուած դրամներու բացակայութիւնը:

Արտաւազի հարազատ դրախմաներուն միջին կշիռն է 3.78 գրամ: Իսկ տրամագիծերու և առանցքային ուղղութեանց համար շատ քիչ տուեալներ ունինք:

Արտաւազը Բ-ի կեղծ դրախմաներէն մեզ հատ կան Հայաստանի ՊՊԹ մէջ: Առաջինը շատ լաւ կեղծ օրինակ մըն է՝ Վերջին հինգը ունին դրախմաներու միջինէն ծանր կշիռ (15-էն 65%) և ալ շատ վատ ընդօրինակութիւններ են: Ունին չափազանց վատ մշակութեամբ: Արտաւազի դիմանկարն ու խոյրը կոպիտ պատկերացումներ են:

Ե. Թ. Ներսիսեան

⁴³ Ruben Vardanyan, correspondences of November 10, 2002, published in *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIX (March 2003), No. 1, p. 1 (in Armenian).

I would like to express my thanks to Mr. Ruben Vardanyan, curator and director of Numismatics Section of the State History Museum of Armenia, Erevan, for sending me a list and a complete set of photographs of the counterfeit drachms of Artavases II preserved in their Museum.

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

- 1 ARMENPRESS. Shryanat'ian mēj mtaw hay gireru giwti 1600 ameani hushadramē [The Commemorative Coin of 1600th Anniversary of Armenian Alphabet Entered in Circulation] - Ծրջանառութեան մէջ մտաւ հայ գիրերու գիւտի 1600 ամեակի յուշարձամը. *Asbarez*, Vol. 94 (Saturday, 23 November 2002), No. 11,860, p. 4, illus. In Armenian.

On 23 November 2002 the Central Bank of Armenia placed in circulation 10,000 dram commemorative gold coin dedicated to the 1600th anniversary of Armenian alphabet's discovery (8.6 g., 22 mm). YTN

23 Նոյեմբեր 2002-ին Հայաստանի կեդրոնական դրամատունը շրջանառութեան մէջ դրաւ 10,000 դրամոց ոսկեայ յուշարձամ, նուիրուած՝ հայ գիրերու գիւտի 1600-ամեակին (8.6 գ., 22 մմ): ԵԹՆ

- 2 KOZHARA, A. *Subways Tokens which had and have Circulation on the Territory of Ex-USSR - Жетоны метрополитенов имевшие и обращение на территории бывшего СССР*, автор А. Ложара. Talinn: 1996, 30 pp, p. 7 on Armenia, illus. Bilingual in Russian and English.

Four Yerevan subway tokens are catalogued, made of yellow metal, yellow-brown plastic, brown plastic.

Յուցակադրուած են Երևան մայրաքաղաքի մետրոյի չորս տոմսակները, չիւումա՝ դեղին մետաղէ, դեղին-արծաթոյն պլաստիկէ, արծաթոյն պլաստիկէ: ԵԹՆ

- 3 NERCESSIAN, Y. T. Pghndzabat haykakan dramner [Copper-Surfaced Armenian Coins] - Պղնձապատ հայկական դրամներ, գրեթէ Եղիա Ներսէսեան. *Bazmavep*, Vol. CLX (2002), Nos. 1-4, pp. 324-336, illus. English summary.

Four Cilician Armenian coins were analyzed chemically to determine their alloy composition. Qualitative and quantitative chemical composition of the coins was determined using SEM-EDS (scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray spectrometry) — a totally non-destructive microanalytical procedure used by metallurgists to study the composition, structure, and chemical and physical behavior of metals. No. 1 (a copper takvorin of Levon III) is a copper-surfaced coin with a core composed mostly of zinc. The coin appears to be a genuine struck piece. No. 2, a cleaned takvorin of Levon III, seems to be a good silver coin; the specific gravity of 9.72 also attests to this. Coin Nos. 3 and 4 are copper pogs of king Gosdantin IV. These two coins are billons, takvorins with much lower silver content. Author

Քիմիականորէն վերլուծուած են կիլիկեան Հայաստանի չորս դրամներ որոշելու համար իրենց մետաղաձուլի զարդանակութիւնը: Դրամներու որակական ու քանակական բիմախան բաղադրութիւնը որոշուեցաւ SEM-EDS գործածելով (գննող էլեկտրոն մանրադիտակ միատեղ ուժ տարածող Բ-ճառագայթի լուսապատկերչափ (scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray spectrometry), որ ամբողջովին ոչ-կործանարար մանրազննական ընթացք մըն է, գործածուած՝ մետաղահանքերու կողմէ ուսումնասիրելու մետաղաձուլերու բաղադրութիւնը, կազմը և քիմիական ու ֆիզիքական վարքը Թիւ 1. (Աւոն Գ-ի թագուորին) պղնձապատ դրամ մըն է, որու կրիզը բաղկացած է մեծամասնութեամբ գինկէ: Ըստ էութեան զարնուած և հարազատ է դրամը Թիւ 2. Աւոն Գ-ի մաքուր թագուորին մը, կ'երևի ըլլալ բարձրորակ արծթթեայ դրամ մը. 9.72 տեսակարար ծանրութիւնն ալ այս կը հաստատէ: Թիւ 3 և 4 դրամները կոստանդին Դ-ի պղծեայ փողերն են: Այս երկու դրամները բիլոններ են, չափազանց քիչ արծթթի պարունակութեամբ թագուորիններ: Հեղինակը

- 4 NOR GYANK. Armenia Marks Alphabet Anniversary with New Gold Coin. *Nor Gyank*, Vol. XXIV (28 November 2002), No. 50, p. 20.

See abstract of No. 1.

Silver Coins of Artavasdes II of Armenia

A1-P1a

A2-P2a

A3-P3a

a1-pla

a1-p2a

a1-p3a

a1-p4a

a1-p5a

a2-p6a

a2-p7a

a3-p8a

a4-p9a

a5-p10a

Fig. A (ΛΕ)

c/f a1-pla

c/f a2-p2c

c/f a3-p3a

Պ. Վ. ԶՈՒԲՈՎԻ ՌՈՒԲԵՆԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

(Մասն II. Հեթում Ա.)

Մոսկուայի թանգարանի դրամագիտութեան բաժնում պահուող, ռուս դրամաչափ Պ. Վ. Զուբովի Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան դրամների հաւաքածոյի երկրորդ ծաւալուն խումբը, յաջորդ գահակալ Հեթում առաջինի դրամներն են:

Հարկ ենք համարում, խիստ համառօտ, տեղեկութիւններ ներկայացնել Հեթումեանների Կիլիկիայում հաստատուելու վերաբերեալ:

Հեթումեանները Կիլիկիայում հաստատուած ամենաուժեղ և ազդեցիկ տոհմերից մէկն էին:

XI դ. Մեծ Հայքի Արցախի նահանգից, թուրք սելջուկների կործանարար արշաւանքներից խուսափելով, ողջ գերդաստանով, գաղթում են Կիլիկիա: Որտեղ Աբդուլաբը Արծրունին, իբրև պարզև, նրանց է յատկացնում Լամբրոն բերդաքաղաքը, մի շարք այլ բերդերով (ինչպէս Պապեռոնը և ուրիշներ), չրջակայ հողատարածութիւններով հանդերձ:

Հեթումեանները համադրածակցելով բիւզանդական կայսրութեան հետ, ժառանգաբար իշխեցին մինչև XIII դ. սկիզբները: Նրանք երկար ժամանակ վարում էին կենտրոնախոյ թաղաքակաւութիւն, հակամարտութեան մէջ լինելով Ռուբենեանների հետ:

1201 թ. Լևոն առաջինին յաջողում է զրաւել Լամբրոնը և կցել իր իշխանութեանը:

1210 թ. Լևոն առաջինը Պապեռոնի տէր վասակ իշխանի որդի Կոստանդին Հեթումեանին նշանակում է հայոց զօրքերի սպարապետ:

Լևոն առաջինի կեանքի վերջին տարիներին, Գոնիայի թուրք սելջուկները, սուլթան Քալյաթուի զիլաւորութեամբ, մեծաքանակ զօրքով ասպատակում է Կիլիկիա:

1216 թ. հայկական զօրքերը Շողականի ճակատամարտում, ժամանակին օգնութիւն չստանալով, ծանր պարտութիւն կրեցին: Գերեվարուեցին մեծ թուով իշխաններ, որոնց մէջ էին Կոստանդին սպարապետը և յոյն Սիւր Ադանը: Աւելի ուշ Լևոնին յաջողուեց հաշտութեան պայմանագիր կնքել սուլթանի հետ, զերութիւնից ազատել իշխաններին, այդ թուում և սպարապետ Կոստանդինին ու Սիւր Ադանին, նրանց կարգելով մանկահասակ թագաթառանգ Զարէլի խնամականեր:

Լևոն առաջինի մահից (1219 Մայիս 2) յետոյ Կիլիկիայում սկիզբ է առնում գահի հաւակնորդների պայքարի մի շրջան: Այդ կապակցութեամբ խռովութիւններ են տեղի ունենում նաև յոյն և լատին իշխանութիւնների կողմից:

Իշխանական խմբակցութիւնների մէջ ընթացող զփտութիւնները, խիստ բացասական ազդեցութիւն են ունենում երկրի թէ՛ տնտեսական և թէ՛ քաղաքական իրավիճակի վրայ՝ թուլացնելով երկիրը ներքնապէս ինչպէս և նրա դերը միջազգային ասպարէզում:

Կոստանդին Պայլը լինելով ուժեղ անհատականութիւն, կարողացաւ փայլուն յաղթանակ տանել և չեզոքացնել զրեթէ գահի բոլոր հաւակնորդներին՝ Նա երկրի կառավարումը կենտրոնացնում է իր ձեռքում:

Նկատի ունենալով երկրի և պետութեան չահերը, նորընծայ Կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրաբերցու և Կիլիկիայի հայ իշխանների հաւանութեամբ, 7-ամեայ գահաժառանգ Զարէլին

ամուսնացնում են Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ IV-ի որդու՝ Ֆիլիպի հետ, օծելով նրան հայոց թագաւոր Պայմանով, որ նա պարտաւոր էր երկիրը կառավարել հայկական պետութեան և հայ եկեղեցու աւանդական օրէնքներով և ծէսերով:

Ֆիլիպը զրօնելով երզնումը, վարում է լատինամէտ քաղաքականութիւն: Կողոպտելով պետութեան դանձարանը, հարստութիւններն ուղարկում է Անտիոք: Ֆիլիպի կառավարման ընթացքը, հայերի կողմից դիտուեց որպէս դաւաճանութիւն:

Հայ աշխարհաժողովի որոշմամբ, Կոստանդին Պայլի զլիսաւորութեամբ 1223 թ. Կիլիկիայում կատարուեց պետական յեղաշրջում: Գահընկեց անելով Ֆիլիպին, բանտարկեցին Թիւ-Համուռնի բանտում, ուր և նա մահացաւ:

Նկատենք, որ Ֆիլիպը թագաւորելով շուրջ երեք տարի, դրամ չթողարկուեց:

Հեթումեանների տան զուլս Կոստանդին Պայլին, որի ձեռքում էր երկրի փաստացի կառավարումը, լալողուեց իրականացնել իրենց վաղեմի ձգտումները:

1226-ին միասնական, կենտրոնացուած ուժեղ պետութեան կողմնակից, հայ իշխանների և բարձրաստիճան հոգեւորականութեան հաւանութեամբ և աջակցութեամբ իր որդի Հեթումին ամուսնացնում է Լևոն Ա-ի դստեր թագաժառանգ Ջաբէլի հետ: Որդուն օժտելով զահաժառանգի իրաւունքներով: Ապա նրան մեծ շուքով օծեցին Կիլիկիայի թագաւոր:

Հեթումեանների արքայատան հաստատումով, Կիլիկիայում վերջ գտան երկու խոշոր տոհմերի միջև եղած դարաւոր հակամարտութիւններն իշխանութեան համար:

Արքայահայր աւագ պարոն Կոստանդին սպարապետը խաղասիրական քաղաքականութեան կողմնակից էր:

Ելնելով պետութեան շահերից, Հեթումի կողմից, մի շարք հարեան պետութիւնների հետ հաւտութեան և խաղաղութեան պայմանագրեր կնքուեցին: Այդ թւում Գոնիայի սելջուկների հետ¹:

Հեթում առաջինը խոշոր պետական գործիչ էր, օժտուած ժամանակի իրադրութիւնները լաւագոյնս ընկալելու: Նրա օրօք երկիրն ապրեց համեմատաբար երկարատև (շուրջ 45 տարի) խաղաղութեան և բարգաւաճման մի շրջան:

Երկրի քաղաքական և տնտեսական առաջընթացն իր ազդեցութիւնն ունեցաւ և մշակութային կենսի վերելքի ու ծաղկման գործում: Կառուցուեցին և վերակառուցուեցին մի շարք վանքեր, բացուեցին նրանց կից դպրոցներ:

Մեզ են հասել մանրակրկիցութեան դասական արուեստի, նրբաճաշակ նկարազարդումներով, մի շարք ձառագրեր: Ջաբգացում ապրեց քանդակագործութիւնը և գեղարուեստական արժանթաւորութիւնը:

Այս բոլորն իր բացառիկ բարեբաւ ազդեցութիւնն ունեցաւ և դրամահատութեան վրայ: Պահելով սեփական դրամների պատկերատպային ձևերը այդ շրջանի ոսկեայ և արծաթեայ դրամները արուեստի կատարողական առումով, մասամբ, աղբւր ունէին բիւզանդական արուեստի հետ:

Վերջիններս նոյնպէս հարթապատկերային գծերի համաչափութեամբ և մշակմամբ ամբողջականութիւն ներկայացնող բովանդակալից նմուշներ էին:

Այդ շրջանում բաւականին փոփոխութիւններ են տեղի ունենում դրամների պատկերատպերի մէջ, պայմանաւորուած երկրի քաղաքական ասպարէզում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների հետ:

¹ Որի արդիւնքն էր, ինչպէս իրաւացիօրէն գտնում են պատմաբան-դրամագէտներ Էերկելզուեան՝ դրամների թողարկումը:

Այսպես— դրամները վրայից վերացաւ երկառիւծ տիպը:

Թողարկուեցին նորերը:

ա) Հեթում—Ձաբէլ պատկերատիպով դրամները, որոնք հայ դրամահատութեան համար նորոյթ էր. թագաւորի և թագուհու միատեղ հանդէս զալը: Ինչպէս և խորագրերի տեղադրման ձևը, երկու կողմերի վրայ:

բ) «Երկկեղուեան» արծաթեայ դրամները և պղնձեայ քարտէջ միաւորը, մի որոշ խմբի վրայ, Հեթում թագաւորի, ձիաւոր, սպառազէն ներկայանալը:

գ) Դաշտում արեւելեան յատուկ զարդանաշխերի — կիսալուսնի, աստղերի և այլ նշանները պատկերումը:

Դրամները բացայայտման և ժամանակագրական դասակարգման համար այստեղ ևս բացակայում է ամենակարեւոր գործօններէից մէկը՝ դրամի թողարկման տարեթուերը²:

Ինչպէս Լևոն առաջինի դրամները, նոյնպէս և այստեղ դրամագէտները հարցի լուծումը գտնում են դրամները պատկերատիպերի, խորագրերի և դրամի դաշտում եղած մենագրերի, միասնական ամբողջականութիւն կազմող լույննդակութեան վրայ: Դրամագէտներէից իւրաքանչիւրն ալն ներկայացնելով իւրովի³:

Հեթում առաջինի գահակալութեան շրջանում թողարկուել են դրամներ՝ ոսկուց, արծաթից և պղնձից⁴, Ինչպէս միշտ, դրամները առաջին թողարկումներն բարձրարուեստ են:

Հեթում Ա-ի արծաթեայ դրամները առաջին խումբը Հեթում—Ձաբէլ դրամախումբն է, որոնք առանց առաջին կողմի պատկերատիպային փոփոխութիւնները թողարկուել են մինչև Հեթումի մահը⁵:

Դրամի առաջին երեսին, մարդարտաշար շրջագծի մէջ պատկերուած են՝ Հեթումը որջ հասկով, հանդիպահայեաց, արքայական թագով, մարդարտաշարը ծիրանիով: Ձաբէլ թագուհին⁶, նոյնպէս հանդիպահայեաց, նրբազեղութեամբ, իրեն վայել թագով, արդուզարդով: Երկուսով բռնել են Ս. խաչը⁷,

խորագրերը՝ Ա +ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ Ե

որպէս զրաւական, Աստծոյ կողմից միջատուութեան և օգնութեան՝ այդ միութեան կայացման, նոյնպէս և Հեթումեան արքայատան հաստատման:

Դրամի երկրորդ երեսին, դարձեալ մարդարտաշար շրջագծի մէջ պահպանուել է Լևոն առաջինի արծաթ դրամների վրայ եղած, մեզ յայտնի, ուժ և հզօրութիւն խորհրդանշող առիւծը խաչով, որն ունի երկու հիմնական տարբերակներ⁸:

խորագրերը՝ Բ +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

երկու կողմերում խորագրերը փակուած են կէտագրող եզրագծով: Խորագրերը ունեն մի շարք տարբերակներ: Ուշերը բազմաբնոյթ են, բայց կան և կրկնութիւններ: Հիմնական տեսակները ներկայացուած են թիւ. 1 և 2 նկարներում:

² Բացառութիւն են կազմում Հեթում Ա և Քայխոսրովի դրամները:

³ Զարեհ Պտուկեանի նիլիկեմ Հայաստանի դրամները (Վիեննա, 1963), առ այսօր լաւագոյն է:

⁴ Ներկայացուող ժողովածուի մէջ ոսկէ դրամներ չկան:

⁵ Թրեւս տեսնական և դիւանագիտական նկատառումներով:

⁶ Զարէլի ներկայութիւնը դրամի վրայ, սպացոյց է նրա արքայական շատախիդի:

⁷ Խաչը մեծ մասամբ, սկիզբն է խորաբերի:

⁸ Առաջինն առիւծը խաչի ընկերացութեամբ, որ քայլում է աջ, ներկայացնելով գործընթացի շարունակական իննչիւր. երկրորդն առիւծը շատատուն կանգնած ձախ թաթը ծալած, ամբողջ բռնել է խաչը, ցոյց տալով գործընթացի աւարտը: Կան երկրորդ խաչեր և կարճ խաչեր:

Հեթում-Ջաբէլի դրամների խումբն ունի 199 դրամ, 182ը դրամ միաւորի են (որոնցից 9-ը խիստ մաշուած), 26-ը կէս դրամներ են:

Դրամների յատկանշական ցուցակները (կատալոգը) կազմելիս, նախապէս դրամները խմբաւորել ենք ըստ դրամի երկրորդ երեսի պատկերատիպային տարբերութիւնների, որոնք երկուսն են, ինչպէս յիշատակել ենք թիւ 8 ծանօթագրութեան մէջ: Առաջնութիւն տալով «առեւծը քայլում է աջ, խաչի ընկերակցութեամբ» տարբերակին, իբրև սկզբնական թողարկումներ:

Առաջին կողմի համար հիմք ընդունելով խորագրի ամբողջական միտք արտայայտող—

ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ Է (Ե, I)

բառի անսխալ բաժանումը երկու մասի⁹:

Երկրորդ կողմի համար, նախ, առեւծի մեր կողմից ընդունած առաջին տարբերակն, ապա թաղաւորի անունը և կողմը ներկայացնող

+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ(ՈՐ) ՀԱՅՈՑ

լրիւ խորագրերը:

Համապատասխանաբար տալով երկու կողմերի զրութիւնները կրճատումները և տարբերակային փոփոխութիւնները:

Հեթում առաջինի արծաթեայ դրամների յաջորդ խումբն երկլեզուեան դրամներն են, որոնց երկրորդ երեսին տրուած է Գոնիայի սելջուկեան սուլթաններ Քայքուպատի (1226-1236) և Քայխուսրուլի (1236-1245) անունները:

Քայքուպատի դրամները թողարկման թուականներ չունին: Թուագրումը յարմարեցուած է Հեթում առաջինի դահակալութեան համապատասխան ժամանակագրութեամբ:

Դրամների թողարկման հանգամանքները, ինչպէս վերևում նշել ենք, արդիւնք էին բարեկամական յարաբերութիւնների հաստատման երկու հերձական պետութիւնների միջև: Միա-ժամանակ անհրաժեշտութիւն էին, առևտրական կապերի զործարքներում: Սակայն ինչպէս օտարազգի, նոյնպէս և հայ պատմաբան դրամագէտներն երկլեզուեան դրամներին անդրադառնալիս, մեծ մասամբ ներկայացրել են նրանց թողարկման պատճառները բացայայտման պատմութեան խնդիրները:

Նրանցից զրեթէ ոչ մէկը չի անդրադարձել դրամագիտական ամենակարևոր թեմային՝ այն է նրանց թողարկման ժամանակագրութեան, մասնագիտական քննութեան և վերծանման խնդրին:

Դրամագէտ Ջ. Պ. Պտուկեանն այդ դրամների դասակարգման ընթացքում ընթերցել և սուսել է Քայխուսրուլի դրամները թողարկման տարեթուները, վայրը (Մի) և դաշտի նշանները: Նկատելով, որ դրանք կրկնուում են երկու սուլթանների դրամների վրայ, իրաւացիօրէն հանդում է այն եզրակացութեան, որ դրանք դրամահատ վարպետների աշխատանքային հաշուարկումների համար են¹⁰:

Գտնում ենք, որ այդ միտքը կարելի է տարածել և Հեթում-Ջաբէլ դրամների վրայ եղած խաչերի համար, որոնք նոյնպէս մեծ թիւ են կազմում: Միաժամանակ ունեն շատ կրկնութիւններ:

Իրենց զեղեկութեամբ (արուեստի առումով) կարող են վկայել նաև փորագրելի վարպետները մտածելակերպի և զեղագիտական ճաշակի զարգացման մասին:

⁹ Բառի բաժանումը համապատասխանում է հայերէնում տողադարձի քերականական օրէնքին:

¹⁰ Ջ. Պ. Պտուկեան, Խիլիկեմ Հայաստանի դրամները, էջ 67-68, 227-235:

Այստեղ ցանկանում ենք նշել դրամագէտ Ե. Ներսէսեանի ճիշտ մօտեցումը այդ հարցում: Այն է – խաչերը ներկայացնելով աղիւսակներով, իւրաքանչիւր հաւաքածոյի համար ընտրելով տարբերակներէն թերևս մէկ օրինակ ցոյց տալու նրանց տեսակներէ բազմաբնոյթ լինելը:

Երկրեզուեան դրամների ժամանակաշրջանի գիտական մեկնարանման ուղղութեամբ, առ այսօր, բացառութիւն է կազմում դրամագէտ Ե. Թ. Ներսէսեանը: Նա ուսումնասիրելով իսլամ դրամագէտների կողմից սեղնուկեան դրահէներէ վերաբերեալ գիտական հրատարակութիւնները, համեմատելով Հեթում առաջինի երկրեզուեան դրամների հետ, ամենայն մանրամասնութեամբ վերլուծելով և բացայայտելով նրանցում եղած զրեւաձեւերի նմանութիւնները, ներկայացրել է դրամների թուազուման արարելեզու զրեւաձեւ (սխտեմը): Տխտոսների նմանութիւնները և թողարկման վայրը (Սիս)¹¹:

Երկրեզուեան դրամների¹² նոյնպէս բարձրարուեստ փորագրութեամբ են և խնամքով աշխատած: Երկրեզուեան դրամներն թողարկուել են մինչև Հեթումի բարեկամական կապեր հաստատել մոնղոլների հետ: Երկիրը մասամբ զերծ պահելու եզրկապական մամուլներէ կործանարար արշաւանքներէն:

Երկրեզուեան դրամների վրայ առաջին երեսի պատկերատիպը ներկայացնում է՝ մարգարտաշար չրջագծի մէջ, թագաւորը հանգիպահայեաց, արքայական թագով, սպառազէն, ձեռքին միջնադարին յատուկ եռաթանի նիզակով, նստած ձիու վրայ: Ձիւն քայլում է աջ: Նիզակի տակ դաշտի մէջ խաչ:

խորագիրը՝ Ա +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

չրջափակուած եզրագծով¹³,

Դրամի երկրորդ երեսին արաբերէն արձանագրութիւն է: Հեթում–Քայքոպատի դրամներն երկու տեսակ են և թողարկման տարեթուեր չունեն (ձև Ա և Բ): Իսկ Հեթում–Քայքոսորովի դրամները հիմնականում մէկ տեսակ է, չորս տող զրութեամբ (ձև Գ): Տարեթուերը տրուած են Հիջրայով, որոնք փոփոխութեան են ենթարկուել ըստ թողարկման տարեթուերի (Հ. 637, 649, 640, 641, 642, 643, 644):

Արաբատառ տարեթուերը արձանագրուած են իւրաքանչիւր դրամի եզրին, վերևում, կամ վերի ձախ անկիւնում (առաջին բառը), ձախ կողմի վրայ (երկրորդ բառը) և աջ կողմում (երրորդ բառը): Դրամի վերևում միշտ յիշատակում է թողարկման վայրը՝ Սիսի անունը: Թուազուման կիսադրամները մինչև այժմ յայտնի չեն:

«Երկրեզուեան» դրամների թուազման մասնագիտական հարցերով հետաքրքրուողներին և խորագիտ ուսումնասիրել ցանկացողներին խորհուրդ է տրուում կարդալ Ե. Թ. Ներսէսեանի գիտական ուսումնասիրութիւններն այդ մասին¹⁴:

Ա	Բ	Գ
السلطان المعظم	السلطان	ضرب بسمي سنة
كيقاد بن كخسرو	المعظم علا الدين	السلطان الاعظم
	كيقاد بن كا	غياث الدنيا والدين
	بخسرو	كخسرو بن كيقاد

¹¹ Ե. Թ. Ներսէսեան, «Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams», *Armenian Numismatic Studies* (Մոսկվա, 2000), էջ 179–311, արտասուած Յատուկ Հրատարակութիւն, Թիւ 2 (1983).

¹² Գողովածոյում երկրեզուեան դրամներն 25 հատ են, 6 հատ Հեթում–Քայքոպատի, 19 հատ Հեթում–Քայքոսորովի, որից մէկը՝ կէս դրամ միւսերի:

¹³ Գողովածուի մէջ եղած Հեթում–Քայքոպատի դրամների վեց օրինակների վրայ թագաւոր բառը գրուած թԱԳԱՒՈՐ:

¹⁴ Ե. Թ. Ներսէսեան, «Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams», էջ 287–302.

Կլիլիկիայի հայկական պետութեան մէջ ևս, պղնձէ դրամներն օգտագործուել են ներքին լուսայի առևտրական խնդիրներին կարգաւորման համար:

Հաւաքածոյում Հեթում առաջինի պղնձէ դրամները, քանակային առումով, փոքր խումբ են կազմում (ընդամենը 44 դրամ) նրանցում ներկայացուած են, անուանական և քաջային երկու միասուներէր՝ դանգեր¹⁵ և քարտէզներ, պատկերատրպային երեք տարբերակներով:

Դրամախմբերը ներկայացնելով առանձին, առանձին կ'աշխատենք վեր հանել նրանցում կատարուած մասնակի, բայց ոչ պատահական, այլ իմաստաւից փոփոխութիւնները:

Պղնձէ դրամներին առաջին խումբը Հեթում Ա-ի դանգ միասուրի դրամներն են, որոնք քաշերով և տրամագծային չափերով համապատասխանում են Լևոն առաջինի դանգերին:

Հեթում Ա-ի դանգերի առաջին երեսին շրջագծի մէջ տրուած է Լևոն Ա-ի արծաթեայ դրամ միասուրի պատկերատրպը, մասնակի փոփոխութիւններով:

Առաջին կողմում շրջագծի մէջ, թագաւորն արքայական թագով և ծիրանիով բազմած է առիւծաբարձ գահին, ձախ ձեռքում բռնել է երկրիւր խորհրդանշող գունդը խաչով¹⁶, աջ ձեռքում ոչ թէ շուշանազ լուսն մականն է այլ իւր միւս դրամներին արծաթեայ երկվեցուեան, և պղնձէ քարտէզներին նման եռաժանի միջնադարեան նիզակն է թիկունքում: Որն արտայայտում է, ոչ միայն Հեթում առաջինի զահակալութեան շրջանում, երկրի քաղաքական բարդութիւններով հարուստ իրաւիճակն այլևս ապացոյց է նրա զգոնութեան և մարտունակութեան:

խորագրերը՝ Ա +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Դրամներին երկրորդ երեսին, շրջագծի մէջ, հաւասարաթև խաչն է թևաւիջեան տարածութիւններում տարբեր զարդանաշխերով:

խորագրերը՝ Բ +ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

ունեն մի շարք տարբերակներ:

Դանգերի¹⁷ մէջ երկու դրամներին խորագրերում ՍԻՍ-ի փոխառն գրուած է՝

Մոսկ. թանգ. թիւ 552885 +ԾԻՆԵԱԼ | ԳԱՂԱԳՆ | Ա

Մոսկ. թանգ. թիւ 552884 +ԾԻՆԵԱԼ | ԳԱՂԱԳՆ | ԱԱ

Հաւանաբար նշելով ԱՅԱՍ-ի դրամահատարանը:

Հեթում Ա-ի դանգ միասուրի խորագրերը հիմնականում դրուած են բոլորգրով¹⁸,

Պղնձէ դրամները յաջորդ խումբը, դանգերի կէս քաշն ունեցող միասուրի մանրադրամներն են: Այդ դրամներին վերաբերեալ պատմաբան Մ. Մելիք-Բախշեանը և Մ. Ճևահիրճեանը իրենց յօդուածում¹⁹ նուիրուած ալդ դրամական միասուրի անուան ստուգաբանութեանը յայտնում են այն կարծիքը, որ «Քարտէզ» անուանումը կապուած է քարտիզիկնոց բերդի անուան հետ, որը կառուցուած է Օշին թագաւորի (1308-1320 թթ.) կողմից, նոր փողբանացի հիմնադրման համար²⁰:

¹⁵ Դանգը կշռային միասուր է:

¹⁶ Լևոն Ա-ն գունդը խաչով բռնել է աջ ձեռքում:

¹⁷ Դանգ միասուրի դրամներն հաւաքածոյում 28 հատ են, որոնցից երեք հատի պատճենները չկան:

¹⁸ Բոլորգրիւր մեքսրպեան գրելաձեւերից մէկն է: Կիլիկիայում այն կատարելութեան է հասել XIII դարում յատկապէս Մշակութային կենտրոններում:

¹⁹ Մ. Մելիք-Բախշեան, Մ. Ճևահիրճեան, «Քարտեզ» և քարտիզիկնոց, Բամբեր Երևանի Համալսարանի (1975), թիւ 1, էջ 26:

²⁰ Տեղեկութիւնների համար օգտուել ենք Ե. Թ. Ներսէսեանի Armenian Numismatic Bibliography and Literature հատորից (Ատա Անճըւս, 1984), էջ 97-98:

Սակայն ժամանակագրական առումով կայ անհշտություն, որի հետ չի կարելի համաձայնել:

Մինչև այժմ «Քարտեզ» բառը, որպես դրամական միավորի անուն, նրանց պատկերատիպերի և խորագրով թիւնների ուսումնասիրությունների արդիւնքում, դրամագէտները հաստատել են, որ այդ դրամներն օգտագործուել են սկսած Հեթում Ա-ի ժամանակներից (1226-1270):

Քարտեզ միավորի դրամները ներկայացուած են երկու պատկերատիպային տարբերակներով: Առաջինը՝ ձիավոր դրամներն են, որոնցից ունենք չորս օրինակներ, որոնք պատկերատիպով զրեթէ կրկնութիւն են Հեթում Ա-ի արծաթեայ երկնագույն դրամներին²¹, միայն դրամի դաշտից հանուած են նիզակի տակ եղած հաւասարաթե խաչը, տեղադրելով երկրորդ երեսի շրջագծի կենտրոնում: Այս խաչերն ևս թեւամիջեան տարածութիւններում ունեն զարդանաչներ:

խորագիրը՝ Ա +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Բ +ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Խորագրերն ունեն տարբերակներ²²:

Ենթելով դրամների Ա. կողմի խորագրերում ԹԱԳԱՒՈՐ բառի զրեւածից, կարելի է հաստատել, որ Հեթում Ա-ի պղնձէ դրամների այս երկու խմբերն (դանդերն ու ձիավոր քարտեզները) թողարկուած են միաժամանակ:

Քարտեզ²³ կոչուած դրամների յաջորդ խումբը, իրենց պատկերատիպերով նման են Հեթում Ա-ի դանգ՝ միավորի դրամներին: Թեքւս մասամբ կապուած երկրի տնտեսական առաջընթացի տատանումների հետ ժամանակի ընթացքում կրել են կատարողական արուեստի փոփոխութիւններ, յատկապէս դրամների առաջին կողմում եղած թագաւորի և զահերի պատկերաքանդակներում, որոնք աստիճանաբար պարզեցուել են և խիստ ոճաւորուել այնպէս, որ զահերն վերածուել են զահ-աթուռակների:

Սակայն բարձրարուեստ և լաւ պահպանուած օրինակներին մէջ, առաջին երեսի վրայ, աւելի լաւ պարզ է նկատուում թագաւորի դիրքը, ուր նա նստած է զահ-աթուռակի վրայ, ձախ ձեռքով բռնել է գունդը խաչով, իսկ աջ ձեռքը դրել կրծքին: Թիկունքում պարզ երևում է նիզակը: Ձախ կողմում դաշտի մէջ աստղ:

խորագիրը՝ Ա +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ²⁴ ՀԱՅՈՑ

Բ +ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Խորագրերն ունեն մի շարք տարբերակներ²⁵: Երկրորդ կողմի դաշտի կենտրոնում դարձեալ հաւասարաթե խաչն է զարդանաչներով²⁶:

Պղնձեայ դրամների երեք պատկերատիպերի երկրորդ երեսներում եղած խաչերի ընդուն օրինակներն ներկայացած են նկար թիւ 2-ի մէջ:

²¹ Փուցէ և այդ դրամների համար օգտագործել են նոյն կնիքները մասնակի փոփոխութիւններով:

²² Ձորս դրամներից երեքի վրայ գրուած է ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ, մէկի վրայ՝ ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

²³ Այս քարտեզներից ունենք 17 օրինակներ:

²⁴ Բոլոր օրինակներում Ա. կողմի թագաւոր բառը գրուած է ԹԱԳԱՒՈՐ ձևով:

²⁵ Տես յատկանշական ցուցանիշներում:

²⁶ խաչերի հիմնական ձևերը տրուած են թիւ 2 նկարում:

Աղյուսակ 1. Ցուցակագրություն Հեթում Ա-ի դրամներում

Թիվ	ԿՀԳ թիվ	Կոնակի խորագիր	կշիռ (գր)	սրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. թմգ. թիվ
Հենթոնի-Ջուբէլ ԳՐԱՄՆԵՐ						
Առիծը քայլում է աջ²⁷ խաչի ընկերակցությամբ						
ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ (Է, Ե)						
1	984	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՈ	2.91	21	11	552896
2	982	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՈ	2.92	21	05	499408
3	985	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՐ	2.86	21	05	499429
4	986	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՐ	2.76	21	11	552902
5		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ <i>առիծի թաթի տակ կէտ (.)</i>	2.89	22	05	552994
6		❖Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ <i>կոպիտ</i>	3.01	20	05	499418
7	987	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.85	20	07	499426
8	988	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.70	22	11	552935
9	991	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.90	22	11	552956
10		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.93	22	02	552996
11	987	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.72	21	07	553001
12		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.96	22	11	552837
13	993	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ	2.83	23	05	552962
14	995	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ	2.81	21	11	499434
ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ						
15		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ	2.80	21	05	552938
16		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՈ	2.78	22	01	552998
17	1006a	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅՐ	2.88	20	07	499439
18	---	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.82	22	07	552952
19	1008	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.93	22	07	552907
20		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ <i>առիծի պոչի տակ, դաշտի մէջ կէտ (.)</i>	2.77	22	08	552908
21	1013	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ <i>առջևում թաթի տակ կէտ (.)</i>	2.85	22	07	552939
22		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ <i>առջևում թաթի տակ կէտ (.)</i>	3.00	22	05	552957
23		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.72	21	05	552838
24		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱՅ	2.94	22	07	552934
25	1015	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ	2.94	21	05	553009
26	1016	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ <i>բարձրաբուստ</i>	2.76	22	05	552919
27	<i>մաշուած</i>	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ <i>բարձրաբուստ</i>	2.91	22	11	499438
28		+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ	2.65	21	09	499417
ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ						
29	979	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ	2.90	21	11	499392
30	979	+Հենթոնի թԱԳԱՄ ՀԱ	2.95	22	11	499401
31		+Հենթոնի թԱԳԱՄ Հ	2.90	21	07	499409
ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ						
32	---	+Հենթոնի թԱԳԱՄ <i>սա մէկ հատ է մաշուած</i>	2.76	22	01	553002

²⁷ Առիծը խաչի ընկերակցութեամբ քայլում է աջ, Ա-կողմի խաչերը խորագրերի սկզբն են:

Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան զբամեղի ժողովածուն

Թիւ	ԿՀԴ թիւ	Կոնակի խորագիր	Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. Թնգ. թիւ
Առիւծը քայլում է աջ խաչի ընկերակցութեամբ						
+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆ ԱՅ Ե (է)						
33	1025	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅՈ	2.87	21	01	499422
34		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱՅ	2.87	22	05	499415
բարձրարուեստ						
35	1029	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅ	2.81	21	09	552905
36	1045	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ Հ	3.00	21.5	05	552987
+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆ ԱՅ Է						
37	1034	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅ	2.86	22	04	552901
38	1034	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅ	2.73	22	01	552926
39	1042	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ	2.86	21	03	552977
40	1040	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ	2.80	20	04	499425
41		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀՍ	2.91	21	12	552950
+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆ ԱՅ						
42		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱՅ <i>առջևում թաթի տակ կէտ (-)</i>	2.80	21	11	552991
43		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅ	2.88	22	01	552963
44		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅ	3.30	22	07	552839
45		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅ	2.90	22	01	552948
46		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱՅ	2.77	22	12	552933
47		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱՅ <i>առջևում թաթի տակ կէտ (-)</i>	2.95	21	10	552906
48		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱՅ <i>առիւծի տակ աստղ (*)</i>	2.83	20	11	499399
49		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ	2.89	21	03	552955
50		❖Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱ	2.87	20	06	499412
51		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ <i>պատկերը մաշուած</i>	2.93	21	02	499427
52		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱ	2.83	20	03	499437
53		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ	2.91	22	11	552932
54		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ Հ	2.68	20	05	552979
55		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ	2.69	22	12	552975
56		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ ՈՐ	2.68	22	01	552953
+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆ ԱՅ						
57		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ <i>առջևում թաթի տակ կէտ (-)</i>	3.03	22	03	552976
58	1049	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱԽՐ ՀԱ	2.88	22	06	552945
59		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ <i>առիւծի փորի տակ աստղ *</i>	2.88	20	07	499397
60		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԼ <i>կոպիտ</i>	2.74	21	05	552972
61		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ Հ	2.91	21	01	499403
62		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱՐ ՀԱՅ	2.60	20	07	499421
63		+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ ՈՐ <i>առիւծի փորի տակ աստղ *, թաթի տակ կէտ (-)</i>	2.81	20	05	499431
64		❖Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ ՈՐ <i>առիւծի փորի տակ աստղ *</i>	3.08	22	11	499413
65		❖Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ ՈՐ Հ	2.63	21	01	552916
66	937	+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՅ	2.95	22	11	552900

Մ. Լ. Կարապետեան

Թիւ	ԿՀԴ թիւ	Կոճակի խորագիր	Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. Թճգ. թիւ
Առիժը թայլում է աջ խաչի ընկերակցութեամբ						
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ Ե						
67		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.98	21	07	499420
68		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.68	21	05	553010
69		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.88	21	05	552984
70	897	առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				
71	949	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	3.07	21	05	552899
72		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.91	22	05	552930
73		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	3.00	21	11	552936
		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.91	22	03	552931
74		առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				
		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.43	21	07	552992
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ						
75	958	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.98	21	05	499433
		առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				
76	959?	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.75	22	11	552913
77		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.24	21	03	552940
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ Է						
78		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.96	22	07	552985
79		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.93	22	07	552961
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ Ե						
80		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.66	21	05	499436
		առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				
81		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.96	22	05	499390
		առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ Ե						
82		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.73	22	01	552923
83		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.92	22	12	552982
		երկրորդ կողմը առանց խաչի				
84		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.80	20	01	499407
85		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.89	22	03	552911
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ						
86		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.63	21	12	552916
		առիւծի փորի տակ աստղ *				
87		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.85	22	10	552974
88		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.88	21	05	552904
		երկրորդ կողմը առանց խաչի				
89		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.36	22	09	552903
90		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.57	21	01	552973
		առիւծի փորի տակ աստղ *				
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ Ե (Է)						
91		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.88	22	11	552909
		առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				
92		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.83	22	04	552897
		բարձրադրուեալ				
93		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.79	21	03	552949
94		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.85	21	01	553005
95		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆԻ ՂԱՅՈՒՅ	2.89	22	11	552918
		առիւծի թաթի տակ կէտ (.)				

Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան դրամների ժողովածուն

Թիւ	Կէր- թիւ	Կոնակի խորագիր	կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. ԹԳԳ. թիւ
Առիւծը քայլում է աջ խաչի ընկերակցութեամբ						
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ Ե (Է)						
96		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ <i>առիւծի մէջքին, խաչի մօտ կէտ (-)</i>	2.87	21	01	552958
97		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ <i>առիւծի թաթի տակ կէտ (-)</i>	2.92	21	05	552960
98		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՄ	2.83	22	03	552921
99		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱ <i>կոպիտ, մաշուած</i>	2.82	20	01	499391
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ Ե (Է)						
100		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱ <i>առիւծի փորի տակ կէտ (-)</i>	2.98	21	06	553011
101		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ Լ	2.95	22	11	553000
102		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ Լ	2.93	21	01	499411
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ						
103		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.95	20	12	499400
104		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.80	22	07	552970
105		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱ <i>առիւծի փորի տակ կէտ (-)</i>	2.86	22	05	552920
106		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱ	2.77	22	12	552990
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻՆՆ ԱՅ Է (Ե, I)						
107		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅՈՑ <i>առիւծի փորի տակ կէտ (-)</i>	2.94	21	11	553008
108		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅՈՑ <i>առիւծի պոչի տակ կէտ (-)</i>	2.99	22	01	552922
109		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅՈՑ	2.92	22	03	552971
110		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ <i>խաչը մաշուած</i>	2.47	20	07	552917
111		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ <i>առիւծի պոչի տակ, դաշտի մէջ կէտ (-)</i>	2.93	21	10	499404
112		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.76	21	11	552942
113		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.76	22	01	553007
114		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	3.03	22	05	552967
115		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.71	22	2.5	552912
116	899	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.78	22	03	552898
117		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ	2.93	22	05	552947
118		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱ	2.98	22	09	552964
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ I						
119		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ I <i>խաչը մաշուած, առիւծի փորի տակ կէտ (-)</i>	2.85	22	12	499405
120		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱՅ <i>խաչը մաշուած</i>	2.74	22	11	552989
121		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆ ԼԱ <i>կոպիտ, առանց խաչի</i>	2.77	22	09	552978

Մ. Լ. Կարապետեան

Թիւ	ԿՀԳ թիւ	Կոնակի խորագիր	Կշիւ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. Թճգ. թիւ
Առիւծը խաչը քոնած է ²⁸						
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՆՆ ԱՅ Ե (Է)						
122	842	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.93	21	11	552965
123	843	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.93	22	07	552995
124	899	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>խաչը կրկնաթև</i>	2.86	22	07	939168
125	986	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.90	22	06	552927
126	896	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>բարձրարուեստ</i>	2.96	21	02	553003
127		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.86	22	08	552983
128	896	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>բարձրարուեստ</i>	2.75	20	07	499394
129	894	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>Կ-ի վրայ կէտ (-)</i>	2.86	20	5.5	499419
130	850	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.78	20	07	499424
131	852	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.91	22	12	552943
132	853	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>առիւծի գլխի մօտ դաշտի մէջ կէտ (-), աւելի ցած - նշան</i>	3.03	22	07	552969
133	856	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>դաշտի մէջ ի, տակ -</i>	2.63	22	06	552941
134		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.90	21	01	533004
135		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>դաշտի մէջ -</i>	2.85	21	05	499423
136		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.92	21	03	552988
137	856b	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.68	21	03	552986
138	842	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	3.00	22	02	552929
139	889	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.97	20	07	499398
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՆՆ ԱՅ						
140	920	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>առիւծի առջևում, դաշտի մէջ կէտ (-) և ի նշան</i>	2.87	21	05	499406
141		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	3.04	22	01	552924
142	893	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.77	22	01	552925
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՆՆ ԱՅ Ե						
143		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>առիւծի թաթի տակ կէտ (-)</i>	2.75	21	06	552946
144		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.49	21	01	499440
145		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.82	21	06	553006
146		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.86	20	05	499430
147	875	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	3.05	22	05	552937
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՆՆ ԱՅ Ե (Է,Ի)						
148	926	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.85	22	01	552993
149	927	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.81	20	05	499414
150		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.83	21	05	552999
151		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	2.81	21	07	553013
152	929	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ	3.00	23x24	01	552928
153		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ <i>առիւծի առջևում աստղ *</i>	2.49	21	08	499396

²⁸ Առիւծը գէմքով հանդիպահայեաց կանգնած է ձախ թաթը ծալած, ամուր բռնել է կոնակի խաչը:

Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենյան ղրամների ժողովածուն

Թիս	ԿՀԴ թիս	Կոնակի խորագիր	կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ծամով	Մոսկ. թիս
Առիծը խաչը քոնած է						
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ						
154	922	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	2.87	20	09	552951
155	922a	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>առիծի գլխի մօտ վարդեակ փ</i>	2.94	22	03	552914
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ						
156	922	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>առիծի մէջքի վրայ կէտ (-)</i>	2.92	21	10	552981
157	922	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	2.89	22	05	552944
158	922b	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	3.08	22	05	499395
159	923	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>առիծի առջևում, դաշտի մէջ լ նշան</i>	2.85	22	08	552997
160	923	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>դաշտի մէջ կէտ (-) և լ նշան</i>	2.60	21	03	499435
161	867	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	2.81	22	07	552966
162	922	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	2.67	21	07	499416
163	924	ՓՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	2.65	20	12	499393
164		ՓՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>կարճ խաչ, դաշտի մէջ առջևում լ</i>	2.80	20	01	499402

ՀԵԹՈՒՄ-ԶԱՔԷԼ ԿԷՍ ԳՐԱՄՆԵՐ

Առիծը քայլում է աջ խաչի ընկերակցութեամբ²⁹

+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆ ԱՅ						
165		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.27	17	11	499464
166		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.46	16	01	499462
167		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.48	15	05	499449
168		ՓՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>մաշուած</i>	1.22	16	11	499457
169		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ <i>առիծը առանց խաչի, փոքրի տակ կէտ (-)</i>	1.48	18	01	499448
+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆ ԱՅ						
170	1286	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.36	16	09	499443
+ԿԱՐՈՂՈՐ-ԻԻՆՆ ԱՅ Է						
171		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.35	16	03	499451

Առիծը խաչը քոնած է³⁰

+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ Ե						
172		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.36	17	07	499444
+ԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ						
173		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.36	17	05	499445
ՓԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ						
174		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.53	15	11	499442
ՓԿԱՐՈՂՈՒ-ԹԻՆՆ ԱՅ Ե						
175	1279	+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.36	15	11	499453
176		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԻ ԴԱՅՈՑ	1.32	15	05	499455

²⁹ Առիծը խաչի ընկերակցութեամբ քայլում է աջ, Ա-կողմի խաչերը խորագրերի սկիզբն են:

³⁰ Առիծը ղէմքով հանդիպահայեաց կանգնած է մասն թաթը ծալած, առաջը բռնել է կռնակի խաչը:

Մ. Լ. Կարապետեան

Թիւ	ԿՀԴ թիւ	Կոնակի խորագիր	Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ Ժամով	Մոսկ. Թնգ. թիւ
Առիւծը խաչը քոնած է						
ՓԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ Ե						
177		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ	1.30	16	09	499456
178		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀՂՅՈՑ	1.40	17	07	499466
179		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՎԱՅ	1.35	16	01	499450
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ ...						
180		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ	1.34	17	10	499461
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆՆ ԱՅ						
181		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈ	1.35	17	07	499447
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ Ե						
182		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈ	1.13	17	01	499454
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ						
183		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՑ	1.11	18	09	499446
184		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՑ	1.22	17	09	499452
185		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՑ	1.47	17	11	499460
186		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՑ	1.40	17	05	499459
187		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՑ	1.38	17	01	499965
188		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅ	1.48	17	11	499463
առիւծի առջևում, դաշտի մէջ կէտ (.)						
+ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ Ե						
189		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ	1.53	17	03	499458
190		+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅ	1.26	17	05	499441

Թիւ	ԿՀԴ թիւ	Արաքսատա արծաճագրութեան Ձև ու Հ. թուագրութիւն	Դաշտի ճշան	Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ Ժամով	Մոսկ. Թնգ. թիւ
-----	------------	--	---------------	--------------	------------	-------------	-------------------

ԵՐԱՆՁՈՒԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ
ՀԵՐՈՒՄ-ՔԱՅՐԱԿԱՏ ՊՐԱՄ

+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ:							
191	779	Ձև Բ	+ / ~	2.83	23	09	499487
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ՝							
192	777S	Ձև Բ	+ / *	2.32	22	01	499470
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ							
193	776	Ձև Բ	+ /	2.76	23	05	499476
194	776	Ձև Բ	+ /	2.41	22	05	499485
Ժակուած							
195	778	Ձև Բ	+ /	2.77	23	05	499484
Ժակուած							
196	777/8S	Ձև Բ	+ / *	2.82	22	12	499477

ՀԵՐՈՒՄ-ՔԱՅՐԱԿԱՏ ՊՐԱՄ³¹

+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՄ ՀԱՅՈՑ									
197	827	Ձև Գ	Հ. 642?	ՍԻՍ	+ / ~ *	2.01	25	12	499486

³¹ Հնթերցումները կատարուած են դրամների պատճեններից, որոնք հանուած են ալիւմինումի քերթիկների վրայ, չիլրայի թուականները տրուած են արաքսատա գրութիւններից: Պատճենները երկար մնալով, տրորուել են, ձևափոխուել և դժուարացրել նրանց ընթերցում և վերծանումը Այն արուած է որոշ վերապահութեամբ:

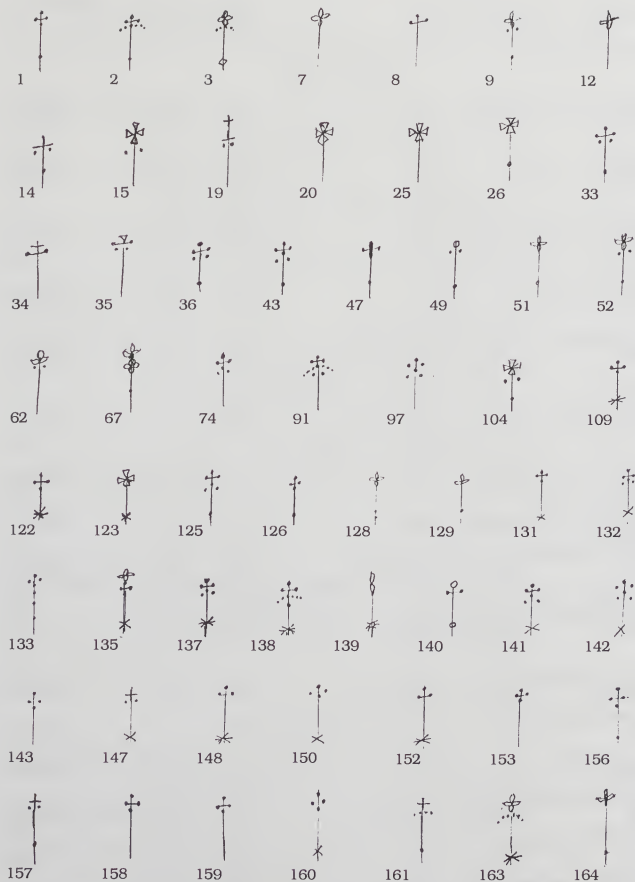
Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենյան դրամների ժողովածուն

Թիվ	ԿՀԴ թիվ	Արարատառ Ձև ու Հ. թուագրություն	արձանագրության նշան	Դաշտի նշան	Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մուկ. Թմգ. թիվ
Հեթում-Քայքյոսրով դրամ								
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ								
198	817	Ձև Գ	Հ. 641?	ՍԻՍ	+ / ~ *	2.32	25 04	499480
199	817	Ձև Գ	Հ. 641?	ՍԻՍ	+ / ~ *	2.79	24 09	499483
200	794	Ձև Գ	Հ. 637?	ՍԻՍ	+ / ~ *	3.23	24 01	499467
201	794	Ձև Գ	Հ. 637?	ՍԻՍ	+ / ~ *	4.01	25 01	499474
202	797	Ձև Գ	Հ. 637?	ՍԻՍ	+ / ~ .	2.85	23 01	499488
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ*								
203	801	Ձև Գ	Հ. 637?	ՍԻՍ	+ / ~ .	2.73	24 11	499471
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ								
204	807	Ձև Գ	Հ. 639?	ՍԻՍ	+ / ~	2.96	25 01	499468
205	807	Ձև Գ	Հ. 639?	ՍԻՍ	+ / ~	2.85	25 11	499469
206	811	Ձև Գ	Հ. 639?	ՍԻՍ	+ / ~	2.81	25 07	499489
207	807	Ձև Գ	Հ. 639?	ՍԻՍ	+ / ~	2.85	25 11	499482
208	827	Ձև Գ	Հ. 642?	ՍԻՍ	+ / ~ .	2.92	25 11	499478
209	802	Ձև Գ	Հ. 639?	ՍԻՍ	+ / ~ .	2.75	25 04	499479
210	?	Ձև Գ	Հ. ?	ՍԻՍ	+ /	2.40	24 07	499473
մաշուած								
211	?	Ձև Գ	Հ. ?	ՍԻՍ	+ /	2.81	23 01	939068
212	818	Ձև Գ	Հ. 641?	ՍԻՍ	+ /	2.71	23 03	499475
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ*								
213	810	Ձև Գ	Հ. 639?	ՍԻՍ	+ /	2.80	25 01	499472
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ								
214	---	Ձև Գ	Հ. 636?	ՍԻՍ	+ / *	2.90	24 09	499481
Հեթում-Քայքյոսրով կէս դրամ								
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ								
215	840v	Ձև Գ	Հ. ---	ՍԻՍ	+ / ~ .	1.52	20 07	939069
Թիվ	ԿՀԴ թիվ	Կոնակի խորագիր			Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մուկ. Թմգ. թիվ
ԳԱՆԳԵՐ								
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ								
216	1341	+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ս Ս			6.37	30	09	552873
217		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս Ս			7.69	29	09	552870
218		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ս Ս			8.29	30	11	552882
Ա կողմի պատկերը մաշուած, կենտրոնում կտրուած								
219		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս Ս			8.63	30	---	552881
+ՀեթոմՈՐ ՀԱՑՈՑ								
220		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ս Ս			6.82	30	09	552889
+Հեթում Մ ԹԱԳԱ ՈՐ ՀԱՑՈՑ								
221	1321	+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս Ս			6.78	30	09	552886

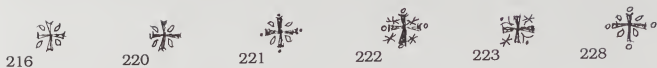
Մ. Լ. Կարապետեան

Թիվ	ԿՀԴ թիվ	Կոնակի խորագիր	Կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. թնգ. թիվ
ԴԱՆԳԵՐ						
+ՀենթոյՄ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ						
222		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ա	6.12	28	10	552885
		Ա կողմի ձախ դաշտում *				
223		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԱ	5.93	28	04	552884
224		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ	6.63	29	10	552877
225		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ	7.50	27	11	552867
		Ա կողմի պատկերատիպը և խորագիրը մաշած				
226		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ	3.81	28	05	552887
		կնիտրոնը կոտրուած				
227		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ ՍՍ	7.26	27	06	552875
228		+ԾԻՆԵԱ ԳԱՂԱԳՆ ՍՍ	7.75	29	05	552876
+Հենթո... ԿԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՑ						
229		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍՍ	6.23	28	06	939215
+.....Մ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՑ						
230		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ	6.21	26	---	552879
+Հեն...Մ ԹԱ...ՈՐ ՀԱ...Ց						
231		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ	8.02	28	07	552888
		Ա կողմում ձախում *				
+..ԹԻ...						
232		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	5.02	25	05	552890
+(ջնջուած, մաշուած) ՀԱՅՈՑ						
233		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍՍ	7.14	29	09	552872
+.....Մ ԹԱԳ.....						
234		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ	7.49	27	---	552868
+ՀենթոյՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅ						
235	1352	+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	9.60	28	01	552878
236		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	6.85	30	12	552880
237	1363	+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ:	7.29	30	11	552883
		Ա կողմում դաշտի ձախին *, ծակուած				
+ՀենթոյՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅ						
238		+ԾԻՆԵԱ (կտրուած) Ի Ս	5.28	25	12	553085
ՔԱՐՏԷՋ ԶԻԱՆՈՐ						
+ՀենթոյՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈ						
239	1373	+ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍՍ	4.07	25	01	552894
		մաշուած				
+ՀենթոյՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈ						
240	1371	+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍՍ	4.64	23	07	552893
+ՀենթոյՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅ°						
241	1387	+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ս °	3.40	24	11	552891
		նուրբ, ձին քայլում է աջ				
+.....Մ ԹԱ...ՈՐ Հ						
242		+..... ԿԱՂԱՍՍ	3.41	25	05	552892

Թիվ	ԿՀԴ թիվ	Կոնակի խորագիր	կշիռ (գր)	տրմ. մմ	↑↑ ժամով	Մոսկ. թնգ. թիվ
ՔԱՐՏԷԶ ՆՍՏԱՆ						
+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅՈՑ						
243		❖ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ս Ս <i>արուեստով, ձախ կողմում աստղ *</i>	3.92	25	06	552895
+Հեթոմ Մ ՄՈՑ						
244		+ԾԻՆ.... . Ս Ս <i>նուրբ, ձախ կողմում աստղ *</i>	4.50	24	03	553075
+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅՈՑ						
245		❖ԾԻՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔ ՍԻ <i>զահաթրուակով, ձախ կողմում աստղ *</i>	4.65	22	07	553073
+Հեթոմ Մ Թ....ՄՑ						
246		+Ծ ՆԵ... .. ՂԱԳՆ ... <i>խաչին զարդերը ջնջուած</i>	4.58	26		553070
+.....Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅՈ						
247		+Ծ ՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻ <i>զահաթրուակով, զաչտի ձախին աստղ *</i>	4.45	26	06	553074
+Հե (կտրուած) ՀԱՅ						
248 1413		+Ծ ՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս <i>թաղաւորի ձախ կողմում աստղ *</i>	4.55	21	01	553077
+Հե.... ԱԳԱ Մ ՀԱՅ						
249		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ս Ս	4.97	23	01	553082
+Հեթոմ Մ ...Ա Մ						
250		+Ծ ՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ	4.58	24	05	553071
+Հեթոմ Մ (կտրուած)						
251		+Ծ ՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս <i>թաղաւորի ձախին *, դրամն արծաթից է պղնձի կնիքով. բացառութիւն</i>	2.82	24	11	553072
+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅՈ						
252		+Ծ ՆԵԱԼ (կտրուած) <i>թաղաւորի ձախին *</i>	4.12	21	03	553078
+(մաշուած) ԹԱԳԱ Մ						
253		+....ԱԼ Ի ԳԱՂԱ (կտրուած)	5.50	22	11	553081
+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱ						
254		+..... Ի ԳԱՂԱԳՆ ...	3.80	22	---	553084
+(մաշուած) ՅՈ						
255		+ԾԻ.... . ԳԱՂԱԳ.	4.07	24	07	553076
+Հեթոմ Մ ԹԱԳԱ Մ ՀԱՅՈՑ						
256		+ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ	3.66	24	05	553069
+.....Մ ԹԱԳ (մաշուած)						
257		+ԾԻ.... . Ս	3.49	22	---	553079
+Հեթոմ Մ ԹԱ (մաշուած)						
258		+ԾԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԳՆ Ս	5.09	20	01	553083
259		աճըթեռնելի խիստ մաշուած, ծակուած	3.47	24	---	553080

Նկար 1. Հեթում-Ջաբելի արծաթեայ դրամների ետևի խաչերը

Դանգեր

Ձիւտր քարտէզներ

Քարտէզներ, քաղաւորը գահ-աթոռակի վրայ

Նկար 2. Հեթումի Ա-ի պղնձեայ դրամների ետևի խաչերը

Աւարտուեց Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան դրամների, Մոսկուայի պատմութեան թանգարանում պահուող ուսւ դրամահաւաք Պ. Վ. Զուբովի հաւաքածոյի երկրորդ, կարելի է ասել ամենաբարդ հատուածի մշակումը:

Հէթում առաջինի գահակալութեան շրջանում թողարկուած, արծաթեայ և պղնձեայ դրամների խմբերը, պատկերատիպային տարրեր միաւորենըով, շատ բազմաբնոյթ են: Հետեւաբար և շատ աշխատատար

Սակայն այդ դրամախմբերի մէջ, իրենց առանցնայաւորուկ տեղն են զբաւում, ոչ մեծ թիւ կազմող «երկլեզուեան» դրամների բացառիկ խումբը: Որոնց ընթերցումները և վերծանումը, բացայայտում են այդ շրջանի հետ կապուած մի շարք կարեւոր հարցեր:

Արաբներին շտիրապետելու պատճառով, կանգնած էինք մեծ դժուարութեան առջև: Նիւթերի հրատարակման համար, այդ դժուարին աշխատանքը, սիրով իր վրայ վերցրեց դրամագէտ Ե. Թ. Ներսէսեանը: Ընթերցելով երկլեզուեան դրամների արձանագրութիւնները, վերծանելով տարեթուերի արաբական զրելաձեւերը, բացայայտեց նրանց հատման տարեթուերը և վայրը: Յանկանում ենք մեր խորին երախտագիտութիւնը յայտնել դրամագէտ Պրն. Ե. Ներսէսեանին մեզ համար բացառիկ անհրաժեշտութիւն ներկայացանող այդ աշխատանքի համար:

ՄԱՐԳՈ-ԼԵՆԱ Ե. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի
Դրամագիտութեան Բաժնի
(նախկինում) աւագ գիտական աշխատակից

B. V. ZOUBOV'S ROUPENIAN COIN COLLECTION

(Part II. Hetoum I)

[Summary]

The coins offered in Table 1 include the following: Hetoum-Zabel trams (No. 1-164), Hetoum-Zabel half trams (Nos. 165-190), Hetoum-Kaiqobad trams (191-196) and Hetoum-Kaikhosrew (197-214) trams and one half tram (No. 215), tanks (Nos. 216-238), equestrian kardezzees (239-242), and king seated kardezzees (243-259).

The first column in the catalogue gives the assigned specimen number. The next column references the corpus number of Dr. Bedoukian's *Coinage of Cilician Armenia* [CCA]. The obverse Armenian legend is at the top of the block of coins, starting with specimen number. The reverse Armenian inscription is printed in the third column. The last four columns indicate the weight (grams), diameter (mm), die axis orientation (hours), and the inventory number of the Historical Museum in Moscow. For the bilingual coins, the third column references the Arabic legend form, the date in A.H., the mint SIS where it was struck, and the field marks.

The reverse cross patterns are illustrated in Figures 1 and 2. The assigned specimen number is on the left side. Figure 1 gives the cross patterns for silver coins and Figure 2, for copper coins (tanks, equestrian kardezzees, and kardezzees where the king is seated).

Margo-Lena E. Garabedian

Series I

Volume XXIX, No. 2

June 2003

ՀԱՅ

ARMENIAN

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

NUMISMATIC

ՀԱՆԴԷՍ

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. XXIX (2003) No. 2

Editorial: Armenian Numismatic Society Faces a Great Challenge	33
Letters	34
Հր. Կ. Սիբիլյանի դիտողությունները կիսադրամներու մասին (Fr. C. Sibilian's Observations on Half Trams of Cilician Armenian Kings).....	34
Donations (<i>Selected Numismatic Studies II</i> Fund)	34
ՆԵՐՇԵՍՅԱՆ, Ե. Թ., Կիլիկիան Հայաստանի թագավորներուն կիսադրամները (NERCESSIAN, Y. T. Half Trams of Cilician Armenian Kings).....	35
NERCESSIAN, Y. T. The Armenian Coin Auction of Manuel Panaossian	53
Armenian Numismatic Literature	58

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series I

Vol. XXIX, No. 2

June 2003

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY FACES A GREAT CHALLENGE

Since the death of the eminent Armenian scholar, numismatist Dr. Paul Z. Bedoukian, who published numerous articles and books on Armenian numismatics, Armenian people can be thankful that his mantle has been passed on to our Society secretary: Y. T. Nercessian, whom I consider to be the outstanding exponent of Armenian numismatics. You may recall that Mr. Nercessian undertook and the Armenian Numismatic Society published the first volume of *Selected Numismatic Studies* (SNS).

Now the challenge to our small but excellent Society is to publish the second volume of SNS. Mr. Nercessian completed the entire volume and is getting bids on the cost of printing a volume (viii, 376 pp, 59 pls., casebound) which is running about \$15,000 for 500 copies. This second volume is very important for the publication of the final writings of Dr. Bedoukian.

Armenian Numismatic Society had hoped to sell sufficient pieces of Dr. Bedoukian's silver medals, books and the first volume of *Selected Numismatic Studies* to help finance the second volume, but such was not the case, the Society does not have the finances with which to finance this important publication. Therefore, we are appealing to our friends and members for help.

The Executive Board of the Armenian Numismatic Society decided to create a "Table of Gratitude" in the SNS II, page iv. All those who donate money for this purpose will have their names published in alphabetical order. Furthermore, if they donate \$100 or more, they will receive one free copy of SNS II per one hundred dollars of donation. As before, the names and the amount of funds accumulated, will be published in the *Armenian Numismatic Journal*.

I am confident that our membership soon will bring this project to a successful conclusion.

Luther Eskijian, President

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (e-mail: ArmNumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gevnenian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions US \$50.00 per year.

ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

I do not wish to have a subscription to ANJ, as my life is slowing down. If I can be of help to you personally in any way please feel free to call. Happy New Year.

Jack Guevrekian, USA

It is with pleasure that I enclose a money order for US\$45 to renew my membership for 2003. I look forward to enjoying another year of *Armenian Numismatic Journal*.

David F. Malleau, Canada

ՀՐ. Կ. ՍԻՊԻԼԵԱՆԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԵՍԱԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Լևոն Բի (1198-1219) կիսադրամները միշտ այս սովորական 5րդ դրոշմին [սովորական դրամ] հետ կը համեմատուին. արուեստը միջին և բարձրագույնի ճաշակաւոր: Մեծ դրամագիրտին մէջ կիսադրամ ամենին չկար. ու իրօք ալ շատ հազուադէպ էնի Տես Տախտ. Բ., թիւ 13 [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 12]: Լատինագիր արծաթապղինձ դրամ. Ասէի մի միակ օրինակ մը ծանօթ է դրամագիրտաց, և այս օրինակը հրատարակած է Կ. Շլումպերգերը 1875ին: (Schlumberger G., Léon II, roi d'Arménie, *Revue Archéologique*, N. S. 16me année, 30e Vol., Paris, 1875, p. 345 & 349). Դրամագիրտիս յօդուածն ամբողջ՝ պատկերովն հանդերձ կը դնենք այստեղ [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 18-21]: Պատկերն թէ՛ համեմատուի Սիսուանայ (էջ 497) նոյն յօդուածէն առնուած պատկերին հետ, կարելի է բաւական տարբերութիւն գտնել [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 18]:

Հեթումյ (1226-1270) կիսադրամները Լևոնի կիսադրամներէն աւելի կը գտնուին, ու դարձեալ որոշեց վրայ որ աւելած ճիւղանովը խաչ կը բռնէ, Տես Տախտ. Բ., թիւ 22, միջարուեստ է. ու թաթը վեր վերցուցած ու կռնկի խաչը կարճ եղողները, Տես Տախտ. Բ., թիւ 23. անարուեստ են: [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 26]:

Լևոն Գ (1270-1289), արծաթի կիսադրամ: ... Մտադրութեան արժանի է որ այս հինգ դրամաց դրոշմները կարուած է, յնչպէս որ հազիւ թէ կարելի է հինգն ի միասին առնելով կարգալ ... ԳԱԽՐՈՒ...ԹԻՆԵ...ԱՂԱՔՆ Ի ՍՈՍ: Այս կիսադրամաց պատկերները նոյն Լևոնի բուն դրամներու պատկերներուն մեծութիւնն ունին, և կնքոյ կողմանէ ալ նոյն գանազանութիւնները կը ներկայացնեն: Կերևալ թէ նոյն կնիքներով բաց փոքր արծաթապղինձ վրայ դրոշմուած են, իրեն կիսադրամ [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 39]:

Հեթում Բ (1289-1292, 1299-1305): Մինչև հիմա Հեթում Բի արծաթ գտնուած չէ Ռուբլեանց դրամներու սովորական ձևովն ու անոր նմանութեամբ դրոշմուած: Ասիկա ընդհատութիւն (lacune) մը կը սեպուի և աս տարօրինակ երևութիւն յաջեցուցիչ պատճառ մ'ալ գտնուած է: Ժամանակակից պատմագիրք կրօնն թէ Հեթում խոնարհութեան համար զլուրթ թագ չդրաւ ու թագաւոր օծուել չուզեց. կրնայ թերևս մասնովի որ ասոր համար արծաթի դրամ դրոշմել տուած չլլայ, ուրիշ օժեպ թագաւորներու չնմանելու համար, ու միայն հասարակ պղինձները դրոշմել տուած ըլլար: Արծաթապղինձ... Սակայն քանի մը հատ Հեթումի ընթերցուածով արծաթապղինձներ (billon) գտնուած են, որոնք ըստ մասին յիշեալ պարագայութիւնը կը լեցնեն [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 40]: Ասոր արծաթապղինձներէն քանի մը հատ գտնուեցաւ ու հրատարակուեցաւ. բայց առ հասարակ գէշ պահուած ըլլալով՝ որոշ չէր կարողացուի մանաւանդ Բ կողման ընթերցուածով իմ թոյլս ամենազեղեցիկ կտոր մը կը գտնուի, որուն խաչին ձևն ալ բոլորովին նոր է [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 80]:

Լևոն Զ (1374-1375): Այսպիսի փոքրիկ արծաթապղինձներ կը գտնուին, որոնք ԼԵՈՒՍ անունը կը կրեն: Այս արծաթապղինձներու վրայ դրամահատութեան տեղը չի նշանակուի. Տես Տախտ. Բ., թիւ 75, 76. Ես այնպէս կը կարծեմ, որ ԼԵՈՒՍ անունով դրոշմուած արծաթապղինձներն ալ վերջին Լևոնի ընծայուելու է. ինչու որ ԼԵՈՒՍ ընթերցուածով պղինձներու հետ շատ նմանութիւն ունին, այն պղինձներուն հետ՝ որոնք ճիշդ հիպոթիզ դրամներու նմանութեամբ դրոշմուած են, և պղնձի տարածութեան չափն ու դրոշմը յայտնի կը ցուցնեն, որ Լևոն Զի կը վերաբերի Տես Տախտ. Զ., թիւ 77: Դարձեալ հոս կը յիշեցնեմ՝ որ պղինձ փողոնը կարողով կրնանք հաւանաբար այս արծաթապղինձն ալ նոյն թագաւորին ընծայել, քանի որ մէջտեղ ալ ուրիշ թագաւոր չի մնար [Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ռուբլեանց դրամաց, էջ 71]:

DONATIONS

(Selected Numismatic Studies II Fund)

Bedoukian, Robert H.....\$500
Eskijian, Luther.....\$100

Nercessian, Y. T.....\$500

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐՈՒՆ ԿԻՍԱԴՐԱՄՆԵՐԸ

(Տախտակ 2-3)

Ե. Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Արձաթեայ կիսադրամը կը նկատուի հայկական Կիլիկիոյ դրամահատութեան «գոհարը», ինչպէս որ երկդրամը՝ նոյն համակարգին «թագաւորը»։ Ընդհանուր առմամբ մեծաքանակ կիսադրամներ հատանուեցան Կիլիկիոյ առաջին երեք թագաւորներուն կողմէ (Լևոն Ա, Հէթում Ա, Լևոն Բ), թէ՛ մեզի հասածները շատ սակաւաթիւ օրինակներ են։ Իրենց յաջորդող թագաւորներու մէջ մասը ևս հատանեցին կիսադրամներ, բայց մեզի չեն հասած բոլոր տիրակալներէն, իսկ ծանօթ կիսադրամներն ալ, Սմրատէն սկսեալ, իւրաքանչիւր թագաւորէն, մէկական կամ չափազանց հազուադիւր օրինակներ են։

Հայկական Կիլիկիոյ ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական տկարացման դուզահեռ արժէքազրկուեցան նաև իր դրամական համակարգին միաւորները։ Հայ թագաւորներէն ոմանք, զրդուած դանազան պատճառներէ, փորձեցին վերահաստատել շուկայի մէջ Կիլիկիոյ դրամական համակարգին նախկին փառքն ու արժէքը։ Սակայն ձախողեցան ու դրամական միաւորին արժէքազրկումը տեւականօրէն շարունակեց մինչև միջնադարեան հայկական պետութեան անկումը։

Երկդրամներու հատանումը կատարուեցաւ Լևոն Ա-ի թագաւոր օծման նախօրեակին¹։ Լևոն Ա սկզբնական շրջանին թողարկեց մէկ առիւծով դրամական համակարգ մը, ուր երկդրամին հատանուիլը շուտով ընդհատուեցաւ։ Իրմէ վերջ, ի բացառեալ Կոստանդին Ա թագաւորէն², այլ հայ թագաւոր մը երկդրամներու թողարկումը զործնական չնկատեց։ Կիսադրամը ունեցաւ աւելի երկար կեանք՝ սակայն այս պարագային՝ կային նաև դրամահատութեան վերաբերեալ արհեստագիտական պատճառներ թողարկման մեծ թափով չշարունակուելուն համար։ Օրինակի համար զրեթէ հասարակ դրամ միաւորին թողարկման չափ ժամանակ և աշխատանք անհրաժեշտ էր կիսադրամին կաղապարները պատրաստելու և զանոնք հատանելու համար։ Բայց կիսադրամը ունէր սովորական արձաթեայ դրամ միաւորին կէս արժէքը և միջազգային շուկայի մէջ ալ հաւանաբար ընդունելութիւնը զժուարութեան բախած ըլլար հաշուապահական պատճառներով։ Պատմական աղբիւրներ կը յիշեն միայն *bissancios stauratos*³ (յունարէն *σταυροειδής*), որ կը նշանակէ խաչանիշ բիւզանդ. *Bissancios stauratos* հաւասար է Լևոն Ա-ի և Հէթում Ա-ի հայկական հասարակ արձաթեայ՝ խաչանիշ դրամներու և ոչ կիսադրամներու։

Լևոն Ա թագաւորի շրջանին, երկդրամին կշիւը 6.00 գրամի մօտ էր, դրամինը՝ 3.00-ի մօտ, քառորդ երկդրամին ու կէս դրամը՝ 1.50-ի մօտ։ Իսկ տրամագիծը՝ առ հասարակ եղած է 16-էն մինչև 19 մմ։ Ուրեմն բոլոր կիսադրամներու կշիւը՝ առ հասարակ 1.50 գրամէն պակաս եղած է. հազուադիւր օրինակներ ունին 1.55 գրամ կշիւ։ Ընդհակառակը, եղած է ցած մինչև մէկ գրամէն քիչ մը աւելի։ Բիլլոններու (արծաթապղինձ) պարագային տրամագիծը եղած է 14-17 մմ, սա-

¹ Paul Z. Bedoukian, "The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia," *Numismatic Chronicle*, Երրորդ Շրջան, հատոր XVI (1976), էջ 98-108, տախտակ 18-25. Նաև *Selected Numismatic Studies* [SNS] (Լոս Անճելոս, 1981), էջ 279-297.

² L. A. Saryan, "An Unpublished Silver Double Tram of Gosdantin I (1298-1299), King of Cilician Armenia," *American Journal of Numismatics*, Երկրորդ Շրջան, հատոր 12 (2000), էջ 185-205.

³ Victor Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge* (Փարիզ, 1855), էջ 12. Կ. Թ. Բասմաջեան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն (Վենետիկ, 1936), էջ 134. Զարեհ Պտուկեան «Թէ ի՞նչ էին «Bissancios Stauratos» կոչուած հայկական դրամները», SNS, էջ 339-343, արտասուած շաղկապ Լմսոթեալ, հատոր 73 (1959), սիւնակ 241-250.

կայն զչիւր՝ առ հասարակ 0.75-էն ցած մինչև 0.42 դրամ (չափադրական տուեալներու մանրամասնութեանց համար տե՛ս Աղիստակ 1-ը)։ Բրիլլոնը եղած է նաև շատ փրկուն և զիրարեկ իր բարակութեան պատճառով։ Այս պատճառով ալ բրիլլոններու կարևոր մասը հաւանաբար կործանած է ու մեղի չէ հասած։ Բրիլլոններու մեծամասնութիւնը թողարկուած է Հէթում Բ-ի և Լևոն Ե-ի թագաւորութեանց շրջաններուն։ Հաւանականութիւնն ալ կայ որ շատ սահմանափակ թիւով բրիլլոններ հաստուած ըլլան, քանի որ միջազգային շուկայի մէջ վաճառականները կը նախընտրէին ընդունելի արծաթեայ դրամ միւսուրը, որ համազօր էր իսլամական դրահմին։

Այսօր, երրորդ հազարամեակի սեմին, Կիլիկեան Հայաստանի թողարկած միլիոնաւոր բոլոր դրամական միւսուրներէն մեղի հասած է 100,000 կտորի շուրջ՝ դրամներ, որոնք կը պահպանուին թանգարաններու և սեփական ժողովածոններու մէջ։ Կիսադրամները՝ այս պատկառելի դրամարին մէկ փոքր մասն են։ Կիլիկիոյ հայ թագաւորներու կիսադրամներուն համեմատական արժեքը տեղադրելու համար, նախ հետաքրքրական պիտի ըլլայ քննել բոլոր կարևոր հայ դրամադիտական երկերը և տեսնել, թէ հայկական դրամները ուսումնասիրող քանի բանաւէրներ կիսադրամներու ու բրիլլոններու մասին զրած են անցեալին մէջ։

1839-ին լոյս տեսաւ Ռուբինեան դրամներու մասին գրուած Մ. Բրոսէի մենագրութիւնը⁴։ Թէև հայ թագաւորներու դրամներէն 18 կտոր նկարագրուած են, սակայն ոչ մէկ կիսադրամ և բրիլլոն ընծայուած է։

1855-ին հրատարակուեցաւ Վ. Լանդուայի հռչակաւոր գիրքը⁵, նուիրուած միլնադարեան հայկական դրամներուն։ Լանդուա կը նկարագրէ մէկկական կիսադրամներ տրուած Լևոն Ա, Հէթում-Չապչէ և Լևոն Բ զոհակարներուն նաև Հէթում Բ-ի լատին խաչով երկու կտոր բրիլլոն։

1892-ին լոյս տեսաւ Հայր Կ. Սիպիլեանի գիրքին յետ մահու հրատարակութիւնը⁶։ Յարդ հրատարակուած բոլոր աշխատանքներու մէջ, Սիպիլեանի գիրքը ամենէն լրիւ և հեղինակաւոր մենագրութիւնն էր։ Հոս Սիպիլեան կիսադրամներ նկարագրեց և զանոնք վերագրեց հետեւեալներուն։— Լևոն Ա (նաև լատինատառ բրիլլոն), Հէթում-Չապչէ, Լևոն Բ, ինչպէս նաև Հէթում Բ-ի (լատին ու բիւզանդական խաչով) և Լևոն Ե-ի բրիլլոններ։ Նոյն գիրքին մէջ կը յիշուի, թէ Վիեննայի Միսիթարեան Թանգարանին մէջ կայ 4 հատ Լևոն Ա-ի կիսադրամ, 3 հատ Հէթում Ա-ի երկկեզուեան և 11 հատ Հէթում-Չապչէի կիսադրամ, 5 հատ Լևոն Բ-ի կիսադրամ զարնուած նոր դրամներու կադապարներով⁷ (ընդհանուր դումար՝ 23), Հէթում Բ-ի լատին խաչով 9 ու բիւզանդական խաչով 1 բրիլլոն և Լևոն Ե-ի 5 բրիլլոն։ Նկարագրուած Լևոն Ա թագաւորի լատինատառ բրիլլոնի եզակի օրինակը պատկանած է օտար թանգարանի մը։ Լևոնի բրիլլոնը նման է լատին խաչակիր իշխաններու դրամներուն, զոր ինք հատանած էր Անտիոք քաղաքի դրաման համար։ Սիպիլեանի դասաւորումը հիմնուած է 3000 Ռուբինեան դրամներու ուսումնասիրութեան վրայ։ 1892-ին Վիեննայի Միսիթարեան Թանգարանի մէջ կային 1 օսկի, 1105 արծաթ (709 կտոր արծաթ դրամներ վերոյիշեալ երեք հայ թագաւորներէն), ընդամենը՝ 2,232 կտոր ուրբինեան հայատառ դրամ։ Նման պատկառելի ժողովածոյ մը այդ ժամանակ և ալ այսօր պէտք էր որ նկատուէր տիպար ներկայացուցիչ մը Ռուբինեան հարտութեան դրամական համադրելին։ Ռուբմը 1892-ին Վիեննայի Միսիթարեաններու հայատառ դրամներու մասին 1.03 առ հարիւրը կիսադրամ էր և 0.67 առ հարիւրը՝ բրիլլոն։ Քիչ յետոյ պիտի ցուցադրուի, թէ կիսադրամներու համեմատական սակաւութիւնը, բաղդատմամբ միւս բոլոր ուրբինեան դրամներուն, շատ աւելի նուազած է։ Որովհետև յայտնաբերուող դրամադիտերը շատ աւելի քիչ քանակութեամբ կիսադրամներ պարունակած են։

⁴ M. Brosset, Monographie des monnaies arménienne (Մ. Պետկոբուրգ, 1839), 44 էջ, 2 տախտակ։

⁵ Victor Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, 110 էջ, 7 տախտակ։

⁶ Հայր Գրեգոր Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբինեան դրամոց (Վիեննա, 1892), 85 և 30 էջ, 6 տախտակ։

⁷ Սիպիլեան, էջ 6, 23, 32, 40։

1923-ին Կամայով-Ջուրեան հրատարակեց իր զերբը՝ Դասաւորութիւն ռուբինեան դրամներու (ըստ Կ. Սիպիլեանի), ուր նկարագրեց 78 կտոր դրամ⁸, Հեղինակը կիսադրամներ վերագրեց Լեոն Ա (2 հատ), Հեթում-Ջապէլ (1 հատ), Լեոն Բ (1 հատ), Հեթում Բ (լատին խաչով 1 հատ բրիլլոն), Լեոն Ե (1 հատ բրիլլոն) տրեակներուն:

1936-ին լոյս տեսաւ Բ. Բասմաջեանի զիրբը⁹, Բասմաջեան նկարագրեց Սիպիլեանի ընծա-լածները, ինչպէս նաև քաղերթով Հայկազը Հապէշեանէն¹⁰, նկարագրեց Օշին թագաւորին կիսա-դրամը՝ վերջինը ժամանակին պատկանած է Մեծի Տան Կիլիկիոյ Երջնակայիշատակ Սահակ իսպալեան Կաթողիկոսի ժողովածոյին, սակայն կորսուած է: Բասմաջեան նաև կը նկարագրէ Լեոն Ա-ի լատինատառ բրիլլոնը, Հեթում Բ-ի լատին ու բիւզանդական խաչերով բրիլլոնները, ինչպէս նաև Լեոն Ե-ի բրիլլոնը: Դժբախտաբար, Բասմաջեան դրամներէն քանի՞օրինակ ըլլալը և ո՞ր պահանջներու մասին երբեք տեղեկութիւն չի տար¹¹:

1948-1950 թուականներուն Պերճ Կարապետեան հրատարակեց Տափնէի դրամագիւտը¹², բաղկացած՝ 120 կտոր դրամներէ: Ասոց մաս կը կազմէր Լեոն Ա թագաւորի 37 կտոր դրամները, որոնցմէ մին էր քառորդ երկդրամեան մը, ծանոթեցնամ ու տրամագիծով՝ հաւասար կիսադրամին: Արմենակ Փոլատեանը այս ամբողջ դրամագիւտը նուիրեց Հայաստանի ՊՊԽ¹³:

1952-ին Պերճ Կարապետեան հրատարակեց Վենետիկի Միխիթարեան Թանգարանի ռուբինեան դրամներու ցանկը¹⁴: Հաւաքածոյի ընդհանուր զուժարն էր 648 կտոր, Լեոն Ա Մեծագործէն 270 կտոր դրամ, ներառեալ 3 կիսադրամ: Հեթում Ա-էն ունին 98 կտոր դրամ, ներառեալ 2 Հեթում-Ջապէլ և երկնգլուեան 3 կիսադրամ: Ընդամենը 8 կտոր կիսադրամ: Ոչ մի բրիլլոն կը տրուի Հեթում Բ-ին և Լեոն Ե-ին:

1962 թուականին լոյս տեսաւ Զարեհ Պտուկեանի կոթողային զործը, նուիրուած՝ Կիլիկեան Հայաստանի դրամահատութեան¹⁵, Պտուկեան դասուրեց բոլոր իւրեն ծանօթ և մատչելի թան-գարաններու և սեփական հաւաքածոներու մէջ պահպանուած Ռուբինեան հարստութեան իշխան-ներուն և թագաւորներուն հատանած դրամները, որ կը բաղկանար 12,000 կտորէ: Պտուկեանի զիրբին քորուտին կիսադրամները դասուրեց են հետեւապէս— Լեոն Ա, 3 քառորդ երկդրամ, 21 կրկնադրամ կիսադրամ (զուժար՝ 24) նաև 4 լատինատառ բրիլլոն: Հեթում Ա, երկնգլուեան 16 կիսադրամ, 55 Հեթում-Ջապէլի կիսադրամ (զուժար՝ 71): Լեոն Բ, 2 կիսադրամ լրիւ արծաճա-գրութեամբ, 1 կիսադրամ լրիւ/առանց արծաճագրութեան, 33 առանձ արծաճագրութեան, կամ հատանուած նոր դրամներու կաղապարներով (զուժար՝ 36): Հեթում Բ, 12 լատին 5 բիւզանդա-կան խաչով բրիլլոններ: Սմարտ, 2 կիսադրամ կամ բրիլլոն: Օշին, 1 կիսադրամ որ պատկանած է իսպալեան Կաթողիկոսի հաւաքածոյին, ու կորսուած է (Պ. Կարապետեան յաւելեալ տեղեկու-թիւն հայթայթեց Օշինի այս կորսուած կիսադրամի մասին)¹⁶: Լեոն Ե, 15 բրիլլոն: Ընդհանուր զուժար՝ 134 կտոր կիսադրամ և 36 կտոր բրիլլոն: Կամ ալ 1.1 առ հարիւր կիսադրամ և 0.308 առ հարիւր բրիլլոն:

⁸ С. А. Гамалов-Чураев, Классификация рубенидских монет (Պ. Պետերսբուրց, 1923), թիւ 11, 12, 21, 36, 42, 77:

⁹ Կ. Բ. Բասմաջեան, էջ 144, 146, 150, 157, 168, 171: Տե՛ս վարը, նաև ծանօթագրութիւն 16:

¹⁰ Հայկազը Հապէշեան, «Հին դրամներ», Ազատամարտ, Հատոր Ա, (Մարտ 6/19, 1911), թիւ 34, էջ 544:

¹¹ Բասմաջեան, էջ 158, յաւելեալ կերպով Լեոն Բ-ին կու տայ ու կը նկարագրէ Մանր Կիսադրամներ, «Տքծ: 8 մմ, որոնք՝ գրեթէ բոլորն ալ՝ աշխուղալի են, և որոնց վրայ Լեոն ձիւրը՝ աջ կ'ընթանայ: Ետը ունի հայ դրամագիւտ (Կ. Սիպիլեան, Զ. Պտուկեան, Պ. Կարապետեան և ստորագրեալ) 8 մմ տրամագիծով այսպիսի դրամներ չէ նշմարած:

¹² Պերճ Կարապետեան, «Դափնէի դրամագիւտը», Բազմավէպ, հատոր ԶԶ (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1948), թիւ 11-12, էջ 260-263: «Դափնէի դրամագիւտը, Հասկ Հայագիտական Տպարգիւրէ, հատոր Բ (1949-1950), էջ 16-21:

¹³ Պերճ Կարապետեանի նշուած աշխատութեւր, էջ 263 և 21:

¹⁴ Պերճ Կարապետեան, «Վենետիկի Միխիթարեան Միտանութեան Ս. Ղազարու Թանգարանին հայկական հին դրամներու հաւաքածոները: Ռուբինեան դրամներ», Բազմավէպ, հատոր ԶԶ (Յուլիս-Սեպտեմբեր 1952), թիւ 7-8, էջ 155-168:

¹⁵ Paul Z. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia (Նիւ Եորք, 1962): Հայերէնով՝ Զարեհ Պ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի դրամները [նշ.՝] (Վիեննա, 1963), 496 էջ, 48 տախտակ:

1979-ին Պտուկեան վերամշակուած հրատարակեց իր կիլիկեան Հայաստանի դրամները գիրքին անդերէն տարբերակը¹⁷։ Կիսադրամներուն հաշուեկշիռը հիմնականին մէջ մնաց նոյնը, իր րացաւոր Սմբատի և Օշինի¹⁸ կիսադրամներէն, ուր Սմբատինը բարձրացաւ 3-ի, իսկ Օշինինը՝ 2-ի։

1984-ին Պտուկեան յատուկ յօդուածով մը քննարկեց Օշին և Լևոն Դ Թագաւորներու կիսադրամները¹⁹ և փորձեց ներկայացնել կիսադրամներու ընդհանուր հաշուեկշիռը մը։ Հիմնուած իր նախահաշիւին վրայ, մօտաւոր հաշուեկշիռը բարձրացաւ 306 կտորի։ 1984-ին Պտուկեան նաև յայտնաբերեց, որ Մովսէսյի ՊՊԹ դրամներուն մէջ պահպանուած է Օշին Թագաւորի կիսադրամ մը։ Ստորագրեալը կ'ենթադրէ, որ այս Թանգարանի կիսադրամները Պտուկեանի 1984-ի հաշուեկշիռին մէջ ընդգրկուած են, քանի որ Օշինի տրուած կիսադրամներու հաշիւը 2 է։

1995-ին, ստորագրեալ հրատարակեց իր գիրքը՝ *Armenian Coins and Their Values*, նուիրուած՝ հայկական ընդհանուր դրամագիտութեան դասաւորման, շուկայի արժէքներուն, ինչպէս նաև իւրաքանչիւր դրամական միւտերի հաշուադրութեան աստիճանին²⁰։ Հոս կիսադրամներ ու բիւլոններ ընծայուեցան՝ 1984-ին յիշուածները առաւել կիսադրամ մը Լևոն Գ Թագաւորին²¹։ Իւրաքանչիւր տիպար դասաւորութեան քով յիշուեցաւ, թէ ցարդ նոյն դրամէն քանի՞ օրինակ մեզի հասած է։ Հիմնուած այս գիրքին մէջի տեղեկութեան, շուկայի աճուրդային ու վաճառքի կատարողներուն զնահատուած գիններուն, ինչպէս նաև հաղնակին անձնական արդիական քաղաք տեղեկութեանց ու դրամագիտական զրականութեանց վրայ, կազմուեցաւ Աղիւսակ 1 (կշիռներու վիճակագրական տուեալներ) և 2 (Հաշուեկշիռ կիլիկեան Հայաստանի կիսադրամներն)։ Հոս մեր համեստ զրականութեան, այս զոյգ աղիւսակները կը ներկայացնեն կիսադրամներու ու բիլլոններու տուեալները, տպուած՝ մեզի ծանօթ հրատարակութիւններու մէջ²²։

2002 և 2003 տարիներուն Մ. Լ. Կարապետեան հրատարակեց Մովսէսյի ՊՊԹ դրամներէն Զուրովի ուրբենեան դրամներու հաւաքածոն²³։ Տիկին Կարապետեան կիսադրամներ յատկացուց հետեւեալներուն։— Լևոն 1, 6 տարող երկդրամ, 8 կիսադրամ. Հեթում Զապէլ, 26 կիսադրամ և Հեթում-Քայխուրովի երկդրոնեան 1 կիսադրամ. Լևոն Բ, 3 կիսադրամ. Հեթում Բ, 5 բիլլոն. Օշին, 1 կիսադրամ. Լևոն Ե, 3 բիլլոն։

¹⁶ Պէրճ Կարապետեան, «Մահակ Ռապայան կաթողիկոսի Օշին Թագաւորի կիսադրամը», Համդէս Ամսօրնայ, հատոր ԺԱ (1987), թիւ 1-12, էջ 685-697.

¹⁷ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* [CCA] (անգլերէնով բարեփոխուած հրատարակութիւն, Դանբորի, Քրենէտերթ, 1979), էջ 365, թիւ 1936b.

¹⁸ Jack Guevrekian, "King Oshin Half Tram," Հայ Դրամագիտական Համդէս, Ա չրջան, հատոր Դ (1978), էջ 91-94.

¹⁹ Paul Z. Bedoukian, "Half Drams of Oshin and Levon IV of Cilician Armenia," *Revue des Études Arméniennes*, Եոր Շրջան, հատոր XVIII (1984), էջ 471-475.

²⁰ Y. T. Nersessian, *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Լոս Անճէլըս, 1995), 254 էջ, 48 տախտակ.

²¹ Jack Guevrekian, "A Half Tram of Levon III," Հայ Դրամագիտական Համդէս, Ա չրջան, հատոր ԺԵ (1989), էջ 73-78.

²² Յանկին մէջ ընդգրկուած են. հեղինակին սեփական հաւաքածոն, Պտուկեանի կիլիկեան Հայաստանի դրամներ (1962/1963, 1978) ու *Medieval Armenian Coins* (1971) և "Half Drams of Oshin and Levon IV of Cilician Armenia," (1984), Կարապետեանի «Պ. Է. Զուրովի ուրբենեան դրամներ ժողովածուն» (2002/2003), Մուշեղեանի «Մայր աթոռի դրամագիտական ժողովածուն» (1976), Սէքուլեան, Վիեննայի Միլիարներն քանցարանի նստամղին Գ—Լևոն Ե. դրամները (1971), Պէրճ Կարապետեան, «Դափնեթի դրամագիտութիւն», (1948-1950), *Armenian Coins and Their Values* (1995), Boutin "N.K." (1983), Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin* (1895), auction catalogues of Münzen und Medaillen 12 (1981), Credit Swiss 4 (1985), Sternberg 22 (1989), Bourge "N.K." (1992), Spink 102 "Donabedian" (1994), Peus 304 "N.J." (1994), Classical Numismatic Group 27 (1993), CNG 36 (1995), CNG 46 (1998), CNG 48 (1998), CNG 61 (1999), CNG 61 (2002), Sotheby's "Slocum" (1997), Nersessian I (1997), Nersessian III (1998), A&B FPL "Bulletin" 8, 9, 17, 19, 20, Demirjian FPL 1-6 (1973-1977), Spink FPL 1987, Nersessian *Armenian Numismatic Studies* (2000), Gerhart Hirsch 161 (1989), 163 (1989), 166 (1990), 167 (1990), 168 (1990), 170 (1991), Malloy 36 (1993), ԿԷՂ գիրքին մէջ ցուցակադրուածները այս ցանկին մէջ չեն կրկնուած։

²³ Մարգարէտեան Կարապետեան, «Պ. Է. Զուրովի ուրբենեան դրամներ ժողովածուն», Հայ Դրամագիտական Համդէս, Ա Շրջան, հատոր XXVIII (Մեղրեմբեր 2002), թիւ 3, էջ 67-84. XXIX (Մարտ 2003), թիւ 1, էջ 13-32, ինչպէս նաև յառաջիկային տպուելիք երրորդ մասին։

Շուկային մէջ՝ կիսադրամները բարձր գնահատում կ'ունենան Ամենէն հասարակ կիսադրամը քանի մը անգամ աւելի բարձր գինով կը վաճառուի քան թէ հասարակ արծաթեայ դրամը: Օրինակի համար Լեոն Ա թագաւորին կիսադրամը տասը անգամ աւելի արժէք կը ներկայացնէ քան թէ իր հասարակ կրկնաութիւն դրամը, որ պահպանուած է նոյն վիճակի մէջը²⁴:

**ՏՈՒՅԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ
ՀԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԿԻՍԱԳՐԱՄՆԵՐՈՒՆ**

ԼԵՒՈՆ Ա (1198–1219)

1. Քառորդ երկդրամ

Երես. Լեոն թագաւորը հանդիպահայեաց բազմած է առիւծազարդ զահին վրայ, թագակիր և ուսերուն վրայ արքայական թիկնոցը: Ան ալ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ շուշան մը: Իր ոտքերը կը հանգչին ոտքի աթոռակի մը վրայ: Խորազրուծիւնը մարդարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՆ—ԹԱԳ (շրջազրուծիւնը շարունակուած կունակին վրայ):

Կոնակ. Հանդիպահայեաց թագակիր առիւծ մը դէպի ձախ, աջ թաթով կը բռնէ կրկնաթեւ խաչ մը: Խորազրուծիւնը մարդարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ:

Տուեալ. ԱՐ 19 մմ, 1.37 գ., կէ՛ր 68, ACV 276

2. Կիսադրամ, կրկնաութիւն

Երես. Թիւ 1-ի նման: Շրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆ—ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ Է:

Կոնակ. Երկար խաչ մը, զետեղուած՝ երկու կանգնած առիւծներու միջև, կոնակ կոնակի և զլուխին ետ դարձուցած: Խորազրուծիւնը մարդարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՇՈՅ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, կէ՛ր 73

3. Կիսադրամ, կրկնաութիւն

Երես. Թիւ 1-ի նման: Շրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆ—ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ:

Կոնակ. Թիւ 2-ի նման: Շրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՇՈՅ:

Տուեալ. ԱՐ 18 մմ, 1.44 գ., կէ՛ր 71Տ, ACV 277

4. Կիսադրամ, կրկնաութիւն

Երես. Թիւ 1-ի նման: Շրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆ—ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ:

Կոնակ. Թիւ 2-ի նման: Շրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՇՈՅ:

Տուեալ. ԱՐ 18 մմ, 1.40 գ., կէ՛ր 73

5. Կիսադրամ, կրկնաութիւն

Երես. Թիւ 1-ի նման: Շրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆ—ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ:

²⁴ Դրամներու արժէքներուն համար տե՛ս Nercessian, ACV, էջ 217–229.

Կոնակ. Թիւ 2-ի նման: Շրջագրութիւնը ղէպի աջ,
+ ԱՆՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՈ:

Տուեալ. ԱՐ 18 մմ, 1.50 գ., կէԴ 75Տ (75-ի Տարբերակ), ACV 278

6. Կիսադրամ, շրջուած կրկնադիւր

Երես. Թիւ 1-ի նման: Շրջագրութիւնը ղէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՍՏ:

Կոնակ. Թիւ 2-ի նման, սակայն խաչն ու առիւծները չընդհատ: Շրջագրութիւնը ղէպի աջ,
+ ԱՆՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ:

Տուեալ. ԱՐ, 18 մմ, 1.25 գ., կէԴ 76, ACV 279

7. Բիլլոն, խաչակիրներու դրամներու նման

Երես. Լեւոնի թագադրուած կիսանդրին, հանդիպահայեաց: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ ղէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳՈՐ ԱՅՈՒՈՏ:

Կոնակ. Խաչ, կէտ վերը աջին ու վարը ձախին: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ ղէպի աջ,
+ ԸԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ:

Տուեալ. ԱՐ, 18 մմ, 0.70 գ., MAC 32, կէԴ 12a, ACV 280

8. Բիլլոն, խաչակիրներու դրամներու նման, լատինատառ

Երես. Թիւ 6-ի նման: Լատինատառ. Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ ղէպի աջ,
+ REX ARMENIOR.

Կոնակ. Խաչ, առանց կէտի: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ ղէպի աջ,
+ LEO DEI GRATIA:

Տուեալ. ԱՐ, 18 մմ, 0.74 գ., կէԴ 9, ACV 281

9. Բիլլոն, խաչակիրներու դրամներու նման, լատինատառ

Երես. Թիւ 7-ի նման: Շրջագրութիւնը ղէպի աջ,
+ LEO REX:

Կոնակ. Խաչ, Թիւ 7-ի նման: Շրջագրութիւնը ղէպի աջ,
+ ARMENOR:

Տուեալ. ԱՐ, կէԴ 12

Հայ դրամահատարաններու մէջ, դրամներու կադապարներուն քանդակիչները միօրինակ կադապարներ չեն քանդակած: Օրինակի համար Լեւոն Ա-ի կիսադրամին երեսին խորագրութեանց վերջին երկուրդ բառը զանազան դրամներու վրայ քանդակուած է՝ ՀԱՅՈՑ Ե, ՀԱՅԱՑ Ե, ՀԱՅՈՑ, ՀԱՅՑ, ՀԱՅ. Իսկ կոնակներուն վրայ արձանագրուածներուն երկուրդ բառը՝ ԱՍՏՈՒԹՈ, ԱՍՏՈՒՈ, ԱՍՏՈՒՈ, ԱՍՏ, Կալլէ: Տէս կէԴ, էջ 137-138, Թիւ 68-76:

Լեւոն Ա-ի բիլլոնները թողարկուեցան չափազանց կարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին, պատահօրէն տարիէ մը պակաս, Անտիոք քաղաքի մէջ չըջանառութեան համար: Ըստ Պետլիկեանի տեղեկաբարձին, ծանօթ են լատինատառ բիլլոններու չորս տարբեր տեսակ դրամներու կադապարները, ընծայուած՝ վեց կտոր դրամներով²⁵:

²⁵ Paul Z. Bedoukian, *Medieval Armenian Coins* [MAC] (Փարիզ, 1971), էջ 22 (անգլերէնով): արտասուած, *Revue des Études Arméniennes*, Նոր Շրջան, հատոր VIII (1971) էջ 365-431, տախտակ LXXXII-XCI. Նաև SNS, էջ 191-288, յատկապէս էջ 211. Վեհին Ա. Թաղաւորի եզակի մէկ դրամ և անոր պատմական նշանակութիւնը, Հանդէս Անտրեան, հատոր 2Ա: (Աղբիւր-Յուշիկ 1967), Թիւ 4-8, սիւնակ 171-184, նաև SNS, էջ 389-395:

ՀԵԹՈՒՄ Ա (1226-1270)

10. Հեթում-Քայխուրպատի երկկեզուեան կիսադրամ

Երես. Հեթում թագաւորը ձիալար է դէպի աջ, հանդիպահայեաց դէմքով ու թագակիր: Ան ձախ ձեռքով սանձը կը բռնէ, աջ ձեռքով՝ շուշանաձև մական մը, որ կ'երկարի աջ ուսին վրայ: Թագաւորի ձախին՝ ձիուն վրայ կայ խաչ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Կոնակ. Մարգարտաշար շրջանակի մէջ, չորս տող արաբերէն խորագրութիւն: «Մեծաշուք սուլթան, Ալա էդդին Քայքուրպատ, որդի՝ Քայխուրպի»:

Տուեալ. ԱՐ 18 մմ, 1.10 գ., MAC 36, ACV 320

11. Հեթում-Քայխուրպի երկկեզուեան կիսադրամ

Երես. Թիւ 8-ի նման, Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Կոնակ. Մարգարտաշար շրջանակի մէջ, զարդ և երեք տող արաբերէն խորագրութիւն: «Գերագոյն սուլթան, աշխարհի ու հաւատքի ապաւէն, Քայխուրպի՝ որդի Քայխուրպատի»:

Տուեալ. ԱՐ 19 մմ, 1.34 գ., կշիւ 840Տ, ACV 330

12. Հեթում-Քայխուրպի երկկեզուեան կիսադրամ

Երես. Թիւ 8-ի նման, սակայն թագաւորի աջին կայ կիսալուսին մը, ձախին՝ ձիուն վրայ խաչ մը: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Կոնակ. Մարգարտաշար շրջանակի մէջ, չորս տող արաբերէն խորագրութիւն: «Շինեալ ի քաղաքն ի Սիս, Գերագոյն սուլթան, աշխարհի ու հաւատքի ապաւէն, Քայխուրպի՝ որդի Քայխուրպատի»:

Տուեալ. ԱՐ 19 մմ, 1.42 գ., կշիւ 840Տ, ACV 331

Երկկեզուեան դրամներն ու կիսադրամները թողարկուած են աւելի բարձր որակով և խնամքով քան թէ Հեթում-Ջալէլի արձաթեայ դրամները: Կ'երևի թէ Հեթում-Քայխուրպի վերջին կիսադրամներուն վրայ ծրագրուած է Հելիոլայով թուարկել ու դրամահատարանը յիշել, ինչպէս որ քանդակուած է Հեթում-Քայխուրպի երկկեզուեան դրամներուն վրայ: Սակայն միջոցի անբաւարարութեան պատճառով քանդակուած է միայն Սիս դրամահատարանին անունը:

13. Հեթում-Ջալէլի կիսադրամ աստղով

Երես. Ջախին՝ կանգնած է Ջալէլ թագուհին դէպի աջ, հանդիպահայեաց: Աջին՝ կանգնած է Հեթում թագաւորը դէպի ձախ, հանդիպահայեաց: Պսակաւոր են ու ծածկուած արքայական զգեստներով: Երկուքն ալ կը բռնեն երկար խաչ մը, որու վրան կայ աստղ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈԹ ԻՆ ԱՅ Է:

Կոնակ. Պսակաւոր հայկական առիւծ մը դէպի աջ կանգնած խաչ մը բռնէ ձախ թաթով: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.35 գ., կշիւ 1275, ACV 345Տ

14. Հեթում-Ջալէլի կիսադրամ աստղով

Երես. Թիւ 13-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈԹ ԻՆ ԱՅ Է:

Կոնակ. Թիւ 13-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.36 գ., կշիւ 1275a, ACV 345

15. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ ատուղով

Երես. Թիւ 13-ի նման: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈԹ ԻՆՆՆ ԱՅ:

Կռնակ. Թիւ 13-ի նման: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.55 գ., ԿՀԴ 1278, ACV 345

16. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ մարզրիտով

Երես. Թիւ 13-ի նման, սակայն խաչին վրայ կայ մարզրիտ մը: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈԹ ԻՆՆՆ ԱՅ Ե:

Կռնակ. Թիւ 13-ի նման: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.45 գ., ԿՀԴ 1279Տ, ACV 346

17. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ, առիւծը կը քալէ

Երես. Թիւ 16-ի նման: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈԹ ԻՆՆՆ ԱՅ Ե:

Կռնակ. Թիւ 16-ի նման, սակայն առիւծը ձախ ոտքը վեր վերցուցած է ու կը քալէ դէպի աջ:
Ետին կայ խաչ մը: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.50 գ., ԿՀԴ 1284a, ACV 347Տ

18. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ մարզրիտով

Երես. Թիւ 17-ի նման, սակայն խաչին վրայ կայ մարզրիտ մը: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈ ԹԻՆ ԱՅ Ե:

Կռնակ. Թիւ 17-ի նման: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.39 գ., ԿՀԴ 1285Տ, ACV 347

19. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ, առանց մարզրիտի

Երես. Թիւ 17-ի նման, սակայն խաչին վրայ աստղ կամ մարզրիտ չի կայ: Ծրջազրուծիւնը
դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈ ԹԻՆ ԱՅ:

Կռնակ. Թիւ 17-ի նման, սակայն առիւծը ձախ ոտքը վեր վերցուցած է ու կը քալէ դէպի աջ:
Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ:

Տուեալ. ԱՐ 19 մմ, 1.50 գ., ԿՀԴ 1288, ACV 348

20. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ, առանց մարզրիտի ու խաչի

Երես. Թիւ 17-ի նման, սակայն խաչին վրայ աստղ կամ մարզրիտ չի կայ: Ծրջազրուծիւնը
դէպի աջ,
+ ԿԱՐՈՂՈ ԹԻՆ ԱՅ:

Կռնակ. Թիւ 17-ի նման, սակայն առիւծը ձախ ոտքը վեր վերցուցած է ու կը քալէ դէպի աջ:
Առիւծի ետին խաչ չի կայ: Ծրջազրուծիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.40 գ., ԿՀԴ 1293, ACV 349

21. Հերոսմ-Ջապէղի կիսադրամ, հատանուած դրամի կաղապարով

Երես. Թիւ 17-ի նման, սակայն խաչին վրայ մարզրիտ կայ: Մասնակի անընթեռնելի շրջա-
զրուծիւն:

Կոնստ. Թիւ 17-ի նման, սակայն առիւծը ձախ ոտքը վեր վերցուցած է ու կը քայլէ դէպի աջ:
Առիւծի ետին խաչ կայ: Նշմարելի է մասնակի անընթեռնելի շրջադրութիւն:
Տուեալ. ԱՐ 19 մմ, 2.02 գ., ACV 350

Հեթում Ա-ի կիսադրամին երեսը ընտրուած է այն կողմը, ուր Լեոն Ա Թագաւորի դուստրը՝
Ջապէլ Թագուհին ու իրեն մոռանացող Հեթում Թագաւորը միասող կանգնած են: Նոյն իսկ
Ջապէլ Թագուհիի մահէն (†1252) յետոյ Հեթում շարունակեց զորածեղ նոյն պատկերատիպը իր
հասարակ արծաթեայ դրամներու ու հազուադէպ կիսադրամներու երեսին վրայ: Հեթում-
Ջապէլի կիսադրամները արծաթի որակով և կշիռով Լեոն Ա-ի կիսադրամէն զրեթէ չեն
տարբերիր: Երեսի ու կոնսկի խորագրութիւնները ունին բազմաթիւ ու զանազան տար-
բերակներ: ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ Ե, -ԻՒՆ ԱՅ, -ԻՒՆ ԱՅ Ե, ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ Ե, -ԻՒՆ
ԱՅ, -ԻՒՆ ԱՅ Ե, ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ Ե, -ԻՒՆ ԱՅ Ե, -ԹԻՒՆ ԱՅ Ե, ԿԱՐՈՂՈՒԹ-ԻՒՆ ԱՅ Ե,
-ԻՒՆ ԱՅՈՒ Ե, -ԹԻՒՆ ԱՅ, հայկ. իսկ կոնսկի համար, ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ԼԱՅՈՑ, կամ ալ
թագաւոր բառին Ո և Ր միացած՝ Ռ ձեռով: Վերջին չԱՅՈՑ բառը քանդակուած է զանազան
կրճատումներով՝ ԼԱՅՈՑ, ԼԱՅՈՒ, ԼԱՅ, ԼԱ, Լ, հայկ. ՏԵՍ՝Ա ԿԶԻ, էջ 273-276, Թիւ 1274-1293:

ԼԵՒՈՆ Բ (1270-1289)

22. Կիսադրամ երկու կողմը լրիւ արձանագրութեամբ, կրկնաթև խաչ
Երես. Լեոն Թագաւորը ձիավար, հանդիպահայեաց դէմքով, թագակիր է, կ'արշաւէ դէպի աջ:
Ան ձախ ձեռքով սանձը կը բռնէ, աջ ձեռքով՝ շուշանաձև մական մը, որ կ'երկարի աջ
ուսին վրայ: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԼԵՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կոնսկ. Պսակաւոր առիւծ մը ձախ թաթը վերցուցած կը քայլէ դէպի ձախ: Ետին կայ կրկնաթև
խաչ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 1.30 գ., MAC 62, ԿԶԴ 1522, ACV 379Տ

23. Կիսադրամ երկու կողմը լրիւ արձանագրութեամբ, խաչ
Երես. Թիւ 22-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ԼԵՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կոնսկ. Թիւ 22-ի նման, կը քայլէ դէպի ձախ, սակայն ետին կայ մէկ թևանի խաչ մը: Շրջա-
գրութիւնը դէպի աջ,
+ ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.40 գ., ԿԶԴ 1522Տ, ACV 379

24. Կիսադրամ միայն երեսը լրիւ արձանագրութեամբ, կրկնաթև խաչ
Երես. Թիւ 22-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ԼԵՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կոնսկ. Պսակաւոր առիւծ մը ձախ թաթը վերցուցած կը քայլէ դէպի ձախ: Ետին կայ կրկնաթև
խաչ մը: Կիսադրամի երկրորդ կողմը հատանուած է նոր դրամներու կաղապարով:
Նշմարելի է մասնակի անընթեռնելի շրջագրութիւնը:

Տուեալ. ԱՐ 19 մմ, 1.41 գ., MAC 63, ԿԶԴ 1523, ACV 380

25. Կիսադրամ դրամի կաղապարով, առիւծը ձախ, կրկնաթև խաչ
Երես. Լեոն Թագաւորը ձիավար, հանդիպահայեաց դէմքով, թագակիր է, կ'արշաւէ դէպի աջ:
Ան ձախ ձեռքով սանձը կը բռնէ, աջ ձեռքով՝ կրկնաթև խաչ մը, որ կ'երկարի աջ ուսին
վրայ: Ձախ դաշտին մէջ աստղ մը: Նշմարելի է մասնակի անընթեռնելի շրջագրու-
թիւնը:

Կոնակ. Թիւ 24-ի նման: Մասնակի Շրջագրութիւն:
Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.23 գ., ԿՀԴ 1524, ACV 381S

26. Կիսադրամ դրամի կաղապարով, առիծը ձախ, խաչ

Երես. Թիւ 25-ի նման, սակայն ձախ դաշտին մէջ կայ կէտ մը, թագաւորի գլխու աղին՝ տառը: Մասնակի Շրջագրութիւն:

Կոնակ. Թիւ 25-ի նման, առիծը կը քալէ դէպի ձախ, սակայն առիծին ետեւի խաչը մէկ թեւանի է: Մասնակի շրջագրութիւն:

Տուեալ. ԱՐ, ԿՀԴ 1525

27. Կիսադրամ դրամի կաղապարով, առիծը ձախ, խաչ

Երես. Թիւ 25-ի, թագաւորը ալ ձեռքով կը բռնէ գուրգ մը, որ կ'երկարի ալ ուսին վրայ: Զախ դաշտին մէջ աստղ մը, թագաւորի գլխուն աղին՝ կիսալուսին մը, ձիու գլխուն առջև՝ խաչ մը: Առանց շրջագրութեան:

Կոնակ. Թիւ 25-ի նման, սակայն առիծը կանգնած է դէպի ձախ և իր ետեւի խաչը մէկ թեւանի է: Մասնակի շրջագրութիւն:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.44 գրամ, ԿՀԴ 1526, ACV 385

28. Կիսադրամ դրամի կաղապարով, առիծը աջ, խաչ

Երես. Թիւ 25-ի նման, սակայն թագաւորը կը բռնէ մէկ թեւանի խաչ մը: Մասնակի Շրջագրութիւն:

Կոնակ. Պսակաւոր առիծ մը դէպի աջ, ձախ թաթը վերցուցած մէկ թեւանի խաչ մը կը բռնէ: Մասնակի Շրջագրութիւն:

Տուեալ. ԱՐ 18 մմ, 1.15 գ., MAC 68, ԿՀԴ 1530

29. Կիսադրամ դրամի կաղապարով, առիծը աջ, կրկնաթև խաչ

Երես. Թիւ 27-ի նման, սակայն ձախ դաշտին մէջ կայ խաչ մը, ձիուն ներքև՝ շրջանակ մը: Առանց շրջագրութեան:

Կոնակ. Պսակաւոր առիծ մը կանգնած է դէպի աջ, Ետին կայ կրկնաթև խաչ մը: Մասնակի շրջագրութիւն:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.32 գրամ, ԿՀԴ 1539S, ACV 383

30. Կիսադրամ դրամի կաղապարով, առիծը աջ, խաչ

Երես. Թիւ 27-ի նման: Առանց Շրջագրութեան:

Կոնակ. Թիւ 29-ի նման, սակայն առիծի ետեւի խաչը մէկ թեւանի է: Մասնակի շրջագրութիւնը նշմարելի:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.27 գրամ, ԿՀԴ 1531, ACV 383S

Լեոն Բ Թագաւորը շարունակեց հատանել կիսադրամներ Լեոն Ա-ի և Հեթում Ա-ի նման: Սկիզբները յատուկ կիսադրամներու կաղապարներ պատրաստուեցան, որոնցմէ մեզի հասնանքը միայն քանի մը օրինակ են: Ուրիշ մը երեսին ունի կիսադրամի կաղապար, սակայն կոնակը զարնուած է նոր դրամի կաղապարով և այդ պատճառով ալ շրջագրութիւնը մասնակի կ'երևի: Լեոն Բ-ի կիսադրամներուն մեծամասնութիւնը հատանուած է նոր դրամներու կաղապարներով և վրայի շրջագրութիւնը ինքնաշարժ է: Ինչպէս, լիովին ընթերցանելի է: Այս ձևը ընտրուած է քանդակագործին աշխատանք խնայելու համար: Կիսադրամները երբ բաղդատուին նոր դրամներու հետ, շուտով կարելի կ'ըլլայ յայտնաբերել արծաթեայ դրամներու այն կաղապարները, որոնք նման են: Ինչպէս վերը յիշուեցաւ, կիսադրամը սովորական դրամէն շատ աւելի փոքր մակերես ունի: Երբ հատանուին մեծ կաղապարով անկարելի կ'ըլլայ շրջագրութիւնը ամբողջովին զարնել փոքր մակերեսով մետաղին վրայ: Զրեքը դասաւորելը, նախորդներու կիսադրամներուն նման, հիմնուած է խորագրութեանց ամբողջականութեան վրայ, այլ դրամի պատկերագրութեանց մանրամասնութեանց վրայ՝ երեսի ձիաւոր թագաւորին և մենագիրներուն, ինչպէս նաև կոնակին վրայի առիծին և խաչին զանազան ձևերուն վրայ: Մանրա-

մասնութեանց համար տեսնել Պտուկեանի կիլիկիան Հայաստանի դրամները, էջ 304-307, թիւ 1522-1539:

ՀԵԹՈՒՄ Բ

(11289-1293, 1295-1296, 1299-1305)

31. Բիլլոն, լատին խաչ

Երես. Հեթումի կիսանդրին, հանդիպահայեաց: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակ-
ներու մէջ դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ:

Կռնակ. Հաւասարաթիւ լատին խաչ: Վերը աջ կողմը՝ կէտ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար
շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 0.55 գ., կշիւ 1575aS, ACV 394

32. Բիլլոն, լատին խաչ

Երես. Թիւ 31-ի նման, սակայն թագադրուած: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ:

Կռնակ. Հաւասարաթիւ լատին խաչ: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 0.51 գ., կշիւ 1580, ACV 395S

33. Բիլլոն, լատին խաչ

Երես. Թիւ 31-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ:

Կռնակ. Հաւասարաթիւ լատին խաչ: Վարը աջին կիսալուսին մը: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 0.48 գ., կշիւ 1583S, ACV 395S

34. Բիլլոն, լատին խաչ

Երես. Թիւ 31-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ:

Կռնակ. Հաւասարաթիւ լատին խաչ, կէտ իւրաքանչիւր քառորդ շրջանակի մէջ: Շրջագրու-
թիւնը դէպի աջ,
+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 15 մմ, 0.56 գ., կշիւ 1584S, ACV 395

35. Բիլլոն, բիզանդական խաչ

Երես. Հեթումի թագադրուած կիսանդրին, հանդիպահայեաց: Խորագրութիւնը մարգար-
տաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ:

Կռնակ. Կրկնաթիւ երկար խաչ մը: Վարը ձախին կայ աստղ մը, աջին՝ կիսալուսին մը: Խորա-
գրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 15 մմ, 0.54 գ., կշիւ 1585S, ACV 396

36. Բիլլոն, բիզանդական խաչ

Երես. Թիւ 35-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ:

Կռնակ. Թիւ 35-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 17 մմ, 0.56 գ., կշիւ 1588, ACV 396S

37. Բիլլոն, լատին խաչ, թագաւորին անունը երկու կողմը

Երես. Թիւ 33-ի նման: Երջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՒ:

Կոնակ. Հասարակութեւ լատին խաչ: Երջագրութիւնը դէպի աջ,
+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՒ:

Տուեալ. ԱՐ 15 մմ, 0.69 գ., ԿՀԴ ---, ACV 397

Հէթում Բ չուգեց օծուիլ ու թագաւորել: Արծաթեայ դրամ ու կիսադրամ ալ չհասանեց, այլ՝ բիլլոններ լատին խաչակիր իշխաններու և թագաւորներու նման (թողարկեց մեծաքանակ պղնձեայ դրամական երկու տարբեր միասուններ): Իր բիլլոնները ունին կիսադրամներու մակերեսը, սակայն շատ բարակ են. ունին քիչ քանակութեամբ արծաթ և ալ տոկոսն չեն ու չուտով կրնան կոտրուիլ: Եթէ մեծաքանակ թողարկուած են, դժբախտաբար մեզի հասած են սակաւթիւ օրինակներ:

ՍՄԲԱՏ (1296-1298)

38. Կիսադրամ կամ քիլլոն

Երես. Առիւծ մը քալէ դէպի աջ, իր ետին խաչ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՐ՝ Հ:

Կոնակ. Եռչան, չըջուած: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս:

Տուեալ. ԱՐ 15 մմ, 0.75 գ., ԿՀԴ 1677, ACV 411, Smpad Inventory²⁶ 148-152

Սմբատի կիսադրամին երեսի պատկերատիպը կը յիշեցնէ Լևոն Ա թագաւորի հայկական առիւծը: Սակայն ետեի չուչանը նոր պատկերատիպ մըն է: Դրամին շատ թեթեւ (0.75 գ.) ու բարակ ըլլալուն համար ոմանք կը նախընտրեն զայն կոչել բիլլոն, նման Հէթում Բ-ի բիլլոններուն (0.57 գ.): Ծանօթ օրինակներու կշիռներն ալ բիլլոններու կշիռէն քիչ մը աւելի ծանր է: Ծարզ միայն քանի մը օրինակներ հասած են մեզի այս տարօրինակ ու հետաքրքրական դրամէն: Սմբատի կիսադրամը դիւրաբեկ և շատ բարակ արծաթեայ կտոր մըն է:

ԼԵՒՈՆ Գ (1301-1307)

39. Կիսադրամ

Երես. Լևոն թագաւորը ձիավար, հանդիպահայեաց, թագակիր է, կ'աւրչաւէ դէպի աջ: Ան ձախ ձեռքով սանձը կը բռնէ, աջ ձեռքով՝ խաչ մը, որ կ'երկարի աջ ուսին վրայ: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ԼԵՒՈՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կոնակ. Պսակաւոր առիւծ մը կը քալէ դէպի աջ, ետին խաչ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար չըջանակներու մէջ դէպի աջ,
+ ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.20 գ., ACV 428

Հէթում Բ իր վերջին թագաւորութեան չըջանին, Թորոս եղբորը որդիին՝ Լևոն Գ-ին ամբողջ կարգից 1301-ին: Եռտող չայութեան ընծայուեցաւ նոր արծաթեայ դրամական միասուն

²⁶ Ե. Թ. Ներսիսյան, «Inventory of Smpad Trams», Հայ դրամագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 346-358, արտատուած՝ Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Ա Երջան, հատոր ԻԱ (1995) էջ 73-80 (հայերէն ամփոփում):

մը, թագուորին կոչուած՝ մեծաքանակ թողարկուեցաւ զոհացնելու համար երկրին տնտեսական կարիքները՝ Դժբախտաբար ասոնք արժէքազրկուած արծաթեայ դրամներ էին: Լևոն Գ-ին յաջորդող բոլոր հայ թագաւորները շարունակեցին նոյն պատկերատիպով դրամ հաստանել: Լևոնի վերջերս յայտնաբերուած կիսադրամը ունի թագուորինի պատկերատիպը և կէս ծանրութիւնը: Ցարէ այս հագուազիւտ կիսադրամէն միայն երեք օրինակներ ծանօթ են:

ՕՇԻՆ (1308-1320)

40. Կիսադրամ կամ կէս օծման դրամ

Երես. Օշին թագաւորը հանդիպահայեաց բազմած է առիւծազարդ գահին վրայ, թագակիր է և ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց կը կրէ: Ան աջ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ շուշան մը: Շուշանին վերև կայ ձեռք մը երկու երկար մատերով, որ կը մատնանշէ Աստուածային Աջին օրհնութիւնը: «Յ» տառին արտացոլումը աջ դաշտին մէջ: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ, + ԱՌԾԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԼԱՅՈՑ:

Կռնակ. Երկար խաչ մը, զետեղուած՝ երկու կանգնած առիւծներու միջև, կռնակ կռնակի և զլուխին ետ դարձուցած: «+» (կէտ) ոտնաթոռակի վերև: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ, + ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅՈՑ:

Տուեալ. ԱՐ 18 մմ, 1.47 գ., CCA-1979 1936b, ACV 439

Օշինի թագաւորութեան շրջանին Կիլիկիան Լայպստամի դրամահատարանը վերջին փորձ մը կատարեց վերահաստատելու հայկական դրամին նախկին փառքը, որ հաստատուած էր Լևոն Ա-ի օրով և շարունակուած Հէթում Ա-ի քառասուն չորս տարուայ թագաւորութեան շրջանին: Օշին հատանք բարձրորակ արծաթեայ դրամներ, նման Լևոն Ա-ի արծաթեայ դրամին: Սակայն դրամին վրայ, թագաւորի զլխուն մօտ կայ Աստուածային Աջին պատկերը: Այս պատճառով դրամը որակուեցաւ օծման դրամ: Օշինի կիսադրամը հետևած է իր օծման դրամի պատկերատիպին: Ցաւ ի սիրտ պէտք է ընել, որ ծանօթ երեք կիսադրամներէն մին անյայտ կորսուած է, ինչպէս նախապէս յիշուեցաւ այս մասին²⁷:

ԼԵԻՈՆ Դ (1320-1342)

41. Կիսադրամ փողի կաղապարով

Երես. Լևոն թագաւորը նստած է նստարանի նման գահի մը վրայ: Ան աջ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, ձախով՝ շուշան մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,

²⁷ Ըստ Պերճ Կարապետեանի նշուած աշխատանքի տեղեկագրածին (տե՛ս վերը, ծանօթագրութիւն թիւ 16), Խապանակ կաթողիկոսի կիսադրամին երեսին վրայ տեսանելի է թագաւորը օրհնող Աստուածային Աջը, երեսին շրջագրութիւնը նոյնն է, կռնակինը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՆ ԱՅՈՑ Է: Ըստ Տիկլին Մարգո-Լենա Կարապետեանի Մոսկուայի ՊՊԹ դրամն այ հաստնուած է տարբեր կաղապարներով: Ուրեմն կասկած չկէ, որ Խապանակ, Մոսկովեան ու Նորայայտ կիսադրամը երեք տարբեր կտոր դրամներ են և հաստատօրէն կռնակները հատնուած են տարբեր կաղապարներով:

Վերջերս դրամագէտներ փորձեր կատարած են ու սկսած են մօտաւոր կերպով հաշուել, թէ միջնադարեան դրամներու կաղապարներէն քանի կտոր դրամ կարելի եղած է հատանել: Ոմանք կը հաշուեն 3,000 կտոր դրամ հատանել իւրաքանչիւր կաղապարի համար, ուրիշներ 10,000, 25,000 կամ 30,000, Մենք հոն չէինք և ստուգարար չենք գիտեր թէ որը ճիշդ է: Կրնայ ըլլալ որ մէկ կաղապարով քանի մը հազար կտոր դրամ հատանած ըլլան ու կաղապարը՝ կորած: Եթէ վերապահութեամբ ընդունինք 10,000 կտոր իւրաքանչիւր կաղապարի համար, ակնյայտ է որ երեք զոյգ կաղապարներէն պիտի ունենայինք 30,000 կտոր դրամ: Այսինքն Օշինի կարծեցեալ 30,000 թողարկուած կտորներէն ստացած ենք միայն 3 կտոր կիսադրամ: Այս ցոյց կու տայ, որ Ռուբինեան հարստութեան դրամներէն, համեմատականօրէն, որքան քիչ դրամներ փրկուած ու մեղի հասած են:

+ ԼԵՒՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Կռնակ. խաչ մը: Կէտեր երրորդ և չորրորդ քառորդ շրջանակներու մէջ: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,

+ ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 1.20 գ., ACV 455, REA, էջ 474

Լեոն Դ յաջորդէ իր հօրը Օշինին, որու մահուան ատեն Լեոն տասը տարեկան պատանի մըն էր: Լեոնի երկար թագաւորութեան շրջանին (1320-1342) հայերը տարեկան 1,200,000 թագաւորին հարկ կը վճարէին Մամուլներուն²⁸, ինչպէս նաև Այսա նաւահանգիստի եկամուտին կէսը ու աղի հանքերու եկամուտին կէսը²⁹, Երկիրն ալ պառակտուած էր ներքին վէճերով: Լեոն Դ-ի դրամները արժէքազրկուած են և կաղապարները ոչ միայն անխնամ պատաստուած են, այլ և մաշուելէ յետոյ գործածուած են շատ աւելի երկար ժամանակաշրջան մը քան թէ միւս հայ թագաւորներուն: Ասոր պատճառը շատ հաւանաբար Մամուլներուն տրուած պատերազմական հարկերն էին: Նման պատմաններու տակ անհաւանական է որ Սիսի դրամահատարանը նոր կաղապար քանդակէր կիսադրամ հատանելու համար: Թերևս այս ըլլայ պատճառը որ յայտնաբերուած կիսադրամը հատանուած է պղնձեայ փոշ դրամական միւտարի կաղապարով:

ԼԵՒՈՒՆ Ե (1374-1375)

42. Բիլլոն, խաչ

Երես. Լեոնի թագաւորուած կիսանդրին, հանդիպահայեաց: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՒՆ ԹԱԳ (շրջագրութիւնը շարունակուած կռնակին վրայ):

Կռնակ. Պարզ խաչ մը: Խորագրութիւնը մարգարտաշար շրջանակներու մէջ դէպի աջ,

+ ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ:

Տուեալ. ԱՐ 16 մմ, 0.61 գ., կշիշ 2237, ACV 500

43. Բիլլոն, խաչ

Երես. Թիւ 42-ի նման: Ծրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կռնակ. Պարզ խաչ մը, գիծեր քառորդ շրջանակներու մէջ: Ծրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԿԱՐՈՂՈՒԹ Բ ԱՅ:

Տուեալ. ԱՐ 14 մմ, 0.58 գ., կշիշ 2238b, ACV 501

44. Բիլլոն, խաչ

Երես. Թիւ 42-ի նման: Ծրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ:

Կռնակ. Պարզ խաչ մը, գծիկներ քառորդ շրջանակներու մէջ: Ծրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԻՆԵԼ Ի ՔԱՒ Ս:

Տուեալ. ԱՐ 15 մմ, 0.42 գ., կշիշ ---, ACV ---

45. Բիլլոն, խաչ

Երես. Թիւ 42-ի նման: Ծրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կռնակ. Պարզ խաչ մը: Ծրջագրութիւնը դէպի աջ,

²⁸ Ջաքեհ Պ. Պտուկեան, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *Armeniacae* (Վեհեստիկ, 1960), էջ 138-147. Նաև Նոյնը՝ SNS, էջ 161-171, Եղիա Ներսիսյան, Վերլիկեան Հայաստանի արաբերէնով կրկնագրութեան դրամները, Հայկազեան Հայագիտական Համդէս, հատոր Ի (2000), էջ 161-182.

²⁹ V. Langlois, *Le Trésor des Chartes d'Arménie, ou Cartulaire de la chancellerie royale de Roupéniens* (Վեհեստիկ, 1863), էջ 217-231.

+ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ:

Տուեալ: ԱՐ, 0.75 գ., ԿՀԴ 2239, ACV 502, Սեքուլեան³⁰ 2239

46. Բիլլոն, խաչ

Երես. Թիւ 42-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՒ ԹԱԳԱՒՈՒ:

Կռնակ. Պարզ խաչ մը, կէտեր քառորդ շրջանակներու մէջ: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԼԵՒՈՒ ԹԱԳԱՒՈՒ:

Տուեալ: ԱՐ, ԱՏ Ժող., Սփինք 102-469

47. Բիլլոն, խաչ

Երես. Թիւ 42-ի նման: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԱՐՈՂՈՒԹԲ:

Կռնակ. Պարզ խաչ մը, վարը աջին՝ կիսալուսին մը: Շրջագրութիւնը դէպի աջ,

+ ԱՐՈՂՈՒԹԲ:

Տուեալ: ԱՐ 16 մմ, 0.53 գ., ԿՀԴ ---, ACV 504

Լեւոն Ե Լուսինեան Կիրիկիոյ Թագաւոր օծուեցաւ 14 Սեպտեմբեր 1374-ին: Սիսի դրամահատարանը Լեւոն Ե-ի անունով թողարկեց բիլլոններ և փողեր: Զարմանալի է որ այսքան դրամներ կրցան հասանելի իր եօթը ամիս տեղը թագաւորութեան շրջանին: Կիրիկիան ամէն կողմէն շրջապատուած էր թշնամիներով: Եղիպոսը և Միջերկրականի արեւելեան երկիրները Մամուլեան իշխանութեան ներքեւ էին: Մամուլեանը դաշնակցելով Փոքր Ասիոյ իսլամ, Սելճուք և ալլ թուրք ցեղերու հետ յարձակեցան Կիրիկիոյ վրայ: 13 Ապրիլ 1375-ին Սիսի միջնաբերդին վրայէն վար կ'իջնէ Ռուբինեան հարստութեան առեւծանիչ դրօշը ու Լեւոն դերի կ'երթայ իր իշխան, հակառակ որ Սիւն պաշարող Մամուլե զօրավարը սուլթանին անունով խոստացած էր իրեն, իր ընտանիքին ու հետեւորդներուն ազատութիւն՝ երթալու ուր որ կ'ուզեն: Բասմա-ջեան յատուկ զէրք մը ունի Լեւոն Ե-ի մասին³¹, Այս նիւթը նաև քննարկուած է Հայ ժողո-վրդի պատմութեամբ գիւթին մէջ³²:

Կիսադրամներու ու բիլլոններու կշիռներուն վիճակագրական տուեալներու հաշուարկման համար օգտագործուած դրամներու քանակը, որոնց կշիռները հրատարակուած են, տրուած է Աղիւսակ 1-ի մէջ առաջին սիւնակով, ինչպէս նաև ցած ու բարձր և միջին կշիռները սիւնակ 2, 3 և 4-ով: Միջին կշիռը կրնայ գործածուել իբրև ուղեցոյց: Անոնք որ աւելի խորանալ կը փափաքին այս նիւթին մէջ կրնան նաև ուսումնասիրել Պտուկեանի տուեալները (ԿՀԴ, էջ 120-124): Անհրաժեշտ է չեղտել, թէ մինչև 1962-ին Պտուկեանի դիրքին մէջ իրեն մատչելի էին քառորդ երկդրամներու, կիսադրամներու և բիլլոններու մի միայն 30 կոտորներուն կշիռները, հոս 309 հատ՝ աւելի քան 20 անգամ:

Կիսադրամներու ու բիլլոններու ընդանուր հաշուեկշիռին համար տե՛ս Աղիւսակ 2, որ կը պարունակէ դրամներ 1962 և 2002 թուականներուն համար: Հաշուեկշիռները կը պարունակեն դրամներ, որոնք ցուցակագրուած են հրատարակուած աղբիւրներու մէջ (տե՛ս ծանօթագրութիւն 22): Ոմանք ունին իրենց կշիռները, ուրիշներ՝ ոչ: Ընդունելի է, որ կրնան վերջերս կազմուած հաւաքածոներ գոյութիւն ունենալ, հիները մեծցած, որոնք խնդրոյ առարկայ դրամներէն պարունակեն և մեր հետազոտութեանէն վրիպած են: Նմանապէս՝ թերևս կան նաև ուրիշներ որոնք մեր տոմարակալութեան մէջ սպրդած ըլլան աւելի քան մէկ անգամ, չուկայի վրայ տեղի

³⁰ Հայոց Օգոստինոս Սեքուլեան, Վիեմնայի Միփրաբան քանդաւորի կոստանդին Գ.—Լեւոն Ե. դրամները (Վիեննա, 1971), էջ 86, տախտակ 6:

³¹ Կ. Թ. Բասմաջեան, Լեւոն Ե Լուսինեան, վերջին թագաւոր ինչոյց (Փարիզ, 1906), 168 էջ:

³² Հայ ժողովրդի պատմութեամբ, հատոր III (Երևան, 1976), էջ 779-786, Կիրիկիայի հայկական թագաւորութեան անկումը վերնագրի ներքեւ:

ունեցած դրամներու տեղաշարժին, կատարողներու ոչ-լրիւ տուալներուն, ինչպէս նաեւ նկարներու բացակայութեան կամ վաճառատան պաշտօնեաներուն երբեմն հարցական վերադարձներուն պատճառով: Անկրնատուր փակագիրի մէջ դրուեցան դրամներու մօտաւորապէս առաւելագոյն հաշուեկշիռները:

Աղյուսակ 1. Աշխուրդ վիճակագրական տուալներ

Թաղաւոր	Դրամներու քանակ	Կշիւ (գրամ)		
		Ցած	Բարձր	Միջին
Լեւոն Ա				
Քառորդ երկդրամ	3	1.27	1.37	1.32
Կիսադրամ	43	1.06	1.50	1.33
Հալստառ բիւլոն	2	0.70	0.71	0.705
Լատինատառ բիւլոն	4	0.74	1.06	0.85
Հեթում Ա				
Երկեզուեան կիսադրամ	29	1.05	1.52	1.31
Հեթում-Ձապէլ	73	1.10	1.56	1.37
Լեւոն Բ				
Լրիւ խորագրութեամբ	2	1.30	1.40	1.35
Դրամի կաղապարով	42	1.04	1.45	1.28
Հեթում Բ				
Բիւլոն	49	0.42	0.74	0.57
Սմբատ				
Կիսադրամ կամ բիւլոն	5	0.53	0.85	0.75
Լեւոն Գ	3	0.87	1.20	1.00
Օշին	2	1.45	1.47	1.46
Լեւոն Դ				
Կշիռը չէ հրատարակուած				
Լեւոն Ե Լուսինեան				
Բիւլոն	52	0.38	0.75	0.59

Աշխուրդ չէ Քրատարակում

Կլիկիկոյ առաջին երկու տիրակալներու թագաւորութեանց տեղողութեան, արծաթեայ դրամները մնացին բարձր մակարդակի վրայ թէ՛ կշիռով և թէ՛ արծաթի պարունակութեամբ: Աղյուսակ 1-ը յստակ կերպով ցոյց կու տայ, թէ Լեւոն Ա-ի և Հեթում Ա-ի կիսադրամները ունին 1.33 և 1.37 գրամ միջին կշիռ (Լեւոնի համար 43 կտոր և Հեթումի համար 73 կտոր դրամներու ծանրութիւնները գործածուած են միջին կշիռները հաշուելու համար), ինչպէս և Լեւոն Բ-ի կիսադրամը՝ 1.28 գրամ (42 կտոր գործածուած միջին կշիռը հաշուելու համար): Նմանապէս՝ Լեւոն Ա-ի և Հեթում Ա-ի արծաթեայ սովորական դրամ միւսուորը ունէր 3.0 գրամի մօտ կշիռ, 90 առ հարիւրէն աւելի զուտ արծաթ, Լեւոն Բ-ի նոր դրամը՝ նախապէս ունէր 2.85 գրամ կշիռ և 83 առ հարիւր արծաթ, ապա իր թագաւորութեան վերջաւորութեան մօտ՝ ինկաւ 2.39 գրամի և 58 առ հարիւր զուտ արծաթ՝ պարունակութեան: Հիմնական արծաթեայ դրամին զուգահեռ՝ Լեւոն Բ-ի կիսադրամը ինկաւ 57 առ հարիւր արծաթի, որ իր հօրը և մեծ հօրը չըլնային ունէին աւելի քան 90 առ հարիւր զուտ արծաթ³³, Լեւոն Բ-էն վերջ Կլիկիկոյ դրամահատարանը թէև փորձեց թողարկել կիսադրամներ, սակայն մեզի հասածները հիմնականօրէն չափազանց սահմանփակ օրինակներ են, ատոնք ալ ոչ բոլոր թագաւորներէն:

Քննելով Աղյուսակ 2-ը, կարելի է հաշուել (134 կիսադրամ և 36 բիւլոն՝ 12,000 ընդհանուր դրամներու մէջ), թէ 1962-ին մեզի ծանօթ Ռուբինեան հարստութեան բոլոր դրամներուն 1.1 առ

³³ Պաուկեան, Կշի (1963), էջ 120-122:

Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորներուն կիսադրամները

Հարիւրը կիսադրամ էր և 0.30 առ հարիւրը՝ բիլլոն, կամ 90-էն մէկը կիսադրամ և 333-էն մէկը բիլլոն: 2002 թուականին (404 կիսադրամ 100,000 ընդհանուր դրամներու մէջ և 233՝ բիլլոն), այս համեմատութիւնը փոխուեցաւ 0.404 առ հարիւր կիսադրամի և 0.233 առ հարիւր՝ բիլլոնի: Այսինքն մեզի ծանօթ 248 կտոր դրամներէն միայն մէկը կիսադրամ է, իսկ բիլլոններու համար՝ 429-էն մէկը: Ուրեմն ընդհանուր առմամբ՝ կիսադրամները աւելի հազուադէպ տաստիմանի վերածուեցան, նոյն իսկ առաւելագոյն մօտաւոր հաշուարկումով (0.536 առ հարիւր):

Աղիւսակ 2. Հաշուեկշիռ Կիլիկեան Հայաստանի կիսադրամներուն

Թագաւոր	ԿՀԴ թիւ	1962		2002	
		Բիլլոն	Կիսադրամ	Բիլլոն	Կիսադրամ
Լևոն Ա (1198-1219)					
Քառորդ երկդրամ	68		3		4[8]
Կիսադրամ	69-76		21		71[100]
Հայատառ բիլլոն	12a	0		3[4]	
Լատինատառ բիլլոն	9-12	4		7[10]	
Հեթում Ա (1226-1270)					
Հեթում-Քալքոպատ	836-838		5		7[10]
Հեթում-Քալխորով	839-841		11		40[55]
Հեթում-Չապէլ	1274-1293		55		150[210]
Հեթում-Չապէլ դրամի կադ.	---		0		2[3]
Լևոն Բ (1270-1289)					
Լրիւ խորագրուածեամբ	1522		2		6[8]
Լրիւ/առանց խորագր.	1523		1		1[2]
Դրամի կազապարով	1524-1539		33		109[150]
Հեթում Բ (1289-1305)					
Լատին խաչ	1575-1584	12		93[130]	
Բիւզանդական խաչ	1585-1588	5		29[40]	
Սմբատ (1296-1298)	1677		2		7[10]
Կոստանդին Ա (1298-1299)		Յարդ կիսադրամ չէ յայտնաբերուած			
Լևոն Գ (1301-1307)	---		0		3[4]
Օշին (1308-1320)	1936b		1		3[4]
Լևոն Դ (1320-1342)	---		0		1[2]
Կի կամ Գուխտոն (1342-1344)			Հաւանաբար կիսադրամ չէ հատանուած		
Կոստանդին Գ (1341363)			Հաւանաբար կիսադրամ չէ հատանուած		
Լեվոն Բռնակալ (1363-1365)			Հաւանաբար կիսադրամ չէ հատանուած		
Կոստանդին Դ (1365-1373)			Հաւանաբար կիսադրամ չէ հատանուած		
Լևոն Ե Լուսինեան (1374-1375)	2237-2241	15		101[140]	
Ընդհանուր գումար		36	134	233[324]	404[536]

* = առաւելագոյն, կադ = կադապարով, խորագր. = խորագրուածեամբ, [] = առաւելագոյն մօտաւոր հաշիւ

Կիսադրամներ չեն հասած մեզի հետեւեալ թագաւորներէն՝ Հեթում Բ, Կոստանդին Ա, Կի (կամ Գուխտոն), Կոստանդին Գ, Լեվոն Բռնակալ, Կոստանդին Դ, Լևոն Ե: Հեթում Բ և Լևոն Ե թագաւորները կտրեցին բիլլոններ, որոնք կիսադրամներուն մեծութիւնը ունին: Ասոնցմէ կիսադրամ երեք պէտք չէ ակնկալել: Կոստանդին Դ-ի թագուորինները այնքան արժէքազրկուած

էին, որ ոմանք սենյալու սկսած են պղնձեայ դրամներու նման³⁴, շատ հաւանաբար անիմաստ համարուէր կիսադրամ հատանելը: Կի, Կոստանդին Գ և Լևոն Բռնակալ թագաւորները թերևս նկատի առած կամ ալ մտածած են այս ուղղութեամբ: սակայն իրենց դրամներուն չափազանց արժէքազրկման պատճառով իրենց կողմէ կիսադրամ հատանելու հաւանականութիւնը զրեթէ ոչինչի հաւասար պէտք է համարել: Ամենայ զէպս պատճառ մը չիկայ որ Կոստանդին Ա թագաւորը կիսադրամ թողարկած չըլլայ³⁵, իր զահակալութենէն յետոյ Լևոն Գ, Օշին և Լևոն Դ թագաւորներէն կիսադրամներ հասած են մեզի, թէև հատ ու կենտ Կոստանդին Ա-էն կիսադրամի մը յայտնաբերումը պիտի համարէ Կիլիկեան Հայաստանի, ինչպէս նաև Կոստանդին Ա-ի դրամական համակարգը³⁶:

HALF TRAMS OF CILICIAN ARMENIAN KINGS

[Summary]

Hitherto an estimated one hundred thousand coins of Cilician Armenia have survived. They are preserved in museums and private collections. About four hundred pieces are half trams. Most of these half trams belong to the first three kings: Levon I (1198-1219), Nos. 1-8; Hetoum-Zabel (1226-1270), Nos. 10-21; and Levon II (1270-1289), Nos. 22-30. The extremely small number of half trams which have been found can be attributed to the limited usage for this denomination in commercial transactions and to a poor survival rate because of their small size and fragile texture.

During the reign of King Levon I, a double tram weight was less than 6.00 grams, a half double tram and tram less than 3.00 grams (similar to the weight of Islamic dirham), and a quarter double tram and half tram less than 1.50 grams. The diameter of a half tram was from 15 mm to 20 mm. In addition to half trams, there are billon deniers, similar to the silver coins of Crusaders in the Levant. These billons and half trams have the same diameter.

King Levon I issued billons of great rarity for the occupation of Antioch, inscribed in Armenian (No. 7) and Latin (No. 8). Additionally, there are extremely scarce billons issued by King Hetoum II (1289-1305) Nos. 31-38 and rare billons of Levon V (1374-1375) Nos. 42-47.

Because of the paucity of half trams from the first three rulers who represent the most prosperous period of Cilician Armenian kingdom, and the extremely poor survival rate of half trams from succeeding kings, it is apparent that with the decline of the Roupenian military power and economy, the striking of half trams ceased completely.

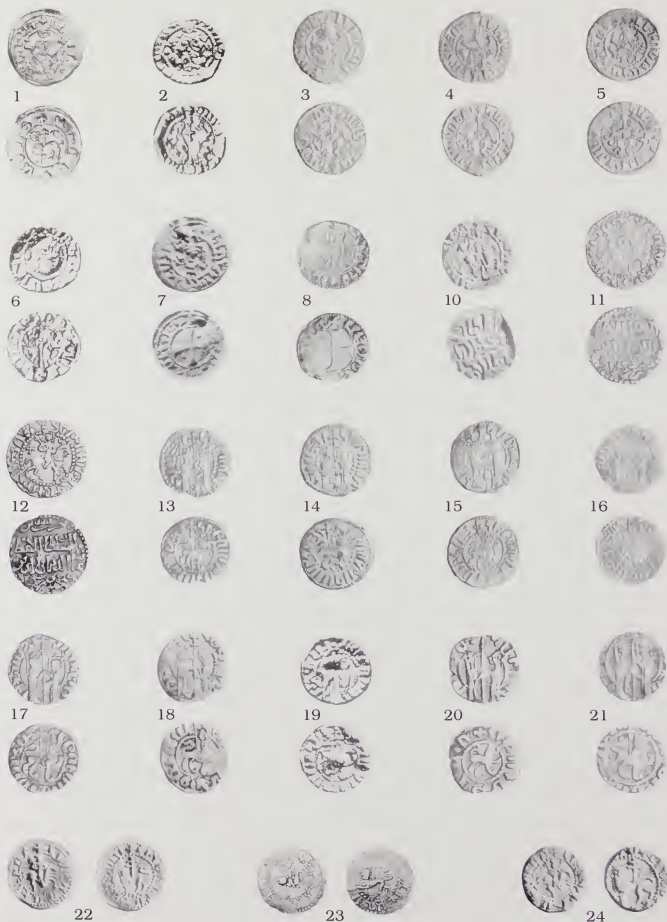
Discovery of half trams of Levon III (1301-1307), No. 39; Oshin (1308-1320), No. 40; and Levon IV (1320-1342), No. 41, gives hope that half trams of King Gosdantin I (1298-1299) will be discovered in the future and complete the coinage of King Gosdantin I and half tram series of Cilician Armenia.

Y. T. Nercessian

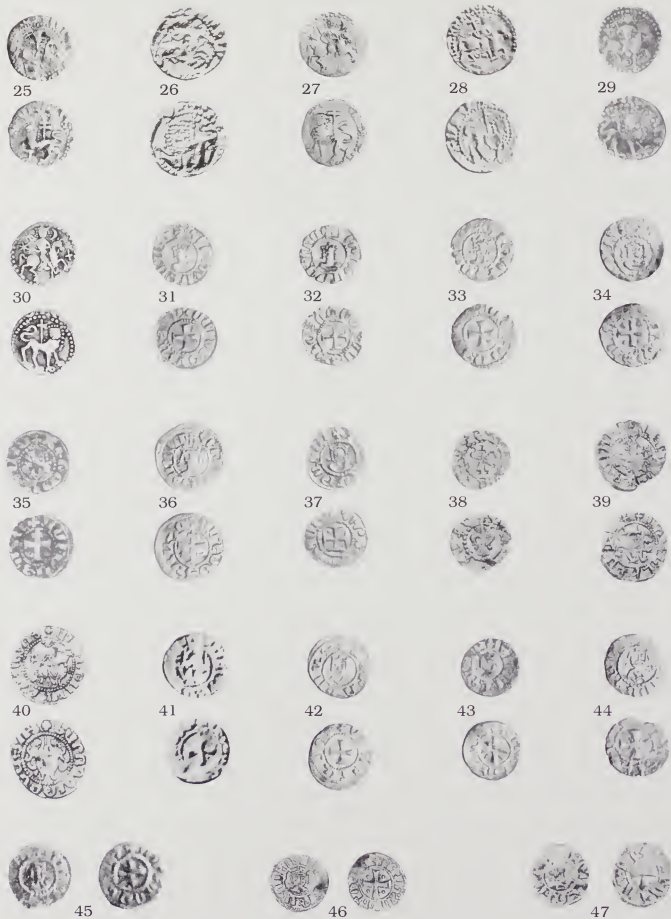
³⁴ Նդիա Ներսիսյան, «Պղնձապատ հայկական դրամներ», Բազմալիզ, հատոր 25 (2002), Թիւ 1-4, էջ 324-336:

³⁵ Հայր Կոնստանտին Սիւրբան կը թելադրէ, որ Մարտի նման ասպետամբ թագաւորի մը յիշատակը քննելու համար իր դրամները հաւաքած ու հալեցուցած կրնան ըլլալ (տե՛ս Սիւրբան, էջ 48): Նմանապէս կարելի է Կոստանդին Ա թագաւորը ասպետամբ մը նկատել և յաւաք քննել տեսակէտը իր դրամներուն համար, քանի որ Կոստանդին Ա-էն մեզի հասած դրամները չափազանց հազուադէպ են:

³⁶ Կարդացուած Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութեան 14 Սեպտեմբեր 2002-ի ժողովին, Փիքո Ռիվերա, Գալիֆորնիա:

Ե. Թ. Ներսեսյան. Կիլիկյան Հայաստանի թագավորներուն կիսադրամները
Y. T. Nercessian. Half Trams of Cilician Armenian Kings

Ե. Թ. Ներսեսյան. Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորներուն կիսադրամները
 Y. T. Nercessian. Half Trams of Cilician Armenian Kings

THE ARMENIAN COIN AUCTION OF MANUEL PANOSSIAN (2002)

A portion of the collection of Manuel Panossian, consigned to the Classical Numismatic Group, Inc., was auctioned on September 25, 2002.¹

Altogether, 111 lots were offered: Sophene (1 lot), the Artaxiads of Armenia (22), Kiurike II (1), Cilician Armenia (71), Roman coins relating to Armenia (1), Armenian gold medals (2), Armenian lead seals (1), and silver bracelets and antiquity (11) Islamic coins relating to Armenia (1). Many of the lots included more than one coin. It is estimated that the entire collection was close to 300 pieces, including several antiquities.

For some strange reason, the illustrations represented a small portion of the collection. Being a mail bid sale, one would think that there would be more illustrations enabling a potential bidder to view the auction material. For example, five tetradrachms of Tigranes the Great were catalogued but only three were illustrated. The material offered for sale was a nearly complete collection. The Panossian coins and antiquities were mixed in the overall structure of the catalogue. Some feature coins included a copper of Arsames I (lot 882 \$990), Tigranes II a tetradrachm (lot 888 \$1100) and a drachm (887 \$2090), a copper of Tigranes III (898 \$495), a copper of Artavasdes III (902 \$770), Baron Roupen I coppers (2307,8,9 \$715, \$715, \$880), King Levon I coronation tram with one lion (2310, 2310), double trams (2313 \$385), half trams (2320 \$303), Hetoum-Kaikhosrew (2338,9 each \$660), Levon II pre-coronation issue 2336 \$451, a Gosdantin I tram (2352 \$1595), Levon III half trams (2357,8 \$3,025, \$2200), Oshin coronation trams (2360 \$209), a Guy pogh (2370 \$880), and a Kiurike II copper (2379 \$2068).

During the past few years the price of Armenian coins has been increasing similar to other coins and the supply was absorbed very quickly. In fact, at the most recent Long Beach coin show extremely few Armenian coins were available. There is a great demand for scarce, rare and quality Armenian coins. Therefore, it was not unexpected to see a very strong performance and high yield for Armenian coins listed in the CNG auction 61. Rare, scarce, and quality coins realized handsome prices far exceeding the estimates suggested by the auction house.

According to the "prices realized" provided by CNG, all of the Armenian coins sold. The total estimated price for 111 lots catalogued below was \$28,850 and the 109 lots sold netted \$50,494. The unsold two lots (bracelet, medal) have an estimated value of \$600. The price quoted includes the sale price plus the 10% buyer's fee.

The auction catalogue was composed under the careful direction of CNG numismatists. References included at least two standard sources (Paul Z. Bedoukian² and Y. T. Ner-

¹ Classical Numismatic Group, Inc., *Auction 61; A Mail Bid Sale* (Lancaster, PA, September 25, 2002), pp. 76-77, Nos. 882-904; 141, No. 1785; 191-196, Nos. 2307-2383; 224-225, Nos. 2719-2727; 229-230, Nos. 2748, 2753, illus.

² Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* (London, 1978) and *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962).

cession³), and the weights were published. There is no reference catalogue on Armenian silver artifacts.⁴

The statistical data are tabulated and offered to our readers as a useful guide to prevailing prices in 2002 and for posterity.

Y. T. Nercessian

CATALOGUE

No.	Ruler	Coin	Reference	Grade	US\$ Est.	US\$ Sold
882	Arsames I	Æ Horseman	ACV 3	F	300	990
883	Tigranes I	3 Æ Nike, tree	ACV 23, 26	Poor to -F	200	715
884	Tigranes II	AR Tetradrachm	ACV 31	VF	300	462
885		AR Tetradrachm	ACV 31	F	300	462
886		AR Tetradrachm	Ner.Silv. A1	VF	600	935
887		AR Drachm	ACV 40	VF	1,000	2,090
888		AR Tetradrachm	NerSilvA45	VF	600	1,100
889		AR Tetradrachm	NS A59-P62	VF	600	990
890		6 Æ Nike, Tripod	ACV 46-51, 107, 111	F	200	308
891		6 Æ Tyche, Heracles, Nike, cornucopia, grain ear, tripod	ACV 51, 70, 89, 95, 100, 112	F	200	259
892		6 Æ Tyche, Tyche of Damascus, Heracles, Nike	ACV 49, 52, 61, 72, 77, 81	F	200	259
893		11 Æ Heracles, Nike, cornucopia grain ear, tripod, horse	ACV 66, 68, 90, 97, 98, 103-105, 111, 120	F	200	330
894		11 Æ Tyche, cornucopia, grain ear, Heracles, Nike, cypress tree, horse grazing	ACV 51, 53, 94, 96, 100, 110, 67, 77, 106, 121	F	200	440
895	Artavasdes II	Æ Nike	ACV 125	F	100	330
896		Æ Nike	ACV 128	F	100	275
897		4 Æ Nike, cypress tree	ACV 127, 132	fair to F	200	770

³ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* (Los Angeles, 1995).

⁴ On Cilician Armenian silver bracelets and crosses see the information we offered in CNG Auction 58 and Triton V review (ArmNJ 2002, p. 64, footnote 4).

No.	Ruler	Coin	Reference	Grade	US\$ Est.	US\$ Sold
898	Tigranes III	Æ Lion's head	ACV 154	F	150	495
899	Tigranes II and III	6 Æ Heracles, biga, eagle, elephant, horse, lion's head	ACV 71, 136, 143, 146, 149, 154	fair to F	300	605
900	Tigranes IV	Æ Elephant	ACV 172	F	100	550
901	Tigranes IV-Erato	3 Æ Heracles, Nike, Fortuna	ACV 161, 164, 178	fair to F	100	660
902	Artavasdes III	Æ Eagle on Mt.	ACV 177	VF	200	770
903		Æ Athena	ACV 176	F	100	440
904	Tigranes II Commagene	2 Æ Mountain horse/tiara?	ACV 122, 244	fair to F	100	204
1785	Trajan Lucius Verus	4 AR-Æ Roman Arm Æ Sestertius AR Armenia std.	RIC II 642 RIC III 505 RIC III 1370			
	Nero	AR Hemidrachm	RPC 3644	F	200	363
2307	Baron Roupen I	Æ Copper	ACV 245	VF	500	715
2308		Æ Copper	ACV 245	VF	500	715
2309		Æ Copper	ACV 245	VF	500	880
2310	King Levon I	AR Cor.trm, 1-lion	ACV 257	VF	200	220
2311		2 AR Cor.tr, 2-lion	ACV 258	F to VF	150	88
2312		AR Double tram	ACV 268	VF	150	121
2313		AR Double tram	ACV 268-71	VF+	200	385
2314		3 AR Double tram	ACV 268-71	VF	300	330
2315		3 AR Double tram	ACV 268-71	F to VF	300	220
2316		AR Half double tr.	ACV 275-5	VF	100	104
2317		AR Half double tr.	ACV 275-5	VF	100	105
2318		AR Tram	ACV 286ff	EF	75	59
2319		AR Half tram	ACV 277V	EF	200	264
2320		AR Half tram	ACV 277-9	VF	200	303
2321		20 AR Trams	ACV 286 ff	VF, +	400	407
2322		33 AR Trams	ACV 286 ff	VF, +	500	486
2323		33 AR Trams	ACV 286 ff	VF, +	500	484
2324		Æ Tank	ACV 307	VF	75	66
2325	Hetoum-Zabel	AR Half tram	ACV 345ff	F+	100	121
2326	Hetoum-Kaiqobad	AR Tram	ACV 316	VF	100	165
2327	Hetoum-Kaikhusr.	AR Tram	ACV 323	VF+	100	198
2328		AR Half tram	ACV 330	VF	400	660
2329		AR Half tram	ACV 331	VF	400	660
2330	Hetoum-Zabel	AR Tram	ACV 332	VF+	75	59
2331		7 AR Trams	ACV 332	F to VF	150	110
2332		10 AR Trams	ACV 332	F to VF	200	149

No.	Ruler	Coin	Reference	Grade	US\$ Est.	US\$ Sold
2333	Hetoum-Zabel	7 AR Trams	ACV 332	VF, +	200	132
2334		2 AR Half trams	ACV 345	VF	150	193
2335	Hetoum I	6 Æ Tanks, kardezzes	ACV 351-8, 359-360	fair to F	150	121
2336	Levon II	AR Tram H-Z type	ACV 368	F to VF	200	451
2337		AR Tram	ACV 369ff	VF	100	83
2338		2 AR Trams	ACV 369ff	F to VF	150	99
2339		AR Tram	ACV 374ff	F to VF	75	104
2340		5 AR-Æ, 3 AR half trams, 2 Æ kardezzes	ACV 381-5, 387-93	fair to F	150	220
2341		Æ Brockage Tank	ACV 386ff	F	75	176
2342	Hetoum II	Billon	ACV 394V	VF	200	209
2343		Billon	ACV 395	VF	150	209
2344		Billon	ACV 396	VF+	150	209
2345	Smpad	AR Coronat. tram	ACV 407	VF+	100	176
2346	Hetoum II	4 Æ Kardezzes	ACV 398-405	fair to F	100	66
2347		2 AR Billons	ACV 394, 6	fair to F	100	209
2348	Smpad	AR Tram	ACV 408	VF	75	138
2349		AR Coronat. tram	ACV 408V	F	200	154
2350		2 AR Trams	ACV 407-8	F to VF	150	165
2351		2 Æ Poghs	ACV 412-3	fair to F	100	88
2352	Gosdantin I	AR Tram	ACV 415	VF	1,000	1,595
2353		Æ Kardez	ACV 417	F	150	187
2354		Æ Kardez	ACV 418	F/VF	300	550
2355		Æ Kardez, holed	ACV 418	F/VF	100	88
2356	Levon III	AR Takvorin	ACV 419	VF	75	104
2357		AR Half tram	ACV 428	F	2,000	3,025
2358		AR Half tram	ACV 428	F	2,000	2,200
2359		3 AR-Æ 1 AR Takvorin 2 Æ Kardezzes	ACV 419 ACV 431-37	 F	 100	 99
2360	Oshin	AR Coronat. tram	ACV 438	VF	100	209
2361		AR Takvorin	ACV 441-4	VF	75	121
2362		AR Takv. o/s Arb.	ACV 446	F	50	33
2363		11 AR Takvorins	ACV 441-4	fair to F	200	209
2364		2 Æ Poghs	ACV 448-50	F to VF	75	83
2365	Levon IV	2 AR Takvorin, Takv. o/s Arb.	ACV 451-3 ACV 459	F to VF	100	143
2366		8 AR Takvorins	ACV 451-53	fair to F	150	132
2367		2 Æ Poghs	ACV 451-3?	F to VF	100	121
2368	Guy	AR Takvorin	ACV 469	F+		
	Gosdantin IV	AR Takvorin	ACV 494V	?	100	209

No.	Ruler	Coin	Reference	Grade	US\$ Est.	US\$ Sold
2369	Guy	2 AR Takvorins	ACV 468-9	F to VF	150	275
2370		Æ Pogh	ACV 470V	F	400	880
2371	Gosdantin III	3 AR-Æ, 2 AR takv.	ACV 471-5			
		1 Æ Pogh	ACV 479-80	F	150	165
2372	Levon the Usurper	2 AR-Æ, 1 AR takv.	ACV 481-6	F to		
		1 Æ Pogh	ACV 488	VF	100	204
2373	Gosdantin IV	2 AR Takvorins	ACV 491-94	F	75	110
2374	Levon V	AR Billon	ACV 500	F	100	110
2375		AR Billon	ACV 501	VF	100	110
2376		4 AR Billons	ACV 500,1,4	F to VF	150	275
2377		Æ Pogh lion to left	ACV 508	F	200	165
2378		5 Æ Pogh	ACV 505-8	F to VF	100	165
2379	Kiurike II	Æ Follis	ACV 514	fair	750	2,068
2380	Safavid Shah Sultan Husain	7 AR Islamic coins some in Arm. mint	Album 2678 135, 138, 213,	F to VF		
2381	Armenian c/f coins	Tigranes II 4drch Levon II double tr. Hetoum-Zabel trm Levon II tram			100	297
2382	Marriage AV medl.	St. Gregory/Etchm	Sarkissian	VF+	500	3,410
2383	Baptismal AV mdl.	Christ/Nativity		VF+	400	3,300
2719	Bronze bracelet				200	308
2720	Serpentine spindle whorls	8 Pieces			200	176
2721	Bracelet	3 Bronze			200	---
2722	Spindle whorls	9 Pieces			200	176
2723	Jewelry	3 AR, 1 Cross 2 Bracelet			600	831
2724	Enameled medal	Copper Convex polychrome			400	---
2725	Ink well with quill or pen holder	Brass			300	330
2726	Lead seal	Armen./cufic inscr.		VF	100	110
2727	Cigarette case	AR picture of another Armenia			400	781
2748	Bracelet	Bronze			100	154
2753	Statue of Armenian merchant	Ceramic			500	798

ՄԱՆՈՒԷԼ ՓԱՆՈՍԵԱՆԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒՆ ԱՃՈՒՐԴԸ

(Ամփոփում)

Կլասիկալ Նիւմիսմատիկ Գրուպ Զնադիտական զրամներու վաճառքի ընկերութիւնը աճուրդով վաճառեց Մանուէլ Փանոսեանի հայկական զրամներու հաւաքածոն 15 Սեպտեմբեր 2002 թուականին, Լէնքէսթըր, Փէնսիլվանիոյ մէջ: Յուշակազրուած էին ընդամենը 111 խումբեր՝ Ծոփք (1 խումբ), Արտաշէսեան հարստութիւն (22), Կորիկէ (1), Կիլիկեան Հայաստան (71), Հայաստանի վերաբերեալ հումէական զրամներ (4), հայկական ոսկեայ մետաղ (2), հայկական արճիճէ կնիք (1), արծաթեղէն ապարանջալ ու խաչ և հնութիւն (11), Հայաստանի վերաբերեալ իսլամական զրամներ (1): Ժողովածոն, ներառեալ Զնադիտական առարկաները, կը պարունակէր մօտաւորապէս 300 կտոր առարկայ:

Փանոսեանի հաւաքածոյին փոքր մասը կը պատկանէր Արտաշէսեան հարստութեան (Տիգրան Ա, Տիգրան Բ, Արտաւազդ Բ, Տիգրան Գ, Տիգրան Դ, Տիգրան Ե և Երատոյ, Արտաւազդ Գ): Իր ժողովածոյին զրամներուն, մեծամասնութիւնը Կիլիկիոյ միջնադարեան հայկական թագաւորութեան զրամներ էին: Ժողովածոյի յատկանշական զրամներէն էին Տիգրան Մեծի չորեք-զրամեանն ու զրախման, Ռուբինեան հարստութեան իշխանական զրամները, Հեթում-Քայխոսրովի երկրեղեան կիսազրամները, Լևոն Գ-ի երկու կիսազրամները, Կիլիկիոյ պոլը, ինչպէս նաև Կորիկէի պղնձեայ զրամը:

Ժողովածոն կը պարունակէր հազուադիւտ ոսկեայ մեդալներ, Կիլիկեան Հայաստանի արծաթեղէններ (ապարանջալ, խաչ), ինչպէս նաև ծխախոտի տուփ մը Մայր Հայաստանի նկարով:

Վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին հայ զրամներու գիները բարձրանալու սկսան: Հայ հաւաքողները մեծ պահանջք ստեղծեցին: Շուկայի մէջ հայ զրամ գտնել զրեթէ անկարելի էր: Եւ նման պայմաններու տակ միայն կարելի էր ակնկալել որ Փանոսեանի զրամները պիտի ծախուէին շատ բարձր գիներով: Այդ ալ պատահեցաւ: Ըստ վաճառող ընկերութեան նախատեսածին՝ ընդհանուր հաւաքածոն կը գնահատուէր \$28,850, իսկ վաճառուած վերջնական ընդհանուր գինը՝ \$50,494:

Ե. Թ. Ներէսեան

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

- 5 ARMENPRESS. Hushadramner, nuiruat "Narek"i 1000ameakin ew Khach'aturiani tsndian 100ameakin [Commemorative Coins Dedicated to the 1000th Anniversary of "Narek" and 100th Birthyear of Khach'aturian] - Յուշազրամներ՝ նուիրուած «Նարեկ»ի 1000-ամեակին և ինչաւորեանի ծննդեան 100ամեակին. Asbarez, Vol. 95 (Tuesday, 11 February 2003), No. 11,908, p. 12. In Armenian.

The Central bank of Armenia has issued a silver coin to commemorate the 1000th anniversary of Grigor Narekats'i's *Book of Lamentation* (100 dram nominal value and 500 examples) and a gold coin to mark the 100th birthyear of Aram Khach'aturian.

Հայաստանի կեդրոնական Դրամատունը թողարկած է արծաթէ յուշադրամ մը նուիրուած Գրիգոր Նարեկացիի Մատեան ռդրերգութեան 1000ամեակին (100 զրամ անուանական արժէք և 500 օրինակ) և ոսկիէ զրամ մը Արամ ինչաւորեանի ծննդեան 100ամեակին:

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY
Mr. W. Gewenian, Treasurer
8511 Beverly Park Place
Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

	PRICE	50% OFF PRICE*
Armenian Numismatic Society Publications		
SP1. Bedoukian, Paul Z. <i>Selected Numismatic Studies</i> . 1981, xxxvi, 570 pp, 72 pls., cloth. US shipping \$4 extra.....	\$35.00	*\$17.50
SP2. Nercessian, Y. T. <i>Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams</i> . 1983, 36 pp., 12 pls., card covers. US shipping \$1.25 extra.....	6.75	*\$3.25
SP3. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Bibliography and Literature</i> . 1984, 729 pp., cloth. US shipping \$5 extra.....	\$50.00	*\$25.00
SP4. Bedoukian, Paul Z. <i>Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Com-magene</i> . 1985, 37 pp., 2 pls., card covers. US shipping \$1.25 extra.....	\$06.00	\$6.00
SP5. Bedoukian, Paul Z. <i>Armenian Coin Hoards</i> . 1987, 64 p., 6 pls., card/c.US ship. \$1.25	\$8.00	*\$4.00
SP6. Nercessian, Y. T. <i>Bank Notes of Armenia</i> . 1988, 224 pp, 192 pls., case/b. US ship. \$4	\$30.00	*\$15.00
SP7. Bedoukian, Paul Z. <i>A Hoard of Copper Coins of Tigranes the Great and a Hoard of Artaxiad Coins</i> . 1991, 30 pp, 2 pls., card covers. US shipping \$1.25 extra.....	\$5.50	*\$2.50
SP8. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Coins and Their Values</i> . 1995, 256 pp., 48 pls., casebound, US shipping \$4 extra.....	\$40.00	\$40.00
SP9. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Studies</i> . 2000, viii, 678 pp., 96 pls., casebound. US shipping \$6 extra.....	75.00	\$75.00
ANJ-4. <i>Essays on Armenian Numismatics in Memory of Father Clement Sibilian on the Centennial of His Death, Armenian Numismatic Journal</i> , Series I, Vol. IV (1978, published in 1980), 167 pp., XXI pls., card covers. US shipping \$4 extra.....	\$30.00	\$30.00
ANJ-15. <i>Studies in Honor of Dr. Paul Z. Bedoukian, Armenian Numismatic Journal</i> , Series I, Vol. XV (1989), 192 pp, illus., card covers. US shipping \$4 extra.....	\$30.00	*\$15.00
M-1. Bedoukian, P. Z. Silver proof medal, 39 mm diameter, 1 troy ounce. Obv. portrait of Bedoukian; Rev. logo of ArmNS (2000). US shipping \$4 extra.....	\$40.00	\$40.00
Bedoukian Publications		
B1. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of the Artaxiads of Armenia</i> . 81 pp., 8 pls., cloth. US shipping \$4 extra.....	\$30.00	*\$15.00
B2. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of Cilician Armenia</i> . xxxie, 494 pp., 12 pls., casebound. US shipping \$5 extra.....	\$45.00	*\$22.50
B3. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Coins and Medals: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian</i> . US shipping \$1.25 extra.....	\$2.00	*\$1.00
B4. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Books: An Exhibition of Early Printings 1512-1700, from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian</i> . US shipping \$1.25 extra.....	\$2.00	*\$1.00
B5. Bedoukian, Paul Z., <i>Thirty Centuries of Armenian Metal Art: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian</i> . US shipping \$1.25 extra.....	\$2.00	*\$1.00
B6. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Ceramic Art: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian</i> . US shipping \$1.25 extra.....	\$5.00	*\$2.50
B7. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Woven Art: An Exhibition from the Collections of Tina & Haroutune Hazarian, Dr. Paul Z. Bedoukian</i> . US shipping \$1.25 extra.....	\$5.00	*\$2.50
B8. Bedoukian, Paul Z., <i>18th Century Armenian Medals Struck in Holland</i> . US shipping \$1.25 extra.....	\$2.00	*\$1.00

* = 50% discount to all buyers, members, dealers, and public.

Shipping extra. Shipping expenses are priced for a single piece. When ordering numerous books, pick the heaviest book and then on add one dollar for each book. California residents please add appropriate sales tax. May 2003

Series I

Volume XXIX, No. 3

September 2003

ՀԱՅ

ARMENIAN

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

NUMISMATIC

ՀԱՆԴԷՍ

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. XXIX (2003) No. 3

Editorial	61
Letters	61
NERCESSIAN, Y. T. Some Unpublished Coins of Tigranes the Great of Armenia.....	61
<i>Sassanian Coins of Armenia</i> , by Eduard Khurshudian and Armine Zohrabian. reviewed by Y. T. Nercessian.....	66
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Ռուբեն. Գրախոսական՝ «Լաուրիտի կիսանդրին» (A Critical book review of A. MOUSHEGHIAN and G. DEPEYROT, <i>Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)</i> , by Ruben VARDANYAN, under the title of "The Bust of Laurit [laureate]")	67
Armenian Numismatic Literature	76
NERCESSIAN, Y. T. Paul Z. Bedoukian Medal.....	77
NERCESSIAN, Y. T. A Counterfeit Hemidrachm of Tigranes II.....	79
CHRISTIANIAN, Jirair. A Counterfeit Levon-Hetoum Silver Tram Revisited.....	81
SARYAN, L. A. Security Devices on the 1993 Ten-Dram Banknote of Armenia.....	83

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series I

Vol. XXIX, No. 3

September 2003

COUNTERFEIT COINS AND COLLECTORS

A coin is a metallic device, legal money, issued by a governing authority. A counterfeit coin is a metallic object, designed to imitate a genuine coin, with the sole intention of deceiving a collector. In order to **protect** our members and collectors, occasionally we publish articles on counterfeits as we have two papers in this issue of *Armenian Numismatic Journal*.

We use the term **protect** very seriously. Because a genuine coin is expected to have certain intrinsic and market value. Yet a counterfeit piece is the imagination of a forger. And as such it should not have numismatic and monetary great value.

It causes us a great sadness to see counterfeit Armenian coins being purchased at a monetary value equal or higher than the value of a genuine Armenian coin. I think a coin collector should sit back and do some serious thinking before he dumps his hard earned money on counterfeits.

- By purchasing counterfeit coins, a collector is
1. deceiving himself,
 2. encouraging the manufacture of counterfeits,
 3. adding counterfeit pieces into the numismatic market.
 4. hurting other collectors indirectly, and lastly
 5. rewarding a counterfeiter instead of having him punished for a crime and placed in jail.

A counterfeiter will keep on manufacturing counterfeit pieces as long as he is receiving sufficient reward for his creative design.

A coin dealer or an auction house may decide to sell whatever is consigned for sale. Their prime job is selling or auctioning to make money. They can refuse the sale of "counterfeit" or not. However, it is the moral responsibility of a collector to see that a "worthless" object, designed to cheat him, does not realize a "market value" equal to or greater than a genuine piece. Sooner or later the day of judgment will come and he will discover that a modern counterfeit is not a substitute for a genuine medieval or ancient coin.

Y. T. Nercessian

ԿԵՂՇ ԴՐԱՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՒԱՔՈՐԴՆԵՐԸ

Մետաղադրամը օրինական դրամ մըն է, թողարկուած կառավարական հեղինակութեան մը կողմէ: Կեղծ դրամը մետաղեայ առարկայ մըն է, որ շինուած է միայն հաւաքորդ մը խաբելու համար: Մեր անդմաներն ու հաւաքորդները պաշտպանելու համար՝ երբեմն մենք հրատարակած ենք յօդուածներ շինծու դրամներու մասին ինչպէս որ երկու ռուսմասիրտիւններ կան Հայ Դրամագիտական Հանդէսի ներկայ համարին մէջ:

Հոս պաշտպանել քաղր կը գործածուի շատ լրջութեամբ: Որովհետեւ հարազատ դրամ մը ունի բնորոշ և շուկայական արժէք: Սակայն կեղծ կտոր մը կեղծարարի մը երևակայութիւնն է: Իրեն այդպիսի՝ պէտք չէ ունենայ բնորոշ և մեծ շուկայական արժէք մը:

Մեզի խոր վիշտ կը պատճառէ նշմարել կեղծ հայկական դրամներու գնուիլը շուկայական արժէքով մը, որ կը հաւասարի կամ կը գերազանցէ հարազատ դրամի մը արժէքը: Հստ իս, հաւաքորդ մը երկարօրէն ու լրջութեամբ պէտք է մըտածէ իր դրամը կեղծիքներու վրան չմտնած:

Հաւաքորդ մը, կեղծ դրամ գնելով, ինք

1. կը խաբէ ինքզինքը,
2. կը քաջալերէ կեղծ դրամի մը շինուիլը,
3. կ'աւելցնէ կեղծ դրամներ դրամագիտական շուկայի մէջ,
4. անողղակիօրէն կը վնասէ այլ հաւաքորդներուն, և ի վերջոյ
5. կը վարձատրէ կեղծարար մը փոխանակ զինք պատժելու և քանտարկելու իր կատարած ոգրին համար:

Կեղծարար մը պիտի շարունակէ արտադրել կեղծիքներ այնչափ ատեն որ ինք քաւարար կը վարձատրուի իր վատ երևակայութեան համար:

Դրամ վաճառելու հաստատութիւն մը կրնայ որոշել ծախել կամ ոչ կեղծ դրամներ, որոնք իր հաստատութեան տրուած են վաճառքի համար: Սակայն հաւաքորդի մը բարոյական պարտականութիւնն է, անհշուն կեղծ առարկայ մը չգնել հարազատ դրամի մը հաւասար կամ ալ ատելի բարձր գինով մը: Ինչ կամ կանոխ ակնյայտ պիտի ըլլայ, որ արդիական կեղծիք մը չի կրնար փոխարինել հին կամ միջնադարեան հարազատ դրամ մը:

Ե. Թ. Ներսէսեան

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (e-mail: ArmNumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gewenian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions US \$50.00 per year.

ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443

ArmNumSoc e-mail ADDRESS DISCONNECTED

Last year we had an electronic transmission from a museum in Europe. We received a virus and our e-mail would stay on only for a few minutes. This year again we received a virus from another overseas museum. First, our AOL barely remained on one minute, then it would not open, and we would not be able to install new AOL software.

ANNOUNCEMENT

A new classification for the coinage of King Levon V (1374-1375) is being prepared. He was the last king of Armenian Cilicia ruling only seven months. Those of you who would like to have their coins included in this classification, please send a good description of obverse and reverse, photograph, and metrological data. If you have any question, please write us or contact us by e-mail (ArmNumSoc@aol.com). YTN

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

Ստացած եմ Յունիս 2003-ի Հայ Դրամագիտական Համադեր, որուն մէջ կը կարդամ յանդուցեալ Պտուկեանի գրքին մասին:

Այսու կը ներկայեմ \$XX.XX, որու դիմաց կը խնդրեմ ինծի արձանագրել Պտուկեանի գրքի Բ. հատորին համար, ինչպէս նաև զրկել Ա. հատորը (\$XX.XX) և Զեր ցանկէն B-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 հրատարակութիւնները (\$XX.XX), SP-2, 4, 5, 6, 7 (\$XX.XX), արծաթեայ մետալը (\$XX.XX) Ընդհ. գումար՝ XXXX.XX, կը կարծեմ, որ մնացածը կը բաւէ առաքման համար:

L. Palian, Washington, DC

SUPPORT THE PUBLICATION OF ARMENIAN NUMISMATIC BOOKS

We are extremely grateful to all of the contributors. Thank you. See ANJ 2003, p. 33.

Donate money to the

SELECTED NUMISMATIC STUDIES II FUND

DONATIONS

(Selected Numismatic Studies II Fund)

Abril Bookstore.....	\$025
Aris, Hrayr.....	\$200
Baghdassarian, Garbis O.....	\$100
Bedoukian, Robert H.....	\$500
Bedrosian, JD, A. P.....	\$100
Cafesjian, Gerald L.....	\$100
Classical Numismatic Group, Inc.....	\$200
Christianian, Jirair.....	\$100
Didizian, Hagop H.....	\$500
Dulgarian, Stephen T.....	\$100
Eskijian, Luther.....	\$150
Freeman & Sear.....	\$100
Garabedian, Margo Lena.....	\$100
Gewenian, Wartan.....	\$100

Kagan, Jonathan H.....	\$100
Kashian, Stephen M.....	\$100
Kern Co., Jonathan K.....	\$100
Lazarian, Steve.....	\$100
Mkrtchian, Hacob.....	\$050
Nercessian, Y. T.....	\$500
Palian, Leon P.....	\$100
Pegasi Numismatics.....	\$025
Ryneerson, Dr. Paul.....	\$025
Sarkissian, Simon.....	\$025
Saryan, Levon A.....	\$100
Sayles, Wayne G.....	\$100
Setian, Charles.....	\$100
Thomassian, Levon.....	\$100

SOME UNPUBLISHED COINS OF TIGRANES THE GREAT OF ARMENIA

(Plate 4)

Y. T. NERCESSIAN

Since the publication of the *Coinage of the Artaxiads of Armenia*,¹ and *Armenian Coins and Their Values*,² numerous scholarly papers have been published describing newly discovered ancient Armenian coins. These coins, ascribed to the rulers of the Artaxiad dynasty advanced our knowledge of Armenian numismatics in a substantial way. However, they are far from offering a complete series yet for this dynasty. Generally, they added new types or varieties of coins to various rulers. We have many new coins belonging to most of the Artaxiad kings. No coins have yet been found belonging to Artavasdes I (160-123 B.C.) and Artaxias I (190-160 B.C.), even though, according to the Armenian historian Moses Khorenats'i, the latter and founder of the Artaxiad Dynasty of Armenia struck coins with his effigy.³ Unfortunately, some coins are controversial, but eventually history will pass its final judgement and verdict and will resolve these minor numismatic problems (e.g., Tigranes I, II, or III; Artaxias II or III; etc.). It is hoped that the discovery of unpublished material will shed more light on these controversial issues and also complete the coinage of the Artaxiad dynasty of Armenia (Artaxias I and Artavasdes I).

The coins presented in this numismatic note belong to Tigranes the Great (95-56 B.C.) who ruled a large territory and reigned for a period of forty years. During his regnal period Armenia experienced unparalleled wealth. Therefore, it is not surprising that most of the newly discovered coins belong to him.

Silver Tetradrachms

Tetradrachms Nos. 1, 2 and Fig. A have many basic design similarities and some differences.

The obverse portraits, tiaras, eagles and stars, ear and neck flaps are similar. The fillet of the border on Nos. 1 and 2 are much smaller than that of Fig. A.

The reverse Tyche, the nude figure of the river-god Orontes swimming, legends are basically similar on three coins. On Nos. 1 and 2, behind Tyche's head, letter ϕ above ν resembles an anchor. On Fig. A, behind Tyche's head, there is a six-pointed star (*). Letters Δ , M, and H are the same for all three coins. The laurel wreath borders are different for all three coins.

¹ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* [CAA] (London, 1978), xii, 81 pp., 8 pls.; Armenian translation (Vienna, 1983).

² Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Los Angeles, 1995), 254 pp., 48 pls.

³ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians* (Venice, 1955), p. 193 (in Armenian); *History of the Armenians*, translation and commentary by Robert W. Thomson (Cambridge, MA, 1978), Book II, Chapter 11, p. 147; *Soviet Armenian Encyclopedia*, Vol. II (Yerevan, 1976), pp. 139 (in Armenian).

All obverses and reverses of these three tetradrachms were struck with different dies; because of multitude of similarities they are classified within the same group.

- Obv.: Bust of Tigranes with a handsome portrait draped r., clean shaven, wearing ornate five-pointed and fine beaded Armenian tiara. A broad diadem knotted at the back encircles the head and falls downward. Divided drapes cover the ear and the neck. The tiara is adorned with an eight-rayed star flanked by two eagles back to back and with heads turned to each other. Fillet border.
- Rev.: Tyche of Antioch, draped and wearing a turreted crown, seated r. on a rock, holding a palm-branch in her r. hand; at her feet the upper portion of a youthful male nude figure of the river-god Orontes swimming r. Legend to r. downward ΒΑΣΙΛΕΩΣ; to l. downward ΤΙΓΓΑΝΟΥ. Behind Tyche, letter ϕ above υ (resembling anchor), Δ, Μ, ; in r. field, to r. of palm-branch, Η. All within laurel wreath.
- No. 1. 15.78g-30ϕ12h Y. N. coll.
 No. 2. 15.10g-29ϕ-11h CNG 57 (April 2001), 665, V. B. coll.
 Fig. A. 14.39g-30ϕ-11h (l. of Tyche, *, Δ, Μ); CAA 29V; ACV 36; Ner.Silv. A69-P8a Y. N. coll.

Silver Fractional Drachm, Quadriga

These small silver coins of Tigranes with quadriga design resemble his copper piece with a similar design. It is curious that the coin preserved in the Museum of Mekhitarist Congregation in Vienna was not described properly. The reason for this is its off-center striking. On both Nos. 3 and 4 only two horses and the charioteer can be seen. On the newly surfaced coin the chariot wheel is very conspicuous, but on the Mekhitarist piece this is a partial strike and of course, the legends are off the flan or worn out.

Fig. B, the copper with quadriga design, in every respect is similar to No. 3, except that on the silver piece the design displays only two horses whereas on the copper piece four horses are present. The possibility exists that the silver fractional drachms were struck with the quadriga design and because of reduced flan size only two horses can be seen (diameters 20 mm vs. 14 mm). A careful examination shows that both No. 3 and Fig. B show only four hind legs for the horses. Also, the same design engraving for hind legs of horses is true for the Ashmolean Museum specimen⁴ and for a same type coin auctioned twenty years earlier.⁵ Furthermore, on No. 3, to the left of the second horse (from right) traces of some uncertain object can be seen.

- Obv.: Large head of Tigranes r., clean shaven, wearing ornate five-pointed Armenian tiara. A broad diadem knotted at the back encircles the head and falls downward. Divided drapes cover the ear and the neck. The tiara is adorned with an eight-rayed star flanked by two eagles back to back and with heads turned to each other.
- Rev.: King driving quadriga with galloping horses to l. He is holding reins with l. hand. Legend above to r. possibly [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΣ; below to r. [ΤΙ]ΓΓΑΝΟΥ.
- No. 3. 2.10g-14ϕ-12h A. A. coll.
 No. 4. 3.51g; CAA 90; ACV 43; Ner.Silv. a41-p1a Vienna Mekhitarist coll.

⁴ Paul Z. Bedoukian, "Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia," *Revue des Etudes Arméniennes*, New Series, Vol. XVII (1983), pp. 279-287, No. 13; C. Foss, "The Coinage of Tigranes the Great: Problems, Suggestions and a New Find," *Numismatische Chronique*, Vol. CXLVI (1986), pp. 19-66, pls. 5-7, especially pl. 7, No. j.

⁵ Joel L. Malter & Co., Inc., *Auction XXIII* (Encino, September 23-25, 1982), pp. 4 and 28, No. 25.

Copper, Four Chalci, Quadriga

Obv.: Similar to No. 3. Border of dots.

Rev.: King driving quadriga with galloping horses to l. He is holding reins with l. hand and uncertain object with r. Legend above to r. BACIAEΩC; below to r. BACIAEΩN / TITPANOY.

Fig. B. 6.66g-20ø-2h; ACV 44; Spink 102 (2 March 1994, *Donabedian Coll.*), 174 Y.N. coll.

Copper, Four Chalci, Heracles with Whisker

No. 5 is a copper coin of Tigranes with Heracles (Vahagn) design. The interesting feature of No. 5 is that king's face is unshaven. His whisker can be seen on the coin photograph of actual size with a magnifying glass or without magnifying glass on 3x enlargement. There are no field letters on the reverse. It should be emphasized that this is not a fully grown beard as such, rather an extremely short and light beard or an unshaven face where the whisker could be several days or a few weeks older. To the best of our knowledge the portrait of Tigranes II is always engraved clean shaven, according to the Greek tradition.

Fig. C is a regular copper coin with Heracles design but the face is clean shaven; and of course, it has T in l. field, and A in r. field. The photograph C is presented for the purpose of comparison.

Obv.: Bust of Tigranes draped r., wearing ornate five-pointed Armenian tiara. The face is unshaven and has traces of whisker. A broad diadem knotted at the back encircles the head and falls downward. Divided drapes cover the ear and the neck. The tiara is adorned with an eight-rayed star flanked by two eagles back to back and with heads turned to each other. Border of dots.

Rev.: Bearded nude Heracles (Vahagn) standing, head l. Left arm folded holding lion's skin and r. hand leaning on club. Legend to r. downward ΒΑΣΙΛΕΩΣ; to l. downward ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΤΡΑΝΟΥ.

No. 5. 4.63g-20ø-12h

H. I. coll.

Fig. C. 5.77g-17ø-1h, T in l. field, and A in r. field (face clean shaven), CAA 99

Y. N. coll.

Copper, Two Chalci, Countermarked

No. 6 is a copper coin of Tigranes with Heracles (Vahagn) design. The interesting feature of this coin is the countermark behind king's head. There are four circles each containing a pellet or four letters Θ. They form a diamond-shaped pattern. Also, there is an eagle in a rectangular punch whose right wing coincides with the left pellet. The reverse with Heracles design is in poor condition and there are no visible field letters.

We are unable to explain its meaning or offer an explanation of this countermark. We could venture and contemplate that the eagle and four circles might be two separate countermarks; and the eagle is superimposed on the pellet. Some literature about countermarked coins exists⁶ and there are numerous shapes of eagle countermarks; however, there are none similar to what is presented herein. Our eagle resembles Howgego's countermarks 320, 321, or 325.⁷

Obv.: Bust of Tigranes draped r., wearing ornate five-pointed Armenian tiara. The face is clean shaven. A broad diadem knotted at the back encircles the head and falls down-

⁶ C. J. Milne, *Greek and Roman Coins and the Study of History* (1938, reprint, Chicago, 1977), pp. 75-80; C. J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks* (London, 1985).

⁷ C. J. Howgego, pp. 164-170, Nos. 320-344.

ward as in No. 5. Behind tiara there is a countermark of an eagle and four circles each containing a pellet. The circles form a diamond-shaped pattern and the left pellet forms eagle's r. wing.

Rev.: As in No. 5.

No. 6. 3.51g-19ø-1h

Y. N. coll.

Copper, Two Chalci, Countermarked A and Four-Peak Tiara

No. 7 and is a copper coins of Tigranes with Tyche reverse design. The interesting feature of this coin is the countermark A behind king's head and the Armenian tiara has four peaks.

This coin was originally catalogued as No. 220 in our paper related to this subject without commenting on the tiara peaks.⁸ Similarly, therein another coin was illustrated with a different type of countermark which had four peaks (No. 228). Tigranes II has numerous coins with four and three peaks. The coins with Nike reverse should be surveyed for this purpose.⁹

Obv.: Obv.: Bust of Tigranes r., the tiara has four peaks and letter A countermarked l. of tiara.

Rev.: Tyche of Antioch, draped and wearing a turreted crown, seated r. on a rock as in No. 1, but the legend to r. downward ΒΑΣΙΛΕΩΣ; to l. downward ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

No. 7. 3.61g-18ø-11h

Y. N. coll.

Copper, Four Chalci, Cut Coin

In ancient times, copper coins were often cut diametrically, into halves, as a means of making change for transactions.

The subject coin was discovered in a hoard of 170 copper (bronze) coins of Tigranes II. No other coins in the hoard had been cut. The hoard was said to have been discovered ca. 1981 at a location 50 to 100 miles southwest of Lake Van in western Armenia.

This copper coin of Tigranes with Nike reverse was submitted for expert examination. The examiner determined that it was "an authentic coin cut in ancient times to make change." The fragment cleanly removed is a one-fourth segment, from behind the tiara, and extending 8 mm inside. The appearance of the patina also suggests that the fragment was removed in ancient times.¹⁰

However, there is no absolute proof that there was a pressing need to cut coins during the reign of Tigranes II, since the coinage of Tigranes included numerous types which were of the approximate weight and dimension as the removed fragment.

Obv.: Obv.: Bust of Tigranes r., wearing the Armenian tiara. About a 1/4 portion located behind the headdress in the upper l. corner of the coin is cleanly cut off.

Rev.: Nike walking l., with only the lower portion of her garment and partial vertical legend is visible.

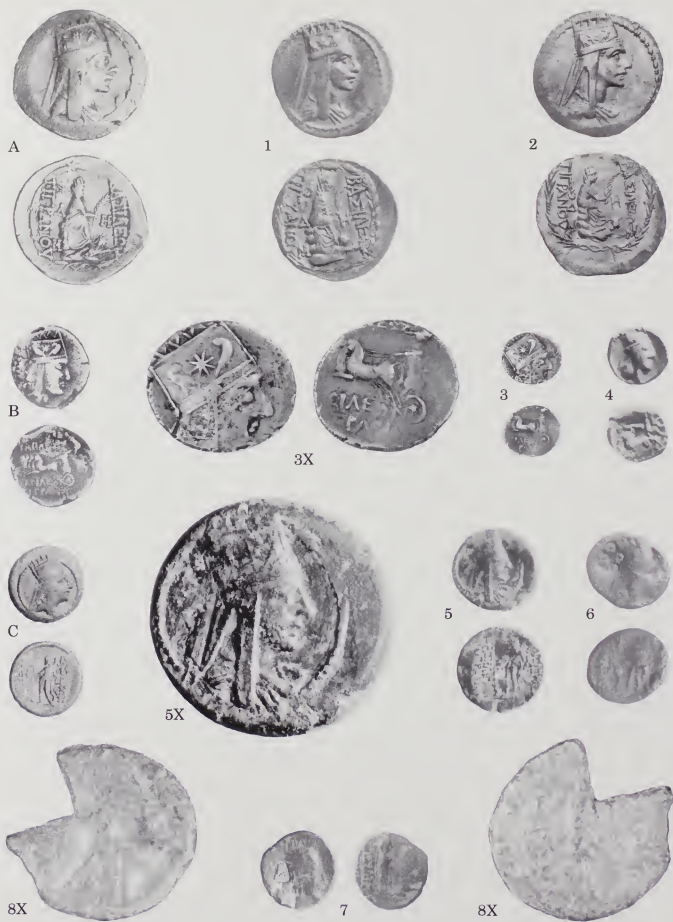
No. 8. 6.24g-20ø-1h, 2 mm thickness, CAA type 114-120, ACV type 77-91

L. S. coll.

⁸ Y. T. Nercessian and L. A. Saryan, "Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Ser. I, Vol. XXII (June-September 1996), Nos. 2-3, pp. 23-62, pls. I-VI; also in *Armenian Numismatic Studies* (Los Angeles, 2000), pp. 150-206, pls. 37-46.

⁹ Y. T. Nercessian, ACV, No. 87 (four peaks), 90 (three peaks).

¹⁰ L. A. Saryan, "An Unusual Cut Bronze Coin of Tigranes the Great of Armenia," *Centinel*, Vol. 48 (Spring 2000), No. 1, pp. 15-19, illus.

Y. T. Nercessian, Some Unpublished Coins of Tigranes the Great

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՔԱՆԻ ՄԸ ԱՆՏԻՊ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

[Ամփոփում]

Պատկերանի Արտաշեսեան հարստութեան դրամները և ստորագրեալին Armenian Coins and Their Values գիրքերուն հրատարակուելէն ի վեր հրապարակուած են Տիգրան Մեծի պատկանող նոր պատկերատիպերով կամ տարբերակներով դրամներ, որոնք մեր և դրամագէտներու ուշադրութեան արժանի են:

1, 2. Տիգրան Մեծի նոր յայտնաբերուած չորեքդրամանին պատկերատիպը տարբերակ մըն է: Չորեքդրամեանին կոնակին վրայ տպուած տառերը նորութիւններ են: Անտիոքի Բախտին ետին դրոշմուած է Փ տառը Ս տառին վերև (խարխիխի նմանող) և Δ, M, տառերը՝ աջ դաշտին մէջ, արմաւենիի ճիւղին տակը՝ H տառը:

3, 4. Տիգրանի փոքրածաւալ արծաթեայ դրամները քանիցս ուսումնասիրուած են, բայց նկարագրութիւնները լիովին գոհացուցիչ չեն տրուած: Նորայայտ փոքրածաւալ դրամայի կոնակին վրայ կը տեսնուի քառածի մարտակառք մը Տիգրանի չորս քաղկոսնոց պղինձին նման (տե՛ս նկար B): Վիեննայի Միխիթարեան Թանգարանի նոյն պատկերատիպով օրինակին լաւ չնկարագրուելուն պատճառը շատ հաւանաբար եղած ըլլալու է պատկերին մէկ մասին չնշարուիլը: Անկասկած կաղապարը աւելի մեծ եղած ըլլալու է քան թէ մետաղաձոյլը, որու վրան փոքրածաւալ դրամի մասն դրոշմուած է: Դրամի երեսին վրայ խոշոր գլուխն ու խոյրն ալ այդ կը թելադրեն: Նորայայտ դրամին վրայ թէ՛ և միայն երկու ձի կը չնշարուի, սակայն խոշորացոյցով մանրամասն քննութիւն մը ակներև կ'ընէ, թէ ետևի չորս ոտքերը քանդակուած են: Նման պատկերատիպ մը գործածուած է Աշմուլին Թանգարանի, հոս ընծայուած, ինչպէս նաև շուրջ քսան տարի առաջ վաճառուած այլ պղինձէ օրինակի մը վրայ:

5, 6. Յարզ Տիգրան Մեծի բոլոր նկարագրուած դրամներուն վրայ թագաւորը պատկերուած է մաքուր անիւղուած երեսով, ըստ տիրապետող յունական դրամահատութեան աւանդութեան: Նոր յայտնաբերուած Տիգրանի չորս քաղկոսնոց և Վահագնի պատկերատիպով պղինձին վրայ թագաւորի երիտասարդ երեսը թեթևօրէն մօրուսաւոր է: Երկրորդ պղինձին նորութիւնը խոյրի ետևի կրկնադրոշմն է, կազմուած՝ արծիւէ ու չորս փոքր շրջանակներէ: Ներկայիս չենք կարող բացատրել այս նոր դրոշմին իմաստը:

7. Տիգրանի դրամներուն գրեթէ բոլորին վրայ հայկական խոյրը ունի հինգ առամներ, Գոյութիւն ունին փոքրածաւալ սակաւաթիւ պղինձներ Յաղթանակի պատկերով, ուր խոյրին վրայ պատկերուած են չորս առամներ և շատ հազուադէպ օրինակներուն վրայ՝ երեք առամներ: Այս հետաքրքրական քաղկոսը կոնակին վրայ ունի Անտիոքի Բախտը, թագաւորի գլխուն ետին դրոշմուած է Աւ, ինչպէս յիշուեցաւ, խոյրը ունի չորս գագաթ, որ ցարդ չէ չնշարուած այս պատկերատիպով պղինձներուն վրայ:

8. Հին դարերու մէջ, պղինձէ դրամներ կտրուած են, տրամադծօրէն, կիսուած կտորներու, առուտորի մանրուք դրամ շինելու համար: Նկարագրուած է Տիգրան Մեծի պղինձէ դրամ մը Յաղթանակի պատկերատիպով (6.24 գ., 20 մմ, 30 աստիճան առանցքային ուղղութիւն), որ քննութեան ենթարկուած է մասնագէտներու կողմէ: Բեկորը մաքուր կտրուածք քառորդ մաս մըն է, խոյրին ետին և կ'երկարի 8 մմ ոչպի կեղտոնը: Կտրուածքի կանաչախաւ տեսքը (patina) կը թելադրէ, թէ բեկորը կտրուած է հին ժամանակ մանրուք դրամ շինելու համար: Հոս նաև պէտք է յիշուի, թէ Տիգրան Մեծ ունէր փոքրածաւալ քաղկոսներու գանալան տիպեր, որոնք ծանրութեամբ ու մեծութեամբ համապատասխան կրնային ըլլալ կտրուած բեկորին:

Ն. Թ. Ներսիսեան

BOOK REVIEW

KHURSHUDIAN Eduard and **ZOHRABIAN** Armine. *Sassanian Coins of Armenia*. Almaty, Kazakhstan: National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Oriental Studies, State Historical Museum of Armenia, Department of Coins and Medals, 2002, 174 pp., XLVIII plates inclusive, card covers.

Armine Zohrabian and Eduard Khurshudian are young scholar numismatists hailing from Erevan, Armenia. During the past few decades both authors have published numerous essays and monograms relating to the Islamic coins circulated in present and historic Armenia. To the best of our knowledge, this is the first time that both of them teamed together to publish such a major and well-organized catalogue.

The book is a catalogue of Sassanian coins preserved in the Historical Museum of Armenia (813 coins), and also a Sassanian coin hoard of 92 coins discovered in Giumri in 1956 (formerly Leninakan). Additionally, included in the text are two chapters on this subject: "Commodity-Monetary Relations in Armenia in the Sassanian Period" and "Mint-Monograms of Armenia and Neighboring Countries in the Sassanian Period."

The coins catalogued are attributed to the following Sassanian kings: Ardashir I (224-240), 17 silver and copper coins; Shapur I (240-270), 29 silver and copper coins; Hormazd I (270-271), 1 drachm; Varhran I (271-274), 8 drachms; Varhran II (274-293), 8 drachms; Narseh (293-302), 10 drachms; Hormazd II (302-309), 3 drachms; Shapur II (309-379), 36 silver and copper coins; Ardashir II (379-383), 1 drachm; Varhran IV (388-399), 4 silver and copper coins; Yazgard I (399-420), 10 drachms; Varhran V (420-438), 10 drachms; Yazdgar II (438-457), 5 drachms; Firuz I (459-484), 25 drachms; Valkash (484-488), 4 drachms; Zamasp (496-498), 3 drachms; Kavard I (488-496, 498-531), 77 drachms; Khusru I (531-579), 149 drachms; Hormazd IV (579-590), 125 drachms; Khusru II (590-628), 374 drachms; Ardashir III (628-629), 5 drachms; Yazdgar III (632-651) 1 drachm. Altogether, more than nine hundred coins, mostly Sassanian drachms, are catalogued; their coin type classification is based on R. Göbl's monogram on Sassanian coins.

The catalogue is followed with 48 plates where very good quality photographic illustrations of original size are presented. The plates are followed by an index of "Mints of the Sassanian Coins of Armenia," an extensive list of bibliographic sources, and appendices. The last two pages include photographs and biographical sketches of both authors.

This is the first time that the State Historical Museum of Armenia has published a catalogue of its entire Sassanian coin holdings. It would be a great service to the numismatic community to see what coins are preserved in the Erevan Museum. For example, there are numerous ancient and medieval Armenian coins. If it is permissible for the Historical Museum, it would be extremely desirable to see their entire coin holdings catalogued and published as separate volumes. We realize that for a big museum like the Historical Museum of Armenia this is a very tall order, but it can be accomplished over a period of few decades.

Sassanian Coins of Armenia is a very useful reference book and it should be indispensable for every serious student of numismatics who is interested with the coinage of not only Sassanian Iran but the entire Near and Middle East and the history of this period.

Y. T. Nercessian

«ԼԱՌԻՐԻՏԻ ԿԻՍԱԴԻՆ»

(Մասն 1)

MOUSHEGHIAN, A. and DEPEYROT, G. *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)*, Collection Moneta 15, Wetteren 1999, 256 pp., 8 pls. (Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ, Զ. ԴԵՊԵՅՐՈՒ, Հելլենիստական և Հռոմեական դարաշրջանի հայկական մետաղադրամներ (մ.թ.ա. 1 դ. - մ.թ. 1 դ.): Անգլերէն և հայերէն լեզուներով:

Գրախօսողը զրբի հեղինակներից մէկը Ֆրանսիացի դրամագէտ Ժորժ Դեպյէրոն է, Ժամանակագրական և աշխարհագրական լայն ընդգրկումով հետազոտող, բազմաթիւ զրբերի հեղինակ (այս զրբի երկրորդ էջում գետեղուած Collection Moneta չարքի 15 աշխատութիւններից ցուցակում 12-ը պատկանում են նրա զրբին, իսկ ևս երկուսը զրուած են նրա համահեղինակութեամբ): Միւսը՝ Անահիտ Մուշեղեանն է, իտալացի Մուշեղեանի դուստրը, մի դրամագէտի, որն իրաւամբ յայտնի է որպէս դրամների ուսումնասիրութիւնը Հայաստանում գիտական հիմքերի վրայ դրած, ՀՊՊԹ դրամագիտութեան բաժնի զարգացմանը նոր թափ հաղորդած գիտնական, բազմաթիւ արժէքաւոր հետազոտութիւնների հեղինակ: Ուրախալի կարելի է համարել նաև այն, որ ևս մի Գրանսիացի դրամագէտ, հայ դրամագիտութեան մէջ մեծ աւանդ ունեցող է. Լաւդլուայից, Է. Բարեղունից, Ա. Մէյրլիդից, Ժ. Լը Ռիդերից, Ֆ. Դը Կալլատայից յետոյ, անդրադառնում է Հայաստանի դրամներին:

Գիրքը հրատարակուել է 1999 թ. սկզբին, որի մասին տեղեակ էի հեղինակներից, բայց առաջին անգամ հնարաւորութիւն ունեցայ այն տեսնել 2001 թ. աշնանը: Թէև նրանցից մէկը բնակուում և աշխատում է Երևանում, իսկ միւսը յաճախ է այցելում Հայաստան, բայց երկու և կէս տարուց աւելի այս գիրքը (ինչպէս նաև այդ ընթացքում նրանց կողմից հրատարակուած ևս չորս զրբերը) չէի բնի Երևանի որևէ զրադարանում, անգամ այն ինստիտուտի, որի աշխատակիցն է Ա. Մուշեղեանը:

Գիրքը, առաջին անգամ թերթիւս, տպաւորիչ է՝ հիստագրեր, աղււսականր, թուեր, տոկոսներ..., Ժամանակագրական և աշխարհագրական ընդարձակ նիւթերով, որոնցում անմիջապէս նկատուում է Ժ. Դեպյէրոյի բնորոշող լայնամասշտաբ մօտեցումը: Դրանք բերուած են հայկական նիւթն աւելի լաւ հասկանալու և նրա տեղն այդ ամենում աւելի լաւ պատկերացնելու նպատակով: Մօտեցումը ողջունելի է, սակայն չշտապենք գովեստի խօսքեր շտալել և փորձենք զըրբին ծանօթանալ զլուխ առ զլուխ:

Գրբից որևէ բան հասկանալու համար պէտք է կարդալ անգլերէն տեքստը: Ձնայած իր իւրօրինակ ոճին ու տրամաբանութեանը, որն ընթերցողից յաճախ ջանքեր կը պահանջի որասլու հեղինակների մտքի թելը, իսկ երբեմն էլ դա չի յաջողուի՝ թելի բացակայութեան պատճառով, անգլերէն տարբերակը, զոնէ, ընթերցելի է, ի տարբերութիւն հայերէն տեքստի: Գրբի լեզուին կ'անդրադառնաւ աւելի ուշ, իսկ այժմ տեսնենք, թէ ինչի մասին է այն:

Առաջին գլուխը վերնագրուած է «Պատմական ակնարկ» և բաղկացած է ութ բաժիններից: Առաջին բաժնում, որը կոչուում է «Տիրարան և Հայաստանը մ.թ.ա. 1-ին դարում», ընդգծում է Տիրարանի զբերը Հայաստանի հզօրացման գործում, նշում է Հայաստանի որպէս տարանցիկ առևտրի հանգույններից մէկի, կարևորութիւնը, խօսուում է Հայաստանում դրամահատութեան սկզբի մասին և տրուում դրամաթողարկման բնութագիրը, չեշուում է այն հանգամանքը, որ

երկիրը հարուստ էր բնական ռեսուրսներով, ունէր զարգացած արհեստագործութիւն և զիւղական տնտեսութիւն: Էջ 4-ում հինականները զրոււմ են, որ Ք.Ա. 78 թուականին Տիգրանը կառուցում է նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, սակայն երկու էջ անց (էջ 6)՝ երկուսով էլ մոտանալով այդ մասին, Տիգրանակերտի հիմնադրումը թուագրում են նրա զահակալութեան առաջին տարիներով:

Երկրորդ բաժնում («Պատերազմ Հռոմի դէմ») նախ ասում է այն մասին, թէ ինչպէս կարելի է պատերազմ վարել դրամական սղութեան պայմաններում, ապա, ամփոփելով, ինչպէս զրքի հեղինակներն են ասում, Ք.Ա. 1-ին դարի ընթացքում Հայաստանի պատմութեան հիմնական իրադարձութիւնները (բայց իրականում ներկայացնելով միայն 96-ից 35 թթ. ընկած ժամանակահատուածը) յանգում են եզրակացութեան, որ Հայաստանն առնուած էր (was taken between) արևմուտքի և արևելքի միջև, և որ այն սովորաբար պատերազմում էր կամ հռոմէացիներին, կամ պարթևներին դէմ: Այնուամենայնիւ (այստեղ այս բառը հեղինակներինն է), կարելի է 4 ժամանակաշրջան առանձնացնել Առաջին ժամանակաշրջանի մասին ասում է, որ «Տիգրան Բ-ից առաջ Հայաստանը տարածաշրջան էր առանց դրամների» («Before Tigranes II, Armenia was a region without coins»): Այսպէս ձևակերպուած միտքը կարելի է հասկանալ միան մի իմաստով, այն է՝ Հայաստանում, Տիգրան Բ-ից առաջ, ծանօթ չէին դրամին և դրամական շրջանառութեանը: Բայց այս եզրակացութիւնը ըլլալով չի բխում մինչ այդ նրանց իսկ կողմից ներկայացուած չարադրանքից, իսկ եթէ հեղինակներն ունեն այդ եզրակացութիւնը հաստատող փաստեր, ապա դրանք պէտք է բերուէին ու քննարկուէին: Մինչդեռ կան Արտաշատի պեղումները յայտնաբերուած դրամներ, մասնաւորապէս Ք.Ա. II դարում թողարկուած սեւեռական պղնձէ դրամներ, որոնք չեն հաստատում այդ եզրակացութիւնը: Իսկ եթէ հեղինակները գտնում են, որ Ք.Ա. II դ. թողարկուած այդ դրամները Հայաստանում շրջանառել են միայն Ք.Ա. I դարի սկզբից սկսած, ապա սա հարց է, որն ապացոյցներ է պահանջում: Սակայն, ըստ Երևոյթի, այս նախադասութեամբ ցանկացել են արտայայտել այլ միտք, այսինքն այն, ինչ գտնում ենք սեպեական դրամներ չունեցող մի տարածաշրջան» (թեբևս միակ դէպքը, երբ հայերն տեքստը ցուցաբերել է ինքնուրոյնութիւն՝ դրական իմաստով): Բայց միայն անգլերէնին տրոպպետող ընթերցողը այդ նախադասութիւնը կարողով կը մտածի, թէ դրամը, որպէս այդպիսին, Հայաստան է թափանցել Տիգրանի հետ միասին:

Այնուհետև, ժամանակաշրջանները բնորոշում են հետևեալ կերպ (տալիս եմ իմ թարգմանութիւնը, քանի որ զրքի հայերէն տեքստում կան կոպիտ աղաւաղումներ).

«1. (Վերևում մէջ բերուած նախադասութիւնից յետոյ) Հայաստանի աճող կարեւորութեան սկիզբը կապուած էր քանկի և նուաճումների քաղաքականութեան կարևորութեան հետ (միտքն այսպէս է ձևակերպուած, Ռ. Վ.): Մի քանի տարում Տիգրանը գտութեց Մոփը, Միջագետքի մի մասը, Սիրիան և Փիւնիկիան:

2. Կայսրութիւնը կարևոր դեր էր խաղում Միջերկրական տարածաշրջանի և Ասիայի միջև առևտրում:

3. Միջագետքի հետ դաշնակցած, Տիգրանը ընդգրկում է հռոմէացիներին և/կամ պարթևներին դէմ պատերազմի մէջ: 66-ին նրա կայսրութիւնը նուաճում է Պոնտոսի կողմից, զանաձեւը թալանում են, բայց նրա՝ որպէս Հայաստանի թագաւորի, իշխանութիւնը մնում է անձեռնմխելի (հայերէն տեքստում՝ «և Տիգրանը կորցնում է իր իշխանութիւնը», էջ 23):

4. Տիգրանի մահից յետոյ, արքաները դաշնակցում էին կամ հռոմէացիներին, կամ պարթևներին հետ»:

Ժամանակաշրջան հասկացութիւնը (տեքստում՝ period) ենթադրում է որոշակի առանձնա-յատկութիւններ ունեցող ժամանակահատուած, իսկ պարբերացումը միմեանցից տարբերուող

այդ ժամանակաշրջանների յաջորդականությունը սահմանեն է: Որո՞նք են վերոյիշեալ «ժամանակաշրջանների» ժամանակային սահմանները: Հարկ չկայ մէկ առ մէկ քննել չորս կէտերը, քանի որ անմիջապէս նկատելի է այս «պարբերացման» հիմքում ընկած չափանիշների խառնաշփոթը: Բաւական է միայն ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրել երկրորդ «ժամանակաշրջանի» ընտրղման կամ սահմանման վրայ:

Երրորդ բաժնում («Հարստութիւն և զանձներ») ասում է, որ մետաղները հանքավայրերը և առևտուրը Հայաստանին բերում էին հարստութիւն և զանձեր, որոնք, մինչև Տիգրան Բ-ն և նրա արշաւանքը դէպի Անտիոք, էին ոգտագործւում որպէս դրամ: «Այս ժամանակաշրջանում, Հայաստանը և Պոնտական թագաւորութիւնը խիստ հարուստ գաւառներ էին» (էջ 8): Զանդ-րադառնալով «գաւառ» (province) բառի անտեղի օգտագործման այս կոնտեքստում, նկատենք, որ նախադասութեան մէջ յղուած է F. De Callatay, L'Histoire des guerres mithridatiques, Louvain-la-Neuve, 1997, էջ 244: Իրականում, զը Կալատայը յղուած էջում ասում է, որ ժամանակակից Գերիսունից և Օրդուից հարաւ, քաղաքներ, որոնք գտնւում են Սև ծովի հարաւային ափին, կան ոսկու և արծաթի, ինչպէս նաև պղինձի ու ցինկի բազմաթիւ հանքավայրեր, և գտնւում է, որ դրանց մի մասը չահագործուել է Միհրդատ Եւպատորի օրօք: Ոչ մի խօսք Հայաստանի մասին, քանի որ Տիգրան Բ-ի իշխանութիւնն այդ մարզերի վրայ չի տարածուել:

Չորրորդ բաժնում («Երամական թողարկումներ»), եննելով դրոյթից, ըստ որի դիմերեւի իւրաքանչիւր կնիքով պէտք է որ թողարկուած լինի շուրջ 20,000 դրամ կամ 78 կգ արծաթ դենար, հաշուարկուած է դրամաթողարկման ծաւալը Հռոմի հանրապետութիւնում: Ք.Ա. 150-80 թթ. ընթացքում հռոմէական դրամաթողարկման և շրջանառութեան մէջ դրամական զանգուածի աճին յանդիմարդել է դրամաթողարկման անկման փուլը: Հռոմը սկսել էր զգալ արծաթի նոր աղբիւրների պակաս, որի հետեւանքով 70-ական թուականներից սկսած դրամական զանգուածն ալիւս էէր բաւականացնում բանախի կարկէները լիովին հոգայել համար: Հենուելով Ֆ. Եր Կալատայի վերոյիշեալ հետազոտութեան արդիւնքներին վրայ, փորձ է արուած ներկայացնելու Միհրդատ Եւպատորի և Տիգրանի դրամաթողարկման ծաւալները, որոնք աճել են պատերազմի ընթացքում և կրամաթողարկել կամ դադարել են պատերազմից յետոյ, յատկապէս, երբ Պոմպէոսը փակել է տուել չափ դրամահատարանները Այդուհանդերձ, այս թողարկումներն իրենց ծաւալով, անգամ դրանցից ամենամեծաքանակները, շատ են զիջում հռոմէական թողարկումներին ծաւալներին: Այնուհետև, այս ամէնի վերաբերեալ որպէս միջանկեալ եզրակացութիւն, ասում է («ՀՀ Պատերազմի հաշուեկշիւը»), որ «Երրորդ գումարները, պատերազմ կամ աւար, շատ մեծ են, շատ աւելի մեծ, քան դրամաթողարկումներին ամբողջ գումարը: Պատերազմը էի Ֆինանսաւորուել դրամաթողարկումներով» (էջ 13, թարգմանութիւնն իմն է):

Մի կողմ թողնենք առաջին նախադասութեան անհարթութիւնը (թարգմանիչները ներելի պատճառներով չեն կարողացել հասկանալ հեղինակների միտքը, որի հետեւանքով հայերեն թարգմանութիւնը ստացուել է միանգամայն անհեթեթ — և դա, ցաւօք, միակ դէպքը է այս դրքում) և փորձենք ըմբռնել, թէ ինչ են ցանկացել նրանք ասել: Զբաղւաւելով, որ կարող եմ մեղադրուել սխալ մեկնաբանելու մէջ (նմանօրինակ նախադասութիւն կարգալիս դա հնարաւոր է), ես այն հասկանալու եմ հետեւալ կերպ. պատերազմական ծախսերը շատ աւելի մեծ էին, քան այդ ժամանակ հռոմէացիների կողմից թողարկուող դրամական զանգուածն էր և պատերազմում ձեռք բերուած աւարը միասին վերցուած: Լաւ, բայց ինչպէ՞ս կարելի է անվերապահօրէն յայտարարել, որ պատերազմը էր Ֆինանսաւորուում դրամական թողարկումներով: Գուցէ հեղինակները ցանկացել են ասել՝ «միայն դրամական թողարկումներով», բայց մոռացել են այդ բառը տեղադրել թէ՛ անդլերէն, և թէ՛ հայերէն տեքստում:

Բազմաթիւ դէպքերում յիշատակում են թուեր, որոնք ո՛չ հաշուարկներ են հիմնաւորուած (կամ այդ հաշուարկները հեղինակները կատարել են իրենց մտքում), ո՛չ էլ՝ աղբիւրների կամ նախորդ հետազոտութիւնների տուեալներով: Դրամաթողարկումների ծաւալը որոշելու համար,

այս զբաղում որպէս հիմք ընդունուած դիմերեսի 1 կնիք – 20,000 դրամ չափը բերուած է առանց հիմնաւորման Աւելի ճիշտ, յղուած է F. De Callatay, G. Depeyrot, L. Villaronga, *L'Argent monnayé d'Alexandre le Grand à Auguste, Travaux du cercle d'études numismatique*, 13, Brussels, 1993 աշխատութիւնը (առանց էջ նշելու), որի համահեղինակներին մէկը՝ դը Կալլատայը, 1997 թ. մի ալ (վերը յիշատակուած) աշխատութեան մէջ մանրամասն քննարկելով դիմերեսի մէկ կնիքով հասուած դրամները քանակը որոշելու խնդիրը, յանգում է ասելի զգուշ եզրակացութեան, որպէս հնարաւոր միջին թիւ ընդունելով 30,000±33 ցուցանիշը: Այս հարցը գիտական վէճերի առարկայ է, և հէնց այդ իսկ պատճառով, զրքի հեղինակները պէտք է հիմնաւորէին իրենց կողմից առաջարկուող թիւը, քանի որ տարբեր հեղինակներին մօտ այն զգալիօրէն տարբերուած է: Առհասարակ, թուերի հետ խառն այս զբաղում շատ անկաշկանդ է Օրինակները բազմաթիւ են: Ահա դրանցից մի քանիսը: Հեղինակներն ասում են, որ եթէ ընդունենք, որ Լուկուլլոսը Հայաստան արշաւեց 2 լեզիոններով, որի մասին վկայում են Պլուտարքոսը և Ալպիանոսը, ապա գիտորդներին վարձատրելու համար պէտք է որ պահանջը լըւած լինի 3 մլն դենար (էջ 11): Ի՞նչ հաշուարկներին, ի՞նչ հետազոտութեան արդիւնքների կամ ի՞նչ աղբիւրների հիման վրայ է ստացուած այդ 3 մլն գումարը՝ չկայ ոչ մի յղում կամ բացատրութիւն: Աւելում է նաև նոյն չէլում), որ Պոմպէոսը կարող էր ունեցած լինել 5-10 լեգէոն, իսկ Տիգրանի բանակի վերաբերեալ, որ այն պատերազմի սկզբում պէտք է որ բաղկացած լիներ 60,000, իսկ աւարտին՝ 30,000 զինուորներից: Կրկին՝ ոչ մի յղում կամ բացատրութիւն:

Գլխի հինգերորդ բաժնում (Քթանկագին մետաղների գանձեր), հայերէն տարբերակում՝ Քթանկագին դրամները (sic) գանձեր) խօսուած է պոնտական թագաւորութիւններում կուտակուած գանձերի մասին և թուարկւում են Միհրդատ 2-ի և Տիգրան Բ-ի կողմից հռոմէացիներին վճարուած ռազմատուգանքները: Եզրակացութիւնը՝ վճարուած գումարներից շատերը կազմում էին 2,000-ից 6,000 տաղանդ: Այս քանակութեամբ մետաղից դրամ հասելու համար պէտք էր լիներ դիմերեսի 150-ից 600 կնիք, մինչդեռ մեզ հասած դրամներից յայտնի կնիքների քանակը շատ ասելի քիչ է: Ընթերցողն անմիջապէս մտածում է. բայց ինչու են հեղինակները կարծում, որ մետաղի քանակները որպէս ռազմատուգանք վճարուել են միայն հատուած դրամի ձևով: Ըստ Պլուտարքոսի, Տիգրանը Պոմպէոսին տուեց 6,000 տաղանդ, նրա բանակի զինուորներից իւրաքանչիւրին՝ 50 դրամա, ցենտուրիոնին՝ 1,000-ական դրամա, իսկ զինուորական տրիբուններին՝ 10,000-ական» (App. Mithr. 104), ըստ Ստրաբոնի Պոմպէոսը Տիգրանին Արտաւազդի հօրը, նշանակած լինելով 6,000 տաղանդ արծաթ (տուգանք), իսկոյն եթէ հռոմէական զօրքին բաշխեց՝ իւրաքանչիւր զինուորին 50 դրամա, և հաշուարկենք զինուորների՝ 1,000-ական, հեծելազօրի պետերին և հազարապետներին՝ մի մի տաղանդ (Strabo XI. 14, 10): Այս տուեալները հիմք չեն տալիս կարծելու, որ այդ հարստութիւնները գանձատնելում պահուած էին միայն հատուած դրամի տեսքով: Ե՛ւ դրամա, Ե՛ւ տաղանդ բաւերը Ստրաբոնի, Ալպիանոսի, Պլուտարքոսի կողմից օգտագործուել են որպէս հաշուարկային միավորներ, ուստի բոլորովին պարտադէր չէր, որ այդ գումարները վճարուած լինէին միայն արծաթով և միայն հատուած դրամով: Հետեւաբար տեղին չէ աղբիւրներում յիշատակուած այս տուեալների հիման վրայ վճարական հսկողութիւն անել դրամաթողարկման համար օգտագործուած դիմերեսի կնիքների հնարաւոր քանակի վերաբերեալ, ընթերցողին զգեց տարակուսանքի միջ՝ անհիմն վարկած առաջարկելով, իսկ զլխի վերջում հերքել այդ վարկածը:

Վեցերորդ բաժնում («Ի՞նչ կարելի է ասել բանկերի մասին», հայերէն՝ «Բանկերը») խօսուած է Ասիայում հարկահանութեան, այստեղից Հռոմ, իսկ ապա՝ Հռոմից Ասիա դրամական փոխանցումների մասին, որոնց հիմնական մասը ծախսուած էր բանակի վրայ: Եթէ նոյնիսկ այդպիսի փոխանցումներն էական դեր են խաղացել, ապա «բանկ» հասկացութեան օգտագործումն այդ ժամանակաշրջանի համար, առանց սահմանելու, թէ ինչ բան էր հռոմէական բանկը, այնքան էլ լուրջ չէ:

Եօթեերորդ բաժինը («Եթէ ոչ պատերազմի, ապա ինչի՞՞ համար են դրամները») սկսում է եզրակացութիւնից. ո՛չ հռոմէական, ո՛չ հայկական թողարկումները չէին կարող բաւականացնել պատերազմի ընթացքում բոլոր զինուորներին վճարելու համար: Անտիոքը նուաճելով, Տիգրանը արծաթէ դրամներ թողարկեց վարձկաններին վճարելու համար: Անուհետև, թուրքի հետ կատարելով հերթական ձեռնածուծիւնը, այնպէս, որ ընթերցողը չհասկանայ՝ դրանք վերաբերում են Պոնտոսին, Հայաստանին, Հռոմին, թէ՞ երեքին էլ միասին, և թէ ինչպէս են ստացւում այդ կլորիկ թուրքը, հեղինակները եզրակացնում են, որ «Այսպիսով, դումարի մեծ մասը վճարուել է մետաղով կամ բանկային փոխանցումով: Գումարի միայն մի փոքր մասն է վճարուել արծաթէ դրամներով» (էջ 13): Այստեղ էլ ընթերցողը պէտք է գլուխ կոտրի հասկանալու համար, թէ ով ում է վճարել: Եթէ խօսքը ռազմատուգանքի մասին է, ապա դժուար է պատկերացնել, թէ, օրինակ, Տիգրանը կարող էր Պոմպեոսին ռազմատուգանք վճարել նաև բանկային փոխանցումով: Իսկ եթէ «վճարել» ասելով ի նկատի ունեն զինուորներին վարձատրութիւնը, ապա ո՞ր զինուորներին՝ հռոմէական, թէ՞ հայկական կամ պոնտական:

Գրքի գիտական արժանիքները յատկանշող «գոհարներից» և աղբիւրների նկատմամբ հեղինակների վերաբերմունքի դրսևորումներինց է այս բաժնում (էջ 13 և 28) Մովսէս Խորենացուց մէկընդունա՝ հատուածը (զիւղ Ա. իղ): Անգլերէն տրուած հատուածի վերաբերեալ ծանօթագրութեան մէջ անգլերէն լեզուով յղուած է 1893 թ. Մոսկուայում հրատարակուած Ն. Էմինի ռուսերէն թարգմանութիւնը, այնպէս, որ եթէ տեղեակ չես այդ հրատարակութեան մասին, կը մտածես, թէ Ն. Էմինը Խորենացուն թարգմանել է անգլերէն և հրատարակել Մոսկուայում: Իսկ հայերէն բաժնում ընթերցողը բացառիկ հնարաւորութիւն ունի վայելելու Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» աներևակայելի չրջապտոյտ գործած այդ հատուածը՝ հայերենից ռուսերէն (Ն. Էմին), ռուսերէնից անգլերէն (անյայտ թարգմանիչ) և անգլերենից կրկին հայերէն (թարգմանիչներ՝ Հ. Մկրտչեան և Ա. Ստեփանեան):

Ի վերջոյ, ութերորդ բաժնում («Դրամներ, գանձեր, բանկեր... և պատերազմական աւար») իմանում ենք, որ «Իր վարձու զինուորների մի մասին Տիգրանը վճարել է նուէրների ձևով», քանի որ Տիգրանի պետութեան «սոցիալական կառուցումը լիովին համապատասխանում էր ոչ դրամական նուէրների սոցիալական փոխանակմանը» (էջ 14), այսինքն՝ նուէրների փոխանակման արժաի և ցեղապետների միջև: Իսկ հռոմէական բանակի հիմնական ծախսերը փակում էին ոչ այնքան հռոմում թողարկուող դրամներով, որքան Ասիայի քաղաքների վրայ դրուած հարկերի միջոցով: Քաղաքացիական պատերազմները ֆինանսաւորելու համար, հռոմէացիները պրովինցիաներից հաւաքում էին թանկարժէք մետաղները և մետաղի բացակայութեան պատճառով տեղական դրամահատարանները ստիպուած էին լինում դադարեցնել դրամաթողարկումը:

«Հայաստանի և Մոփքի առաջին թագաւորները» վերնագրուած երկրորդ գլուխը բազկացած է ընդամենը կէս էջից, որի գերակշիռ մասը կազմում է արքաների անունների թուարկումը և նրանց թագաւորման տարեթուրը, ինչպէս նաև՝ մէկ էջ ծանօթագրութիւններից, որոնցում յիշատակուած զրականութեան մեծ մասը անմիջական առնչութիւն չունի այս «գլխում» շօշափուած թեման: Հետ (օրինակ՝ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան և Արտաշէս Ա-ի սահմանաքարերի վերաբերեալ զրականութեան ընդարձակ յիշատակումները):

Ի դէպ, զրականութեան յղումների կապակցութեամբ նշենք, որ զիրքն ունի հանգամանօրէն կազմուած մատենագիտական ցանկ, որում տրուած է հեղինակի անունը, աշխատութեան հրատարակման տարեթիւրը, վերնագիրը և միւս տուեալները: Օգտագործուած զրականութիւնը ներկայացնելու այսպիսի կարգը ենթադրում է, որ հիմնական տեքստում զրականութեան որեւէ յղում կատարելիս բաւական է նշել հեղինակի անունը, հրատարակման տարեթիւրը և էջը (կամ էջերը): Ընթերցողը կարող է, անհրաժեշտութեան դէպքում, գրքի վերջում գետեղուած ցանկում դտնել տուեալ աշխատութիւնը և տեղեկանալ մնացած տուեալների մասին: Յաճախ, սակայն, բաւական է մի հայեացք նետել հեղինակի անուն և հրատարակման տարեթիւին, հաւանալու համար, թէ

ինչ աշխատութեան մասին է խօսքը: Յղման այս եղանակը կիրառուում է նաև տեքստի ծաւալի ոււսմանցումից խուսափելու համար: Չեմ կարծում, թէ փորձառու Ժ. Դեպլեյրոյի այս ամէնը յայտնի չէ: Չունենալով, ամենայն հաւանականութեամբ, գրքի ծաւալի հետ կապուած սահմանափակումներ, հեղինակներին, ըստ երևոյթի, աւելի շատ մտահոգել է հակառակը՝ ինչպէս անել, որ գրքի աւելի ստուրաբանաւ ներկայանայ:

Նշելով, որ «այս ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է զուտ հայկական դրամահատութեանը, որը սկսուեց Մոփքի նուաճումից յետոյ», այսինքն՝ Մեծ Հայքում սկսուած դրամահատութեանը, որի նախաձեռնողը եղել է Տիգրան Մեծը և որն ապացուցւում է տարբեր հեղինակների կողմից վերջին տասնամեակներում կատարուած հետազոտութիւններով, հեղինակներն այնուհետև, իրենց թոյլ են տալիս մեկնաբանութիւններ, որոնք զուտ գիտական խնդիրները տեղափոխում են ազգային իրոյտը՝ մեծահոգարար և ըմբռնումով արձանագրելով, որ «հայ առաջին թագաւորներին» (sic) դրամական թողարկումներ վերագրելու սփիւռքահայ շատ դրամագէտների «համարձակ քայլը հասկանալի է, հաշուի առնելով հայ ժողովրդի պատմութիւնը և անհրաժեշտութիւնը համախմբուած ինքնութեան» (էջ 31 և 33):

Այս գերկարճ զիլում հեղինակները, հպանցիկ, գրչի թեթև սահքով, լուծում են նաև մի քանի դրամների վերաբերյալ խնդիրներ, օրինակ, է. Բաբելոնի կողմից Տիգրան Գ-ին (ըստ Բաբելոնի՝ Տիգրան Բ, Գ.Ա. 20-12 թթ.) վերագրուած դրամը՝ հեղինակներն, առանց վերլուծութեան և հիմնաւորման, համարում են «Մոփքի թագաւորի կողմից» թողարկուած դրամ (էջ 32, ծան. 11): Այդ դրամն, իբր, Ա. Մէյրիզը վերագրել է Տիգրան Ա-ին: Բայց, եթէ Բաբելոնի համար տրուած է որոշակի յղում, ապա Մէյրիզի դէպքում նշուած է միայն նրա յօդուածի հրատարակման տարեթիւ՝ 1955,¹ առանց էջի կամ կատարողային համարի: Էջ չի նշուած, քանի որ Մէյրիզին այդ դրամի մասին իր յօդուածում չի խօսում: Նոյն տեղում նրանք գրում են, որ Տիգրան Ա-ին վերագրուած դրամները իրականում Տիգրան Բ-ի դրամներն են՝ շատ յստակ թուազրուող (խօսքը վերաբերի արքայի ձախ կիսադէմով պղնձէ դրամներին մասին է): Եւ կրկին՝ ոչ մի բացատրութիւն կամ յղում (դրամների այս խմբի մասին կը խօսեմ ստորև):

Երրորդ զուխը՝ «հայկական դրամահատութիւնը» վերնադրում, կարելի է ասել, բացառապէս նուիրուած է Տիգրան Բ-ի դրամահատութեանը, քանի որ միւս արքաների դրամների մասին տրուած են պակաս քան հանրագիտարանային տեղեկութիւններ: Սկսենք վերջիններից: Արտաւազդ Բ-ի մասին բաժնում աւսում է, որ հայ արքաների իշխանութիւնը (ի նկատի ունեն Տիգրան Բ-ից յետոյ իշխած արքաներին) կարճատև է եղել և նրանց դրամները շատ հազուադէպ են: Նախ, Արտաւազդ Բ-ն իշխել է 22 տարի, և պէտք է բաւական սուբյեկտիւ լինել այն կարճատև թագաւորում համարելու համար: Արտաշէս Բ-ի 11-ամեայ և Տիգրան Գ-ի մօտ 12-ամեայ թագաւորման տարիները նոյնպէս միայն վերապահումով կարելի է կարճատև համարել, և հազիւ թէ այդ տարիների քանակն էր զիլաւոր պատճառը, որ նրանց դրամաթողարկումը առատ չի եղել կամ նրանց դրամներն են այսօր հազուադէպ են յայտնիանում: Արտաւազդ Բ-ի կողմից վերաթողարկուած պղնձէ դրամները հազուադէպ չեն, ինչպէս հեղինակներն են կարծում, այլ կազմում են այսօր յայտնի նրա դրամների ընդհանուր քանակի 64% (հաշուառւած 53 դրամներից 34-ը): Հեղինակները, Արտաւազդի դրամների մասին խօսելիս, չզիտես ինչու, խուսափում են տեղադրարկում և դրամի բառերից,² յիշատակելով միայն, որ նրա դրամները կրում են «ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ ΘΕΙΟΥ (արծաթ) ΒΑΣΙΛΕΩΣ

¹ Ernest Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Փարիզ, 1890), էջ 215, ծանօթագրութիւն 26, տարիսակ XXIX, Թիւ 17:

² Henri Seyrig, "Trésor monétaire de Nisibe," *Revue Numismatique*, չրջան V, հատոր XVII (1955), էջ 85-128:

³ Գրքի հայերէն տեքստում այս անուանումների գտադրուած են «տեղադրահայն» և «դրահայն» մեկերով: Յունարեւելէ տերմիններն են δροχαլի բառերի չ-ն հայերէնում չ չի դառնում: Այն կողմից փոխուել ք-ի կամ, նախընտրելի է, մնալ իւր ինչ վերաբերում է բառերի վերնադրութիւններին, ապա, քանկութեան դէպքում, կարելի է յուսարեւելից ճշտութեւ տառադարձել՝ կիրառելով տեղադրարկում և դրախտէ մեկերը:

ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ (արծաթե և բրոնզ) գրությունները՝ Մինչդեռ գրությունն առաջին տարբերակը հանդիպում է միայն տետրադրամաների վրայ, այն էլ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ δևով, իսկ երկրորդը՝ դրամաների և բրոնզե դրամաների վրայ:

Արտաշես Բ-ի մասին ասուած է, որ յայտնի են միայն նրա մի քանի բրոնզե դրամներ Յադ-թանակի պատկերով: Ճիշտ է, աւելացնում են նաև, որ այդ վերագրումը դեռևս հաստատուած չէ: Ենթադրենք, թէ ժ. Դեպելյոն կարող էր չիմանալ, բայց Ա. Մուշեղեանին պէտք է յայտնի լինէր, որ 1998 թ. Մ. Զարգարեանը հրատարակել է Արտաշես Բ-ին վստահօրէն պատկանող երկու պղնձէ դրամ, Արտաշատի պեղումներից յայտնաբերուած:⁴ Նա առաւել ևս պէտք է իմանար այդ մասին, քանի որ դրանք առաջին անգամ հրապարակուել են ՀՀ Կենտրոնական բանկում անցկացուած գիտական նստաշինջում, որտեղ կարդացուած զեկուցումների թիւգլխները շարքում կայ նաև Ա. Մուշեղեանինը:⁵

Տիգրան Գ-ի դրամահատութեանը վերաբերող բաժինն իրենից ներկայացնում է մի անբացատրելի խառնաշփոթ: Անբացատրելի, քանի որ հեղինակները Տիգրան Գ-ին վերագրել են դրամներ (կատ. թիւ 121-124, 126-128), որոնք Տիգրան Բ-ի թողարկումներն են, բոլորի կողմից ընդունուած են որպէս այդպիսին և իրենց պատկերազարկան, ոճական, հնագրական, տեխնիկական յատկանիշներով, տիտղոսի բովանդակութեամբ կապուած են Տիգրան Բ-ի միւս թողարկումներին հետ: Ասենք թէ հեղինակները հիմնաւոր փաստարկներ ունեն այդպիսի տեսակէտ յայտնելու համար: Իսկ ո՞ր են դրանք. չկան ո՛չ այս զլիւում, և ո՛չ էլ կատարողային մասում: Կան միայն անվերապահ յայտարարութիւններ: Այո՛, վերջին Արտաշեսեանների դրամաթողարկման որոշումը չպարզուած ու ճշգրտման կարօտ դեռ շատ հարցեր կան, բայց այսպիսի թեթեւաբար տեղափոխումները ոչնչով չեն նպաստում հայ դրամագիտութեան զարգացմանը:

Տիգրան Գ-ի դրամաթողարկումները մի մասը նրանք վերագրում են Տիգրանակերտի դրամահատարանին (թիւ 121-124), միւս մասը՝ Արտաշատի (թիւ 125-139): Փուլէ իրօք այդպէս է, եւ չգիտեմ, բայց այդ մասին ասում է առանց որևէ հիմնաւորման, ապացուցման կամ լոյման մէկ այլ աշխատութեան, որտեղ հարցն արդէն քննուած ու պարզաբանուած է: Տպաւորութիւնն այնպիսին է, թէ նրանք ներկայ են եղել Տիգրանակերտում և Արտաշատում դրանց թողարկմանը, և ամէն ինչ այնքան պարզ է, որ աւելորդ է այդ մասին խօսելը:

Նոյնիսկ լակեղեմոնացիները կը նախանձէին Արտաւազդ Գ-ի դրամներին վերաբերող բաժնի լակոնիկութեանը, որտեղ բառացիօրէն ասուած է, որ «Արտաւազդ Գ-ի փոքրաթիւ թողարկումների տիպոլոգիան շատ պարզ է (կամ պարզունակ է՝ ըստ տեքստի հայերէն տարբերակի)» (էջ 45 և 61): Եւ ուրիշ ոչինչ: Ընթերցողին տեղեկացնենք, որ այս դրքի գովազդում ասուած է հետեւեալը. «Մոյն գիրքը հիլենիստական և հռոմէական ժամանակաշրջանի հայկական դրամական թողարկումների վերաբերեալ նոր ժողովածու է: Ներկայացուած է դրամահատութեան նոր կատուցումները և ժամանակագրութիւնը: Այն դրամահատութեան վերաբերեալ աշխատութիւն է՝ թողարկումների ընդհանուր համատեքստի քննութիւն և չափազիտական ուսումնասիրութիւն պարունակող ներածականով»: «Դրամահատութեան նոր կառուցումները» և «Թողարկումների ընդհանուր համատեքստի քննութեան» արդիւնք կարելի է համարել կատարողի մէջ, Արտաւազդ Գ-ի դրամները շարքում ներկայացուած երկու նոր տիպերը՝ թիւ 159 և թիւ 160: Առաջին տիպին պատկանող մի դրամ Զ. Հիլլը 1913 թ. վերագրել է Հայաստանի Արտաւազդ Գ արքային՝ հարցականով:⁶ Աւելի ուշ՝ 1937 թ. Է. Ռոբինսոնը,⁷ իսկ 1959/60 թ. Ժ. Ռիդերը⁸ այն

⁴ Մ. Զարգարյան, Եղակի դրամներ Արտաշատի պեղումներից. Արտաշես Բ, Դրամաշրջանառութիւնը Հայաստանում. Համրապետական գիտական մատչւածք, 21 Նոյեմբերի. Ձեկուցումների թեգիսներ (Երևան, 1998), էջ 5-7:

⁵ Ա. Մուշեղյան, «Տիգրան Բ-ի արծաթե դրամների քանակական վերլուծութեան փորձ», Դրամաշրջանառութիւնը Հայաստանում. Համրապետական գիտական մատչւածք, 21 Նոյեմբերի. Ձեկուցումների թեգիսներ (Երևան, 1998), էջ 21-22:

⁶ G. F. Hill, "Greek Coins Acquired by the British Museum, 1911-1912," Numismatic Chronicle, Շրջան IV, հատոր 13 (1913), էջ 273:

վերագրել են Ատրպատականի արքայ Արտաշատի, Արտաշատի Բ-ի ժամանակակիցին: Երկրորդ տիպը է- Ռոբինսոնը նույնպես վերագրել է Ատրպատականի Արտաշատին: Այս դրքի հեղինակները, իրենց ընդդրող «Թեթևութեամբ», թիւ 159 տիպը վերագրել են Արտաշատի Գ-ին, զբերով միայն հետևելով՝ «This type may represents a province annexed by Artavases», առանց հայերէն թարգմանութեան, որը, նրանց փոխարէն, կ'անեմ ես՝ չընկնեցի մեղմելին լեզուի քերականական խցումը: «Այս տիպը կարող է ներկայացնել Արտաշատի իրողից զբաղւած գաւառ» (էջ 182): Վերոյիշեալ դրամները վերագրման և մեկնարանութեան հետ կապուած կան, իհարկէ, խնդիրներ: Թէ՛ հեղինակները հիմքեր կամ, զոնէ, անուղղակի փաստարկներ ունեն դրանք Արտաշատի Գ-ին վերագրելու համար, ո՛րք են դրանք: Կամ, եթէ նրանց համար հիմք է ծառայել Զ. Հիլլի կարծիքը, ապա ո՛րք է յղումը:

Տիգրան Դ-ի գահակալման երկրորդ շրջանի դրամաթողարկման վերաբերեալ բաժինը նուիրուած է, զերազանցապէս, Արտաշատի քաղաքային դրամներին թուագրման հարցին: Հեղինակներն այդ դրամները թուագրում են պոմպէոսեան տոմարով՝ հաշուած Ք.Ա. 66 թուականից և այդ միտքը ներկայացնում են որպէս նոր խօսք: Տողերիս հեղինակն այդ հարցը մանրամասն քննարկել ու այդ տեսակէտն արտայայտել է դեռևս 1987 թ. հրատարակուած մի յօդուածում,⁹ որի վերնագիրը (բազմաթիւ սխալներով), ի դէպ գետեղուած է զբթի օգտագործուած դրակա-նութեան ցանկում, բայց այնտեղ, որտեղ դա պէտք է յղուեր, չկայ: Այս և նախորդ օրինակները մտածել են տալիս, որ օգտագործուած դրականութեան տպաւորիչ առատութիւնը պէտք է զգուշութեամբ ընդունել, քանի որ նկատելի է ոչ միայն անիրագրելութիւն, այլև աչքախաղութեան միտում:

Վերադառնալով երրորդ զլինի հիմնական մասին՝ Տիգրան Բ-ի դրամահատութեանը, հէնց առաջին նախադասութեան մէջ նկատում ենք զբթին ընդող անփոյթ ու անպատասխանատու ոճը: Մանթութիւն 1-ում ասուած է. «Հնադոյն դրամները Մծրինից են, Տիգրանի կողմից քաղաքը զբաղեցուց յետոյ» (Թողարկուած, Ռ. Վ.) (էջ 46): Ոչ մի հիմնաւորում: Նայում ենք կատա-լոզը՝ էջ 134, թիւ 1-3, Անտիոք, Թողարկման ժամանակը՝ 83-70 Ք.Ա., թիւ 4-12, սիրիական դրա-մահատարան, Թողարկման ժամանակը՝ 83-70 Ք.Ա., իսկ յետոյ նայում ենք թիւի 89-95, Մծրին, Թողարկման ժամանակը՝ 80 (sic) -63 Ք.Ա.: Այժմ ինչպէ՞ս հասկանանք հեղինակներին:

Այդուհանդերձ, այս բաժինը կարելի է համարել զբթի ամենայաջողուած մասը, զոնէ այն իմաստով, որ նրանք այստեղ փորձել են ինչ-որ չափով հիմնաւորել իրենց տեսակէտները և շարժադրանքում տրամաբանական վայրիվերումներն աւելի զուսպ են: Այստեղ տեղը չէ մանրա-մասնորէն քննարկելու Տիգրանի դրամները որոշակի դրամահատարաններին վերագրելու կամ դրամական առանձին խմբերի թուագրման մասին առաջարկուած տեսակէտները: Դրանք իրա-ւունք ունեն զոյուցիւն ունենալու որպէս վարկած՝ այլ տեսակէտներին շարքում, մինչև որ կը հաստատուի կամ կը մերժուի դրանց իրաւացիութիւնը: Մասնաորոշապէս, ես համաձիտ եմ Տիգ-րան Բ-ի դրամահատութիւնը երկու փուլի բաժանելու թեզին: Առաջին փուլում, մինչև 66 թ., Թողարկուել են «արքայ», իսկ երկրորդ փուլում՝ 66-ից յետոյ, «արքայից արքայ» տիպոսով դրամները (էջ 41): Այս դէպքում ևս, ցաւօք, այնքան էլ բարեխիղճ չեն գտնուել, քանի որ այդ մասին զբերիս, «այս փաստերը մեզ թոյլ են տալիս մտածել» բառերի փոխարէն կամ դրանց հետ միասին, կարող էին յղել «Հայոց պատմութեան և մշակութիւնի հարցեր» զիտական նստա-

⁷ E. S. G. Robinson, "British Museum Acquisitions for 1935-1936; Armenia," *Numismatic Chronicle*, Երջան V, հատոր 17 (1937), էջ 250-254.

⁸ G. Le Rider, "Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Médailles en 1959," *Revue Numismatique*, Երջան VI, հատոր 11 (1959/60), էջ 26-27.

⁹ P. B. Варданян, «К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи», *Պատմա-բանասիրական Հանդես* (1987), թիւ 2 (117), էջ 201-207.

չըրջանի զեկուցումները հիմնադրոյթները (1997) էջ 9, որտեղ այդ մասին դրուել է և զեկուցուել, որին ներկայ է եղել նաև Ա. Մուշեղեանը¹⁰

Ձարմանալի անհետևողականութեամբ փաստ կարելի է արձանագրել էջ 37-ում (անգլ.) և էջ 53-54 (հայ.), որտեղ նախ ասուում է, որ «մ.թ.ա. 66-ին Պոմպէոսը կարող էր (Տիգրանից) պահանջել դադարեցնել դրամական թողարկումները, ինչպէս նա արել էր Սելևկեան թագաւորութեան միւս քաղաքներում: Ոչ մի ապացոյց չկայ, որ այդ թուականից յետոյ մինչև արծաթէ թողարկումները վերակսուում արծաթէ որևէ դրամ է թողարկուել: Ներդրումս լինելով շարադրման խորհուրդորդութիւնների հանդէպ (աշխատել եմ հարազատ մնալ անգլերէն տեքստին), նկատենք, որ մի քանի պարբերութիւնն անց, հեղինակները արտայայտում են տրամագծօրէն հակառակ միտքը: «Մ.թ.ա. 66 թուականից Պոմպէոսի հետ համաձայնութիւնից յետոյ, Տիգրանին թոյլ է տրուում նոր տիպի դրամներ թողարկել, որոնց վրայ նշուած էին տարբերութիւն և դրամահատարանը: Մենք պէտք է յիշենք, որ արծաթէ դրամ հատելու իրաւունքը, ինչպէս և թագ կրելը, թագաւորական իշխանութեան մի մասն էր: Պոմպէոսը վերականգնեց Տիգրանի բոլոր իրաւունքները, ներառեալ դրամաթողարկման իրաւունքը: Ինչպէս կարելի է հասկանալ հետագայ շարադրանքի, հեղինակներն այս երկրորդ տեսակէտի կողմնակիցներն են: Սակայն, ի՞նչ եղաւ առաջինը:

Հնչուութեամբ լուծելով մծրինեան թողարկումների խնդիրը, այդ դրամահատարանին վերագրելով կատ. թիւ 89-91 տիպերը և աւելորդ համարելով բացատրել, թէ ինչու, Տիգրանն անուը կրող արքայի պղծմէ թողարկումները (կատ. թիւ 93-95)¹¹ դիմեբեսին դէպի ձախ պատկերուած կիսադէմով, որոնք բազմաթիւ քննարկումների առարկայ են դարձել և որոնց մասին գոյուլիւն ունեն իրարամբոժ կարծիքներ, վստահ և տարակարծութիւն շնչողունող ոճով վերագրուել են Տիգրան Բ-ին, Հիմֆը՝ Մծրինի գանձը, որը պարունակել է 11 այդպիսի դրամներ և թուագրուում է Ք.Ա. 31 թուականով կամ դրանից յետոյ, և այն, որ, ըստ հեղինակների, որոշ դրամներ վրայ նշուած թողարկման թարեթուերը՝ Ա (30) և ԱԱ (31) կարող են համապատասխանել միայն Տիգրան Բ-ի երկարատեւ թագաւորման ժամանակաշրջանին: Սա Ա. Սէյրիգի տեսակէտն է, որը հրատարակել է գանձը և տուել իր մեկնաբանութիւնը դրամներ վայ խմբի վերաբերեալ¹² Որոշակի փաստարկներ ներկայացնելով, այդ դրամների մասին արտայայտուել են նաև Զ. Պուկեանը¹³ և Մուշեղեանը¹⁴ Ք. Ներսէսեանը¹⁵ Ք. Փուրը¹⁶ Վարդանեանը¹⁶ և հարցն այնքան էլ պարզ չէ, որքան հեղինակներն են կարծում: Թուում է, թէ նրանց բոլորովին չէ հետաքրքրել այն հանգամանքը, որ այդ դրամները պատկերաւորութեամբ, ոճով, տիտղոսաշարի կազմով, հնագրական առանձնայատկութիւններով չատ են տարբերուում Տիգրան Բ-ի միւս բոլոր թողարկումներից: Նկատենք նաև, որ կատարուում Ա (30) տարեթիւը կրող դրամները թուագրուած են Ք.Ա. 64 թուականով, իսկ ԱԱ (31) տարեթիւով դրամները՝ 63 թ. (էջ 158), մինչ-

¹⁰ Ռ. Վարդանյան, «Դիտողութիւններ Տիգրան Մեծի բրոնզէ թողարկումների չափադրութեան և ժամանակագրութեան վերաբերյալ», Հայոց պատմութեան և մշակույթի հարցեր (գնդացումների հիմնադրույթներ) (Երևան, 1997), էջ 8-10: Առիթից պատուելով, կը ցանկանայ ուղղել, ոչ հեղինակի մեղքով սպրդած, երկու վրիպակ էջ 9-ի ներքեից 17-11 տողերը կարգաւ: «Արքայից արքայ» տիտղոսով արծաթէ դրամ և դրանց հետ պատկերաւորական և ոճական առանձնայատկութիւններով սերտօրէն կապուած բրոնզէների զգալի մասը դրամաների (մասամբ տնտեսադրամների) վրայ նշուած թողարկման տարեթուերով կարող են թուագրուել Տիգրանի թագաւորման վերջին տարիներով՝ 61-57 թթ.: Այսպիսով, շարքայ տիտղոսով թողարկումները, ընդհանուր առմամբ, նախորդել են Վարդանից արքայի տիտղոսով թողարկումներին:

¹¹ Seyrig, "Trésor monétaire de Nisibe," էջ 113-115.

¹² P. Z. Bedoukian, "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *ANS Museum Notes*, հատոր 14 (1968), էջ 62-53.

¹³ Մ. Մուշեղյան, Դրամական շրջանաւորումը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. IV դ.) (Երևան, 1983), էջ 43-45.

¹⁴ Y. T. Nersessian, "An Unpublished Coin of Tigranes I," Հայ Դրամագիտական Հանգիւյ, Շրջան Ա, հատոր 17 (1991), թիւ 2, էջ 13-21.

¹⁵ C. Foss, "The Coinage of Tigranes the Great: Problems, Suggestions and a New Find," *Numismatic Chronicle*, հատոր 146 (1986), էջ 48-50.

¹⁶ Варданян, „К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи,“ էջ 195-201.

դեռ, եթէ հաշուելու լինենք Տիգրանի թագաւորման սկզբից, դրանք համապատասխանաբար պէտք է լինէին 66 և 65 թթ.:

Հասունացաւ այն պահը, երբ պէտք է խօսել այս գրքի մի առանձնայատուկութեան մասին ևս: Այն դէպքում, երբ հարցը պահանջում է հանգամանալի վերլուծութիւն, հեղինակները յամախ խոսանաւում են, իբր ամէն ինչ շատ պարզ է, ինչպէս, օրինակ, հէց նոր յիշատակուած դէպքում, կամ Արտաւազդ Գ-ի դրամներին մասին խօսելիս, կամ, աւելի ճիշտ կը լինի ասել՝ չխօսելիս: Դրա փոխարէն, ծանօթագրութիւնները երբեմն լցուած են տուեալ հարցի հետ կապ չունեցող կամ շատ հեռաւոր կերպով կապուած տուեալներով: Օրինակ, Արտաշատի մօտ յայտնաբերուած Տրայանոս կայսեր լատինեան արձանագրութեան մասին, չդիտես ինչու, ասուած է, որ այն երկու հատ է, և ճիշտ նոյն տեքստը իրար յետեւից տպուած է երկու անգամ (էջ 49, ծան. 53): Կամ, ասուած է, որ պարթևական դրամները շատ տարածուած են Հայաստանում և հարևան շրջաններում և յիշատակում է Աղբրէջանում յայտնաբերուած Ալի Բայրամլիի գանձը և Թուրքմէնխայի հարաւում, որտեղ հնում տեղադրուած էր Պարթևքը, Գարրի-Քեարիզ վայրում յայտնաբերուած Ք.Ա. II դարի պարթևական դրամների գանձը, էլ ուրիշ որե՞ղ աւելի շատ, քան Պարթևաստանում պէտք է տարածուած լինէին պարթևական դրամները: Հայաստանի մասին ոչ մի տուեալ չի ներկայացուած, մինչդեռ Ք.Ա. II դարի պարթևական դրամների գիւտերը քիչ են Հայաստանում: Դրանց քանակն աճում է II դարի վերջից և, յատկապէս, Ք.Ա. I դարում:¹⁷

Այս գլխի կապակցութեամբ մի վերջին նշում ևս: Հեղինակներն առիթը բաց չեն թողնում ուսուցչի կեցութեամբ քննադատելու հայկական Սփիւքի դրամագէտներին մեթոդաբանական սխալները (էջ 31, ծան. 8, էջ 33, էջ 48, ծան. 33): Աստեղ կարելի էր յիշեցնել մի յայտնի առած, բայց, կարծում եմ, ընթերցողն արդէն այն յիշեց:

(շարունակելի 1)

ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի
Դրամագիտութեան Բաժնի Վարիչ

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

6 ARMENIANOW. Change of Change: New Dram Coins Being Circulated. *Asbarez*, Vol. 95 (Thursday, 27 March 2003), No. 11,939, p. 10, ill.

The Central Bank of Armenia has issued a new 20-dram coin. About 30 million drams worth of the new coins have been placed in circulation. The new metallic coin is copper-colored and produced at a mint in Poland. The 20-dram coin is the first of a series of coins that will be introduced during this year. The new series will include 50, 100, 200, and 500 drams. The obverse of the coin displays the coat of arms of the Republic of Armenia and "2003." The reverse indicates the value of the coin—20 drams—in Armenian.

Հայաստանի Կեդրոնական Դրամատուրը թողարկած է նոր 20-դրամնոց դրամ: 30 միլիոն արծո-
ղութեամբ նոր դրամ դրած է շրջանառութեան մէջ: Նոր մետաղեայ դրամը պղնձագոյն է և
արտադրուած է Լեհաստանի դրամահատարանի մը մէջ: 20-դրամնոց փողը առաջինն է դրամական
համակարգի մը որ պիտի ներմուծուի այս տարուան ընթացքին: Նոր համակարգը պիտի պարունա-
կէ 50, 100, 200 և 500 դրամնոց միավորներ: Դրամի հրետին վրայ պատկերուած է Հայաստանի Հան-
րապետութեան դինանշանը և «2003»: Կոնակը ցոյց կու տայ դրամին արժէքը՝ 20 դրամ: Ենթ

¹⁷ Բ. Վարդանյան, «Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի պարթևական դրամների ժողովածուն», Դրամաշրջանառութիւնը Հայաստանում. Հանրապետական մատչելիք, 21 նոյեմբերի. Ջեկուցումների թղթամեր (Երևան, 1998), էջ 28–31.

PAUL Z. BEDOUKIAN MEDAL

(Plate 5)

Y. T. NERCESSIAN

In 1974 and 1975 extensive correspondence took place between the Armenian Numismatic Society and the famous Armenian numismatist Dr. Paul Z. Bedoukian. Then, our purpose was the establishment of "Paul Z. Bedoukian Armenian Numismatic Award" medal. One side of the medal was to display the portrait of Bedoukian, the other side, the seal of the Armenian Numismatic Society. In one of his letters Bedoukian wrote that he would be flattered to have his profile on a medal,¹ but a few months later he wrote "... My vanity agrees with you that it would be nice to have my portrait on one side of the medal but my wife Vicky whose judgement I respect decided that such a thing is suitable only after my departure from this blessed earth..."²

On May 1, 2000, the striking of a gold and silver medal honoring our great benefactor Dr. Paul Z. Bedoukian was discussed and presented to our membership. This time Bedoukian was ill and his family had no objection.

Mr. Hagop Ishkanian, an Armenian artist/sculptor of the Los Angeles area and a member of the Armenian Numismatic Society, donated his time and labor of love to prepare the plaster cast of the Bedoukian medal. Of the numerous photographs of Paul Bedoukian that were available, the one illustrated in the Bedoukian *Festschrift* (ANJ 1989) was thought to be the most suitable for this purpose. The die for the reverse of the medal was prepared by computer using an enlarged line drawing of Society's seal.

On August 11, 2000, a contract was signed with "Lialoosin" medallic company to prepare the dies and strike gold and silver medals. Only 200 copies of silver medals were struck (0.999 fine one troy ounce, 31.1 grams, proof) and were offered for public sale. The gold medal (0.999 two ounce pure gold, 62.3 grams, proof) actually was intended to be only one copy. However, some members requested that it be made available to members only by advanced subscription. There were only two additional orders, totaling three gold medals struck. The gold and silver medals are 39 mm in diameter.

On September 1, 2000, the Armenian Numismatic Society presented Dr. Paul Z. Bedoukian with a gold and silver medal, having his image on one side and the Society seal on the other side. On September 12, 2000, his son, Dr. Robert H. Bedoukian wrote, "... My parents, my sisters and I enjoyed receiving the medals. Good job!" Several months later Paul Bedoukian passed away.³

It should be noted that in the past the Society tried to strike medals (Bedoukian, Sibilian, and Armenian marriage medals) but could not accomplish its goal. This time the Society was successful in striking its first, the Paul Z. Bedoukian medal.

¹ Letter of Paul Z. Bedoukian, dated February 15, 1975.

² Letter of Paul Z. Bedoukian, dated April 5, 1975.

³ Levon A. Saryan, "Dr. Paul Z. Bedoukian (1912-2001): An Appreciation," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVII (2001), pp. 85-86; *American Numismatic Society Newsletter* (Fall 2001), No. 89, p. 9; *Armenian Weekly*, Vol. 67 (21 July 2001), No. 29, p. 11, with portrait; *Celator*, Vol. XV (August 2001), No. 8, pp. 32-33, with portrait; "Armenian Research Lasting Legacy," *Coin World*, Vol. 42 (23 July 2001), No. 2154, p. 10; *Numismatist*, Vol. 114 (September 2001), No. 9, pp. 1083-1084; "Armenian Numismatic Expert Dies at Age 89," *World Coin News*, Vol. XXVIII (September 2001), No. 9, p. 10, with portrait.

- Obv.: Above clockwise, PAUL Z. BEDOUKIAN
Below clockwise, ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ
Below, the date of the medal striking, 2000
The artist/sculptor has succeeded portraying the head of Bedoukian, bearing slightly to the right. In the lower left field are seen the artist's initials, HI.
- Rev.: Above clockwise, ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
Below counterclockwise, ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY
Patriarchal cross in the left and in the right side of the inscription circle (patriarchal cross was engraved on the coins of Cilician Armenia).
Above, in the central panel, ESTABLISHED 1971
In the left field is the obverse of Tigranes the Great tetradrachm, in the right field is the obverse of Levon the Illustrious double tram.
Below, is the twin-peaked Mount Ararat; on the lower edge of the right peak are the initials of the seal's designer, YN.

Artistically, this is a very successful and beautiful medal, and also portrays very accurately Paul Z. Bedoukian's portrait as it appeared in 1989.

It gives us satisfaction and joy to mention that some of the membership appreciated this extraordinary event, and joined the Society to subscribe these medals and in homage to a world renowned numismatist whose contributions to Armenian numismatics will be relied upon for centuries to come.

ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆԻ ՄԵԴԱԼԸ

[Ամփոփում]

2000 թվականին Հայ Դրամագիտական Ընկերակցությունը մեղալ թողարկեց պատուեւու համար աշխարհահռչակ հայ դրամագէտ՝ Դոկտ. Զարեհ Պ. Պտուկեանը, Մեղալի երեսին վրայի Պտուկեանի դիմանկարը քանդակեց հայ առեւտագէտ/քանդակիչ Յակոբ Իշխանեանը: Իսկ ետին պատկերուած է կազմակերպութեան գերբը: Զուտ ոսկի՝ 62.3 գ., զուտ արծաթ՝ 31.1 գ., երկուք՝ 39 մմ և յղկուած:

- Երես: Վերը դէպի աջ՝ PAUL Z. BEDOUKIAN
Վարը ձախէն դէպի վեր՝ ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ
Վարը մեղալի թողարկուելուն թուականը՝ 2000
Արուեստագէտ/քանդակիչը յաջողած է կերտել Պտուկեանի դիմանկարը թէքած դէպի աջ: Վարի դաշտի ձախին՝ նշմարելի է քանդակիչի անուան սկզբնատուերը, HI:
- Կռնակ: Վերը դէպի աջ՝ ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
Վարը դէպի աջ՝ ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY
Հայրապետական խաչ՝ աջ կողմը և ձախ կողմը, խորագրութեան չըջանալին մէջ: (Հայրապետական խաչը քանդակուած է կրիկեան Հայաստանի դրամներուն վրայ)
Վերը մեղալի կեդրոնին՝ ESTABLISHED 1971
(կազմակերպութեան հիմնադրութեան թուականը)
Դաշտի ձախին է Տիգրան Մեծի չորեքդրամեանին երեսը, աջին՝ Լևոն Մեծագործի երկդրամին երեսը:
Վարն է Արարատ լեռան զոյգ կատարները: աջ կատարի փէշին՝ կազմակերպութեան գերբը կերտողին անուան սկզբնատուերը, YN:

Ե. Թ. Ներսէսեան

A COUNTERFEIT HEMIDRACHM OF TIGRANES II

(Plate 5)

Y. T. NERCESSIAN

Most published examples of silver counterfeit coins of Tigranes II are tetradrachms.¹ Recently some silver drachms also have been reported.² These coins are considered outright forgeries since they imitate a genuine original coin. Occasionally some imitations or forgeries, manufactured in gold or silver, surface where the design of a copper coin is reproduced. Even a novice collector should recognize that such a coin cannot be a genuine piece.

Hemidrachm Characteristic Features

1. This is the first time that a cornucopia design appears on a silver coin. Normally this design appears on the reverse of copper pieces.
2. It is a cast piece. There are no edge cracks, and on some letters, small cavities are formed due to trapped air bubbles. There is porosity evident on the fields.
3. The reverse has a slight concavity.
4. The tiara's design features present some weaknesses compared with other areas which look extremely sharp.
5. The epigraphy is not uniform. The engraving of the dies is not of good quality. Even an untrained eye would see that the word ΒΑΣΙΛΕΩΣ is uniform but the word ΒΑΣΙΛΕΩΝ seems to have some strange letters like the arms being straight and curved, letter heights being high and short, and the word itself seems to have straight top but the bottom curved very strangely following up, down, and up pattern. On the coins of Tigranes it is not uncommon for words to follow a curved pattern but normally they do not take the form of a wave.
6. Furthermore, it is accompanied with another copper coin of cornucopia design which has the same obverse and reverse dies.

The copper piece is very good. The average collector would purchase it as a genuine piece. The surfaces on both sides are smooth, no trapped air bubbles, the curved portion of the word ΒΑΣΙΛΕΩΝ is very close to the left edge which in a way camouflages the wavy pattern of the word ΒΑΣΙΛΕΩΝ. In both cases, silver and copper, the word ΤΙΓΡΑΝΟΥ is off the flan. The copper coin has some of the features of silver piece.

1. There are no die cracks on the edge.
2. The reverse has a slight concavity.
3. The tiara's design features are more sharper but the upper ray of the eight-rayed star is very short.
4. The epigraphy is not uniform similar to the silver.

¹ Y. T. Nercessian, "Silver Coins of Tigranes II of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVI (December 2000), Nos. 3-4, pp. 43-108, pls. 1-10, Nos. c/f A1-P1 to A7-P1 of "Counterfeits section.

² L. A. Saryan and M. Panossian, "A Drachm Forgery of Tigranes the Great," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIV (December 1998), No. 4, pp. 49-50; and *ibid.*, No. c/f a1-p1a and b.

5. Furthermore, around the edge there is a suspicious line, which could be the portion cut off after the coin was cast.
6. It is very clean but nicely toned, has very pleasant eye appeal and very attractive. The top high relief surfaces display a red hue, lower areas in very dark color as if patinated in black. Both coins are not perfectly circular but follow the shape of a normal coin circumference engraved with cornucopia.

Hemidrachm.

- Obv.: Bust of Tigranes r. clean shaven and wearing Armenian tiara. A broad diadem knotted at the back encircles the head and falls downward. Divided drapes cover the ear and the neck. The tiara is adorned with an eight-rayed star flanked by two eagles back to back and with heads turned to each other. Border of dots.
- Rev.: Cornucopia with the upper half to the l. Above to the l. and to the r. of cornucopia marks resembling bunch of grapes. Legend to r. downward [ΒΑΣΙΛΕΩΣ; to l. downward [ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ]. In the center field, to the left of cornucopia curved portion, there is a letter Α. Below cornucopia, in exergue letters ΔΗ.
- Data: AR, weight 2.06g., diameter 13mm, die axis orientation 1 o'clock, V.B. coll.
AR (or white metal?), 2.31g., diameter 14mm, die axis orientation 10 o'clock, L.S. coll.

Half Chalcus.

- Obv.: As in 1.
- Rev.: As in 1.
- Data: ÆE, weight 1.63g., diameter 13 mm, die axis orientation 2 o'clock, V.B. coll.

These pieces may be compared with coins in *Coinage of the Artaxiads of Armenia*,³ plate 5, No. 105 and in *Armenian Coins and Their Values*,⁴ plate 8, Nos. 95-97. Here the inscription follows slightly a curved pattern but it is not wavy, up-down-up. The writer located a one chalcus piece with cornucopia design in his collection. For the purpose of comparison it is illustrated as Fig. A (metrological data, Æ 3.08g-15ø-12h). Compare the star in the tiara, the uniform height of the letters in the word ΒΑΣΙΛΕΩΝ even though it follows a curved path. Obviously this is a genuine coin.

ՏԻԳՐԱՆԻ Բ-Ի ՇԻՆՇՈՒԻ ԿԷՍ ԴՐԱԽՄԱՆ

[Ամփոփում]

Նոյն դրոյ առարկայ կեղծ արծաթեայ դրամի ետին պատկերուած է ամաթեղջիւր մը, Արծաթի թիւ որոշ յատկանշական կէտերն են. ամաթեղջիւրի պատկեր, թափծու՝ տառերը ունին փոքր փոսիկներ, թեթեօրէն գոգաւոր կռնակ, խոյրի աստղին անհաւասար քանդակում, անհաւասար տառեր և բառը ելևէջ ունենալով ուղիղ զիծի վրայ չէ քանդակուած՝ վեր ու վար և վեր, ինչպէս նաև իրեն կ'ընկերանայ պղնձեայ դրամ մը որ շինուած է նոյն կաղապարներով:

Պիլինձն ալ ունի իւրայատուկ յատկանշական կէտեր. դրամի մետաղին եզերքին ճեղքերու բացակայութիւն, թեթեօրէն գոգաւոր կռնակ, խոյրի վրայի աստղին անհաւասար թեւեր, արծաթի նման անհաւասար տառեր, եզերքը կայ զիծ մը որ կասկած կ'արթնցնէ, շատ մաքուր և ներդաշնակ երանգներով պատուած՝ կարծես քիմիական նիւթով, վերի մասը կարմիր ու վարի մասը շատ մուշ գոյն:

Ե. Թ. Ներսիսեան

³ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* (London, 1978).

⁴ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* (Los Angeles, 1995).

A COUNTERFEIT LEVON-HETOUM SILVER TRAM REVISITED

(Plate 5)

JIRAIR CHRISTIANIAN

In 1997, a counterfeit Levon-Hetoum silver tram was reported.¹ It was noted in that report that it represented the first appearance of a counterfeit coin belonging to two rulers of Cilician Armenia. About a year ago, this writer purchased, in Beirut, Lebanon, a set of 3 coins that are related to that first reported coin in a number of ways.

One of these three coins is struck from the same obverse and reverse dies as the previously reported coin. The other two are struck using, respectively, the obverse and reverse dies of the previously reported counterfeit, and introduce one new obverse and one new reverse die. These three new coins confirm the previous report's conclusion that the coin was a counterfeit, and raise the possibility that additional examples, and possibly variants, exist on the market.

The description of the previously reported counterfeit coin was given as:

Obv: The king is seated on a throne ornamented with lions, wearing a crown and royal mantle on his shoulders. He holds a cross in his right hand and fleur-de-lys in his left. His feet rest on a footstool. Clockwise legend,
+ ԼԵՒԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ.

Rev: Lion walking to left, with right paw uplifted. Cross behind the lion. Mirror image of clockwise legend,
+ Հ|ԹԱԼՆ ԹԱԳԻՍՈՐԱ.

AR 22 mm, 3.05 grams, die axis 9:00

The three new coins are described as follows:

1. **Levon-Hetoum:** King facing/lion walking left (same obverse and reverse dies as previously reported counterfeit).

Obv: The king is seated on a throne ornamented with lions, wearing a crown and royal mantle on his shoulders. He holds a cross potent in his right hand and a fleur-de-lys with drooping right petal in his left. His feet rest on a footstool. Clockwise legend,
+ ԼԵՒԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (Յ is engraved as odd mirror image of E).

Rev: Lion walking to left, with right paw uplifted. Cross behind the lion. Staff of cross and chin of lion are composed of dots instead of traditional solid lines. Mirror image of clockwise legend,
+ Հ|ԹԱԼՆ ԹԱԳԻՍՈՐԱ.

AR 21 mm, 2.87 grams, die axis 7:00

2. **Levon-Hetoum:** King facing/lion walking left (same reverse die as previously reported counterfeit and as No. 1 above, very crude obverse).

Obv: The king is seated on a throne ornamented with lions, wearing a crown and royal mantle on his shoulders. He holds a crude cross in his right hand and a

¹ Y. T. Nercessian, "A Counterfeit Levon-Hetoum Silver Tram," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXIII (1997), No. 4, p. 72.

crude fleur-de-lys with drooping petals in his left. His feet rest on a footstool made up of dots, instead of the traditional solid line. Left lion has a very large eye. Clockwise legend,

+ [ԼԵԻՆ] ԹԱԳԱՒՈՐ Հ[ԱՅ]ՈՅ (Յ is engraved as odd mirror image of E).

Rev: Same as No. 1 above (and same die).

AR 20x18 mm, 2.86 grams, die axis 12:00

3. **Levon:** King facing/long cross between two lions rampant regardant (same obverse die as previously reported counterfeit and as No. 1 above).

Obv: Same as No. 1 above (and same die).

Rev: Long cross with two horizontal bars and dot at center, between two lions rampant regardant. Clockwise legend,

+ [ԱՐ]ՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾ] (Բ is corrupted, almost as Լ, and Ն is mirror image).

AR 21 mm, 3.03 grams, die axis 9:00

The fact that these three coins were being offered for sale together appears to indicate that the seller was not intending to deceive a prospective buyer. Rather, this would indicate that the seller was unaware of the coins being counterfeit. The clear use of two obverse and two reverse dies on a total of three coins, using varying combinations of the four dies, would have appeared as odd and suspicious to most—even unsuspecting—collectors. However, the fact that these coins appear to have been sold by someone other than the manufacturer, raises the possibility of a more widespread “distribution” of the coins struck with these dies. Furthermore, the fact that these should surface at least four years after the one previously reported raises additional concerns to this regard. From the images of the previously reported counterfeit, it was not possible to make a judgement as to how much use the dies may have seen in the interim.

The three new counterfeits exhibit some common characteristics, in addition to those reported about the previous counterfeit:

1. A concavity to the reverse, more pronounced than on typical Cilician Armenian trams.
2. A “softness” to the engraving, such that even when the details show good relief, their edges are “soft” and not as sharply defined.
3. Very irregular edges, such that much of the legends is off the flans.
4. Few small cracks along the outside edges.

Additionally the buff coloration of the first two, and dark reddish-black patinated appearance to the third, are possibly indicative of a low-silver content alloy (no attempt was made to determine the alloy composition of these counterfeits).

It is curious that the combination of obverse and reverse designs of the first reported coin, repeated in the combinations of coins 1 and 2 in this article, is reminiscent of the combination of obverse and reverse designs of the Levon-Hetoum gold tahekan,² were it not for the fact that, on these counterfeits, the lion is walking left instead of being turned right and holding the cross. Whether that tahekan was the inspiration for this design remains conjectural, given the extreme rarity of that gold coin.³ jirairc@aol.com

²Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962; revised edition, Danbury, CT, 1979), p. 130, No. 7.

³*ibid.*

Y. T. Nercessian, Paul Z. Bedoukian Medal

c/f AR

c/f AE

Fig. A, half chalcus

Y. T. Nercessian, A Counterfeit Hemidrachm of Tigranes II

1

2

3

Jirair Christianian, A Counterfeit Levon-Hetoum Silver Tram Revisited

SECURITY DEVICES ON THE 1993 TEN-DRAM BANKNOTE OF ARMENIA

Counterfeiting of paper currency is big business. The ready availability of high tech reproduction equipment, such as color photocopiers, laser printers, computer scanners, and digital cameras, has made it possible to manufacture excellent facsimiles of paper objects with a minimum of effort.¹ These technologies have largely supplanted the laborious process of hand engraving of plates that was widely used to forge currency in the past.²

Counterfeit money, especially when very abundant, can pose a threat to a country's prosperity. Governments worldwide combat counterfeiting in order to protect the integrity of their circulating currency. The public plays an important role in this effort. Citizens need to recognize that counterfeits can do great damage to their national economy. They should be familiar with the appearance and characteristics of genuine notes in daily use. Suspicious items should be submitted to the authorities so they can be removed from circulation and the perpetrators apprehended. Governments have established strict laws prohibiting counterfeiting, and a multitude of specialized security devices have been developed that make accurate reproduction of paper currency increasingly difficult.

Like other small newly independent countries, Armenia has not yet developed sophisticated security-printing facilities. Instead, the Armenian government has contracted with firms in Western Europe that specialize in this field.

After nearly 70 years as a Soviet republic, Armenia regained independence on September 21, 1991. Soon thereafter, the new government established a central bank that issued its first series of paper currency. The initial series, dated 1993, consists of six multicolor issues denominated in the national currency, the dram (tram).³ The series included notes of 10, 25, 50, 100, 200, and 500 drams.⁴ The current rate of exchange is about 560 dram to one US dollar.

I have selected the 10-dram banknote to illustrate several of the anti-counterfeiting devices employed for Armenia's modern currency. The 10-dram 1993 note is the smallest paper denomination in circulation in Armenia and just this one type of 10-dram note has been printed and released to date. This note has minimal purchasing power. As a circulating medium it has been replaced in part by 10-dram coins and larger size notes. The investment of time and effort required to make counterfeits of this denomination is not worth the small return. Several security features seen on the 10-dram note are also used on higher values, especially on the other notes of the same series. As higher face value notes have been introduced over the past six years, even more complex security features are being devised to protect Armenia's paper from counterfeiters.

According to my daughter Ani, who spent the summer of 2002 in Yerevan on an internship with the Armenian Youth Federation, the 10-dram notes still in circulation are usually folded and well worn, to the point that many are falling apart. Aluminum 10-dram coins are so light that you don't even realize you have them. People tend to regard the small notes as a nuisance.

¹ Bagrat Sahakyan, a collector friend in Yerevan, Armenia, informs me that the proliferation of color printers is so acute that a regulation was recently passed in Russia requiring all purchasers of color printers to register them with the police; otherwise, the shop from which the printer is purchased needs to inform the police (communication dated July 22, 2002).

² Some information about the threat posed by counterfeiters is available on the US Bureau of Engraving and Printing website, www.BEP.treas.gov.

³ Dram (tram) is the Armenian word for money and was used as a coin denomination in the Middle Ages. It is derived from Greek *drachma* and Arabic *dirham*.

⁴ See Neil Shafer and George S. Cuhaj, *Standard Catalog of World Paper Money*, volume 3, (Iola, WI: Krause Publications, Inc., 2002), pp. 77-78.

sance, often giving them away in order to get rid of them. Both coins and notes come as change, but are rarely used to make a purchase. Ten dram (equivalent to less than two cents in US currency) is of so little value that almost nothing can be purchased for that sum. The least expensive items on the market cost at least 25 or 50 dram; a cucumber, for example, might cost 30 or 40 dram. Typically, if the storekeeper has to make change, the buyer will be asked for an extra 10 dram so that the seller can return a 25- or 50-dram note for change. For example, when paying for an item costing 160 dram with a 200-dram note, the shopkeeper might ask for an extra 10 dram, so that a 50-dram note could be paid out as change.

Fig. 1. Ten-Dram Banknote of Armenia

Despite such practical impediments, the 10-dram note is significant in that it represents Armenia's first official monetary emission in nearly 70 years.⁵ It is a powerful expression of national symbolism—on the back is Mt. Ararat (the traditional landing place of Noah's Ark), and on the face are seen the equestrian statue of David of Sassoun (a legendary medieval hero) and the Yerevan railway station where the statue is located. The face also includes the serial number, the denomination in words and numerals, the name of the bank (Republic of Armenia Bank), and the facsimile signatures of two responsible officials. The contract to

⁵ The note is listed as KM33 in Shafer and Cuhaj, p. 77.

print these notes was given to Giesecke & Devrient, a well-known security printing firm in Germany.

I recently attended a seminar in the detection of counterfeit world paper money⁶ taught by Joseph Boling, a specialist in issues of Asia and the Orient. Using 20X to 40X stereo microscopes with overhead illumination and ultraviolet lamps, we examined dozens of genuine and counterfeit notes from around the world. These included both obsolete and contemporary emissions from Russia, Ukraine, Germany, England, Canada, New Zealand, Great Britain, the United States, the Dutch East Indies, Ceylon, and several other countries. I also examined over a dozen examples of genuine modern Armenian currency, including all types issued—between 1993 and 2002.

Careful study reveals that a wide variety of measures have been introduced to discourage counterfeiting. These are incorporated as an integral part of the banknote design and printing process, paralleling those in use in other countries.⁷ The specific anti-counterfeiting features used on Armenia's currency vary from type to type. After careful examination, I prepared the following list of specific security measures used on contemporary Armenian currency:

Security Devices on Modern Armenian Paper Currency

1. Use of intaglio (engraved plate) printing (especially for portraits), an individual serial number, and a denomination written in both words and numerals. (These three features are grouped together since they have been standard on world currency for several decades. Writing the denomination in words makes it more difficult to "increase" the face value of a note by adding a zero to the numeral.)
2. High quality watermarked paper. (Beginning in 1998, Armenian bank notes have been printed on 100% cotton fiber security paper.⁸)
3. Multicolor printing with subtle gradations in ink shading.
4. Micro-printing (very small lettering legible only under magnification, that cannot be accurately reproduced by copier technologies).
5. Metallic or printed security strips embedded within the structure of the paper.
6. Fine multicolored micro-fibers barely visible to the naked eye.
7. Micro-fibers invisible to the naked eye that can only be detected by specialized equipment (such as an ultraviolet lamp).
8. Multicolored "planchettes" embedded within the paper, sometimes in a distinct pattern.
9. Optical registration devices that are precisely aligned by simultaneous face/back printing.
10. Latent images camouflaged in the design recognizable only when the banknote is viewed from a certain angle.
11. Fluorescent printing inks (only detectable under ultraviolet illumination).
12. Optically variable devices, such as holographic images, that change appearance as the note is moved.
13. Foil imprints.
14. Embossed printing (or similar blind recognition feature).
15. Anti-color and copier features. (When certain patterns not apparent to the naked eye are photocopied, they appear on the resulting copy.⁹ These features may be similar to device

⁶ I am happy to express my gratitude to the Central States Numismatic Society, which awarded me a full scholarship that it possible for me to attend the 2002 American Numismatic Association Summer Seminar held in Colorado Springs where I took this course.

⁷ A catalog and glossary of security devices used on world banknotes is given in Shafer and Cuhaj, p. 20. Bagrat Sahakyan, in "Armenian Commemorative Bank Note Marks 1700th Anniversary," *Paper Money*, Vol. XLI, No. 5 (September/October 2002), p. 297, mentions security features on Armenia's 50,000 dram note issued in 2001.

⁸ Sahakyan (see footnote 1).

⁹ Sahakyan (see footnote 1).

10.)

It is quite possible that additional security devices are in use that I have not noted or mentioned. To be effective, every note of a given type must incorporate the same security features, but it is worth pointing out that not every feature listed above is necessarily found on each type. For example, on the Armenian 10-dram note, devices nos. 1-4, 7, and 10 have been observed. Some of the more sophisticated devices appear on the newer, higher face value issues.

On the 10-dram note, as on other notes of the 1993 series, there is a fine multicolor lattice-work underprint printed on the face and back of each note. The back of the 10-dram note, for example, is printed with green, violet, orange, and brown inks that subtly shade into one another.¹⁰

Intaglio printing, numerical and word designation of the face value, and sequential serial numbers are mentioned for the sake of completeness, even though these features have been used worldwide for several decades. There have been, however, some new twists, one of which is employed on the Armenian 10-dram note and the other five denominations in the 1993 series. The figural depictions (on the 10-dram note these are Mt. Ararat, the statue, and the train station) appear to the naked eye to have been applied to the paper using a lithographic process rather than by intaglio printing. When examined under high magnification however, it is evident that these pictorial devices are printed using continuous intaglio lines. Thus, it is apparent that in this case the specific printing method is an optical illusion to distract counterfeiters.

When examined with the naked eye, the 10-dram note and others in the same series do not appear to contain visible colored security threads within the structure of the paper. Under magnification, it is possible to see some threads in the structure of the paper, but these are not distinct because their color does not differ from that of the paper. Under ultraviolet illumination, however, these threads fluoresce in colors of red, blue and green. This feature is not typically noticed by casual observers and is difficult for a counterfeiter even with substantial skill to replicate. A special lamp is required to visualize fluorescent threads, and these cannot be reproduced using color xerography.

Micro-printing and latent images are now extremely popular anti-counterfeiting devices worldwide. They are seen on Armenia's first 1993 issues, including the 10-dram note. Security strips were first introduced in Armenia beginning with the 1000-dram 1994 issue.¹¹ It should be immediately apparent that high quality security printing is costly as well as technologically complex, and with each new device incorporated into the final product the cost increases.¹²

Security devices on modern currency are of importance to the public as well as to present and future collectors. They make it possible to readily distinguish between false and genuine examples. Specialty printing firms continue to research and develop new security devices, probably faster than counterfeiters are able to keep up. By familiarizing ourselves with the application of anti-counterfeiting measures introduced at the time of banknote manufacture, we can better understand the challenges faced by governments and security printers trying to maintain the integrity of a nation's circulating money.

L. A. SARYAN, Ph.D.

¹⁰ Multicolor printing is common on world currency but has not yet been introduced in the USA.

¹¹ All of these features were used on Armenia's money before they were introduced in the USA.

¹² The US BEP recently redesigned the highest denominations (\$5 up to \$100), incorporating some of the measures (micro-printing, a security strip, and optically variable inks) noted above. Congress, however, has instructed BEP not to bother redesigning the \$1 note, since the cost is considered prohibitive compared to the benefit.

Series I

Volume XXIX, No. 4

December 2003

ՀԱՅ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN

NUMISMATIC

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. XXIX (2003) No. 4

Announcements	87
Letters	87
Latest	87
Obituary	88
Donations	88
Donations (<i>Selected Numismatic Studies II</i> Fund)	88
NERCESSIAN, Y. T. Silver Coins of Artaxias II, Tigrtanes III, Artavasdes IV of Armenia	89
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Ռուբեն. Գրախոսական՝ «Լատերիտի կիսանդրին» (Մասն II) (A Critical book review of A. MOUSHEGHIAN and G. DEPEYROT, <i>Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)</i> , by Ruben VARDANYAN, under the title of "The Bust of Laurit [laureate]") (Part II)	99
Armenian Numismatic Literature	112
ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Բագրատ, Մէկ կեղծ հայկական թղթադրամի մասին (SAHAKYAN, Bagrat. A Counterfeit Armenian Paper Money)	113

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series I

Vol. XXIX, No. 4

December 2003

ANNOUNCEMENTS

A few years ago we announced the "half price" sale of our numismatic books. Unfortunately, the discounted book sale has not been a great success. Therefore, it is discontinued as of August 31, 2003. For our new prices see the attached publication list.

Effective September 1, 2003. All Armenian Numismatic Society members receive a 20% discount on all available publications: *Armenian Numismatic Journal* issues, *Special Publications*, Bedoukian publications, and also our silver medal(s). See the attached publication list.

LETTERS TO THE EDITOR

Nice articles on counterfeit coins. I have a special interest in counterfeits from Soviet sources as you may guess.

Pierre V. Haig, M.D.

Հայկական անձանք դրամներ յայտնաբերելու հայ դրամագետին կիրքը կը վկայէ անոր հայրենասիրութիւնը: Հայրենասիրութիւն մը, որ ճշմարտութեան պրպտումով կը բազայայտէ, կը հարստացնէ և կը հիմնադրէ հայոց պատմութիւնը, Արա Արծրունի

LATEST (HOARD)

According to unverified sources (third or fourth party), a recently discovered large hoard of Cilician Armenian silver coins was sold in London at £16 per coin. The hoard was nearly 3200 pieces. Most of them belonged to King Levon I with 80 pieces to other kings. Classification: Levon I (1198-1219), around 3100 pieces, mostly trams, also included 3 half trams and a few half double trams; Hetoum-Zabel (1226-1270), trams; Smpad (1296-1298), 30 different coronation trams. About 40% EF to VF grades, about 50% VF to F grades, and the rest 10% F to lower grades. According to the same source, no junk in the lot.

Telephone calls to the editor: Some members expressed their feelings about the early deliveries of *Armenian Numismatic Journal*, issues number 2 and 3. We deliberately planned to mail those issues as early as possible so that we could devote most of our time to the publishing of *Selected Numismatic Studies II* of Paul Z. Bedoukian.

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (e-mail: ArmNumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gevorian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions US \$50.00 per year.

ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443

OBITUARY

James Mark Keshishian

Was born in Belgium and raised in Washington D.C. Passed away in McLean, 78.
He had cancer. † May 15, 2003

A NOTE TO COLLECTORS OF ARTAXATA CIVIC COINS

Mr. M. Amandry, of Bibliothèque National de France, expressed his desire of receiving photographs of Artaxata civic coin that our membership may have in their collections. He is doing research in this area.

DONATIONS (general)

(Period ending 30 September 2002)

Eskijian, L.....	\$25	Setian, Ch.....	\$15
Schott, D. F.....	\$15		

ArmNumSoc e-mail ADDRESS DISCONNECTED

Last year we had an electronic transmission from a museum in Europe. We received a virus and our e-mail would stay on only for a few minutes. This year again we received a virus from another overseas museum. First, our AOL barely remained on one minute, then it would not open, and we would not be able to install new AOL software.

THE ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

is extremely grateful to all those who contributed money to the

SELECTED NUMISMATIC STUDIES II FUND

DONATIONS

(Selected Numismatic Studies II Fund)

Abril Bookstore.....	\$025	Kagan, Jonathan H.....	\$100
Ardzrouni, Ara	\$200	Kashian, Stephen M.....	\$100
Aris, Hrayr.....	\$200	Kern Co., Jonathan K.....	\$100
Aroyan, Armen.....	\$120	Lazarian, Steve.....	\$100
Baghdassarian, Garbis O.....	\$100	Mkrtchian, Hacob.....	\$050
Bedoukian, Robert H.....	\$500	Nercessian, Y. T.....	\$500
Bedrosian, JD, A. P.....	\$100	Palian, Leon P.....	\$100
Cafesjian, Gerald L.....	\$100	Pegasi Numismatics.....	\$025
Classical Numismatic Group, Inc.....	\$200	Ronus, Robert E. G.....	\$200
Christianian, Jirair.....	\$100	Rynearson, Dr. Paul.....	\$025
Didizian, Hagop H.....	\$500	Sarkissian, Simon.....	\$025
Dulgarian, Stephen T.....	\$100	Saryan, Levon A.....	\$100
Eskijian, Luther.....	\$150	Sayles, Wayne G.....	\$100
Freeman & Sear.....	\$100	Setian, Charles.....	\$100
Garabedian, Margo Lena.....	\$100	Stein, Mr. & Mrs. Joseph H.....	\$100
Gewenian, Wartan	\$100	Thomassian, Levon.....	\$100
Haig, Pierre V.....	\$100	Warden Numismatics, LLC.....	\$025

SILVER COINS OF ARTAXIAS II, TIGRANES III, ARTAVASDES IV OF ARMENIA

Plate 6

Y. T. NERCESSIAN

Historical Background

In 34 B.C., Artavasdes II (56-34 B.C.) was betrayed by Mark Antony. Artavasdes, his queen, and two sons were taken to Egypt as prisoners.¹ His eldest son, Artaxias, who was left behind in Armenia, was crowned king by the Armenian nobles. However, he could not put up an organized resistance against Rome, and escaped to Parthia for refuge.

In 30 B.C., Artaxias II returned to Armenia with the assistance of the Parthians. He regained the Artaxiad throne and avenged the death of his father, Artavasdes II, by putting all Romans to the sword. Artaxias ruled ten years without interference from Rome. In 20 B.C., upon Rome's interference, the pro-Roman party assassinated Artaxias.

Western scholars and some Armenian historians consider the regnal period of Artaxias II to be 30-20 B.C., when he returned Armenia from his Parthian refuge. A few other Armenian historians consider his regnal period to be 34-20 B.C., when he was crowned as king of Armenia.² Apparently, Artaxias II did the same since on his newly discovered drachms there is the inscription of ΙΔ (14), if we accept these letters as his regnal year when the coin was struck.

In 20 B.C., Tigranes III, one of the brothers of Artaxias II who was taken prisoner to Rome, was crowned king of Armenia. Armenia was now completely under the Roman sphere of influence.

In 8 B.C., Tigranes IV was placed on the Artaxiad throne without the consent of Rome. In B.C. 5 he was dethroned.

In 5 B.C., Artavasdes III, the third son of Artavasdes II, ascended the throne of Armenia with the support of the Roman army. The Armenians resented Roman interference and with the assistance of Parthia expelled Artavasdes and the Roman army from Armenia.

In 2 B.C., Tigranes IV returned from Parthia and with the assistance of the Parthians recaptured his throne. He ruled Armenia with his half sister and queen Erato. Apparently arrangements were made for Tigranes to receive his crown from Augustus. However, in A.D. 1 he was killed in a war against the barbarians from the north.

Erato ruled the country for a few years. In A.D. 2, Gaius Caesar offered the throne of Armenia to Ariobarzanes of Atropatene. This was not acceptable to the Armenians. Gaius Caesar crushed the rebellion, but he was wounded and two years later Ariobarzanes died ac-

¹ H. Manandian, *A Critical Survey of the History of the Armenian People* (Erevan, 1944), Vol. I, pp. 245-283 (in Armenian); *History of the Armenian People*, Vol. 1 (Erevan, 1971), pp. 603-626 (in Armenian); *Soviet Armenian Encyclopedia* (Erevan, 1976), Vol. II, p. 144 (in Armenian).

² Hrant K. Armen, *The Fall of the Artaxiad Dynasty* (Beirut, 1982), p. 121 (in Armenian); Fr. Vahan Hovhannessian, *History of the Armenians* (Venice, 1974), Vol. 4 pp. 155-156 (in Armenian); Simon Simonian, *History of the Armenians* (Beirut, 1961), Vol. IV, p. 101 (in Armenian).

cidentally. In A.D. 4, the throne was offered to Artavasdes IV, the son of Ariobarzanes. Artavasdes IV also was not acceptable to the Armenians. The Armenian nobility rebelled and assassinated this foreign king.

Tigranes IV, Artavasdes III, Tigranes IV and Erato, issued only copper coins. Apparently the country was in poor economic condition and tetradrachms or drachms were not issued. Artavasdes IV issued silver coins.

During A.D. 6-34, Tigranes V (A.D. 6), Vonones (A.D. 8-16), and Artaxias III (A.D. 18-34) occupied the throne of Armenia. We have only copper coins from Tigranes V and Erato. In A.D. 8, Vonones was king of Parthia; the Parthians expelled him. Vonones took refuge in Armenia. Tetradrachms and drachms inscribed with his name were struck in Parthia while he was king there and according to the Parthian tradition. He was not acceptable to the Armenians and he was forced to flee from Armenia.

Germanicus crowned Zeno as king of the Armenians. He was given the name Artaxias III (A.D. 18-34). He did not strike Armenian coins inscribed with his name. However, there are Roman silver coins commemorating the coronation of Artaxias by Germanicus. Following the reign of Artaxias III, Armenia had three more foreign rulers on the throne of the Artaxiads. They did not issue coin. The Artaxiad dynasty of Armenia lasted 250 years. It is beyond the scope of this paper to make a die study on Roman coins. Roman silver coins of Germanicus/Germanicus-Artaxias is presented for a closure.

A Survey of Studies on Silver Coins

Artaxias II. The known silver drachms of Artaxias II consist of four pieces. All of them were discovered recently in a Parthian coin hoard. The provenance and the date of discovery remain unknown.

The first drachm surfaced in Beirut³ and was purchased by Col. André Ronde of Paris, French Military Attaché in Beirut, and described in a short essay in 1997.⁴

The second, third, and fourth travelled to Germany and then to America where they were sold. In 1997, before the second unit was sold in an auction,⁵ the third piece was published by L. A. Saryan who assigned it to Artaxias III.⁶

In 1998, disagreeing with the Artaxias III attribution, the author wrote his paper on this subject.⁷ The third drachm, a much better preserved piece, was auctioned a year later in 1999.⁸

³ Lratu Aghbiwrner, "Discovery of Artaxias II Silver Coin," *Asbarez*, Vol. 87 (October 20, 1995), No. 10,115, p. 5 (in Armenian).

⁴ A. Ronde, H. Torossian, "Une drachme inédite (?) d'Artaxès II, roi d'Arménie (30-20 av. J.-C.)," *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, Vol. 52 (February 1997), No. 2, pp. 25-26.

⁵ Classical Numismatic Group, Inc., *Auction: Mail Bid Sale 46* (June 1998), p. 76, No. 693.

⁶ L. A. Saryan, "An Unpublished Silver Drachm Attributed to Artaxias III (A.D. 18-34) of Armenia," *American Journal of Numismatics*, Second Series, Vol. 9 (1997), pp. 7-16.

⁷ Y. T. Nercessian, "A Silver Coin of Artaxias II (30-20 B.C.)," *Armenian Numismatic Studies* (Los Angeles, 2000), pp. 133-137, reprinted from *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXIV (September 1998), No. 3, pp. 29-31, pl. III.

⁸ Classical Numismatic Group, Inc., *Auction: Mail Bid Sale 51* (September 1999), p. 87, No. 768.

In 2001, Freeman and Sear published their Fixed Price List 6, where the most attractive drachm of Artaxias II was placed for sale.⁹ However, the Freeman and Sear catalogue included a very extensive discussion on the attribution of this superbly attractive drachm.

Some authors suggested that these newly discovered drachms could be counterfeits. Later more on this in the "Counterfeits" section.

Tigranes III. Only a singular drachm of Tigranes III has been known and that was first published by Edward T. Newell in 1926.¹⁰ It is preserved in the American Numismatic Society Museum, New York. Since then this photographic illustration has been rephotographed by many numismatists and published numerous times. In 1946, H. Kurdian referring to Newell's study on Tigranes III wrote, "The importance of this discovery hastens me to translate the above mentioned study...[into Armenian]."¹¹ In 1968, Bedoukian published his preliminary research on the coinage of the Artaxiads of Armenia; here and also in 1978, in *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, he described the Newell drachm in his studies.¹²

In 1995, Y. T. Nercessian published his *Armenian Coins and Their Values*.¹³ In addition to illustrating this unique drachm, the author published a hemidrachm of Tigranes III with Nike reverse.¹⁴

Artavasdes IV. In 1872, Percy Gardner¹⁵ published the line drawings of several Armenian coins which were bequeathed to the British Museum by Mr. Woodhouse, on his death in 1866. The plate included a drachm of Artavasdes II, a copper of Artavasdes II with Nike reverse, a copper of Tigranes I with warrior design, a silver coin of Artaxias-Germanicus, gold and silver coins of Augustus, and lastly a silver coin of Artavasdes IV/Augustus. In 1890, E. Babelon published his famous book on the Greek coins found in Bibliothèque Nationale, Paris. In the text, in p. CCVI, he described the British Museum example and published Percy Gardner's line drawing.¹⁶ In 1899 Warwick Wroth published the catalogue of Greek coins in the British Museum (Galatia)¹⁷ where he described the silver coin of Artavasdes/Augustus donated by Woodhouse. In 1919, Jacques de Morgan published his book on the history of Armenians, in French (1919), later in Armenian (1947) and English (1965)¹⁸ translations where he gave a historical background of this period. Next to it, the line drawing of the British Museum drachm was reprinted without a description. In 1936, K. J. Basmadjian published his book, *Numismatique générale de l'Arménie*.¹⁹ Basmadjian reprinted Morgan's line drawing and gave a complete description of this British Museum

⁹ Freeman and Sear, *Fixed Price List 6* (Summer 2001), No. F70, plate illustration 70.

¹⁰ Edward T. Newell, "Kings of Armenia," *Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts* (New York, 1926), pp. 13-15, pl. II, No. 10.

¹¹ H. Kurdian, "A Newly Discovered Silver Coin of Tigranes III," *Gotchnag*, Vol. XLVI (February 2, 1946), No. 5, pp. 112-113, illus. (in Armenian).

¹² Paul Z. Bedoukian, "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *American Numismatic Society Museum Notes*, Vol. XV (1968), pp. 41-66, pl. IX-XI; also in *Selected Numismatic Studies* [SNS] (Los Angeles, 1981), pp. 113-141, No. 26; and *Coinage of the Artaxiads of Armenia* (London, 1978), No. 137.

¹³ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Los Angeles, 1995), p. 78, No. 134, pl. 10.

¹⁴ Y. T. Nercessian, ACV, p. 78, No. 135, pl. 10.

¹⁵ Percy Gardner, "On an Unpublished Coin of Artavasdes II., King of Armenia," *Numismatic Chronicle*, New Series, Vol. XII (1872), pp. 9-15.

¹⁶ E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Paris, 1890), Vol. I, pp. CCXXII + 268; Vol. II, XXXI pls.

¹⁷ Warwick Wroth, *Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria* (London 1899; reprint, Bologna, 1963), pl. XIV-3.

¹⁸ Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People* (Boston, 1965), p. 111.

silver coin. In 1968, Paul Bedoukian published the photograph of the British Museum coin.²⁰ The same study also was translated into Armenian and published by the Mekhitarist Congregation in Vienna as a series of articles and later as a book.²¹ In 1971 Bedoukian published his book on Roman coins relating to Armenia.²² He described in Armenian the Artavasdes IV/Augustus drachm²³ and the Germanicus coins depicting the crowning of Artaxias III.²⁴

In 1975, Henry Sarkissian studied all of the coins of Artavasdes IV known to him and published an essay where he described four silver and one copper coins of Artavasdes IV.²⁵ Sarkissian claimed that six different dies were used to strike the four silver examples, and published the photograph of a copper piece (Artavasdes/Augustus) discovered in Dalar village in 1965, but with different legends. In 1978, Bedoukian published his *Coinage of the Artaxiads of Armenia*.²⁶ Bedoukian catalogued in his corpus the same four coins that Henry Sarkissian had described. In 1979, Mousheghian published a catalogue of the Artavazd Sanoyan collection formed during a period of 60 years. The Sanoyan collection, included more than five hundred world coins and medals. The State History Museum of Armenia purchased the Sanoyan collection in 1978. The collection included two coins belonging to the Artaxiad dynasty of Armenia. One of them was a drachm of Tigranes II and the other, a drachm of Artavasdes IV described by Henry Sarkissian. Mousheghian made a brief statement on this coin but gave no description or illustration.²⁷ In 1983, Kh. Mousheghian published his book on coins circulated in Armenia. Here the Historical Museum silver coin of Artavasdes IV is discussed and an enlarged photograph is presented.²⁸

In 1995, Nercessian published his *Armenian Coins and Their Values* where he presented a fifth silver coin of Artavasdes IV belonging to the J. Guevrekian collection.²⁹

Since the silver coins of these kings are extremely rare, and some have been discovered recently, there are very few studies on their coinage. For example, Basmadjian in his book describes only the Artavasdes silver coin preserved in the British Museum, not a single word on other examples.

Cataloguing the Silver Coins

The author examined the second and fourth drachms of Artaxias II physically; however, the other two, as well as the drachms of Tigranes III and Artavasdes IV, were accessible to him by photographs and copy of a photograph from a study, and fixed price list or an auction catalogue.

¹⁹ K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie* (Venice, 1936), pp. 40-41 (in Armenian).

²⁰ Paul Z. Bedoukian, "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," No. 26.

²¹ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia* (Vienna, 1969); also in SNS, pp. 396-428 (in Armenian), No. 39.

²² Paul Z. Bedoukian, *Roman Coins and Medallions Relating to Armenia* (Vienna, 1971), 212 pp, 38 pls. (in Armenian).

²³ *ibid.*, pp. 22-23, No. 2, pl. 1.

²⁴ *ibid.*, pp. 24-29 Nos. 3-4, pl. 1.

²⁵ Henry V. Sarkissian, "The Coins of Artavasdes IV, King of Armenians, A.D. 4-6," *Banber Hayastani Arkhivneri*, Vol. XVI (1975), No. 3 (41), pp. 183-190, illus. (in Armenian with Russian summary).

²⁶ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* (London, 1978), p. 76, No. 163, pl. 8.

²⁷ Kh. A. Mousheghian, "A Numismatic Collection from Shirak," *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*, Vol. XL (July 1979), No. 7 (438), pp. 82-111, see No. 50, p. 86 (in Armenian).

²⁸ Kh. A. Mousheghian, *The Numismatics in the History of Armenia* (Erevan, 1983), pp. 65-66, pl. illus. No. 98, enlarged photographic plate next to p. 98 in insert plates (in Armenian with summaries in Russian and English).

²⁹ Y. T. Nercessian, ACV, p. 86. No. 180, pl. 13.

The classification is based on comparison of king's portrait, tiara, and neck flaps; on the reverse, legends, field letters, monograms and their relative locations, Athena or Nike, epigraphy, borders, and finally the overall appearance.

In the catalogue the first and second columns give the assigned anvil and punch numbers. The third column is the weight of the coin in grams. The last column gives the history of the coin, metrological data (weight-diameter-die axis orientation) when available, and references where the subject coin is published or presented.

CATALOGUE

ARTAXIAS II (34-20 B.C.)

Drachms

- Obv.: Bust of Artaxias r., lightly bearded and wearing a very high tiara. The five-pointed tiara is adorned with an eight-rayed star which is in a trapezoidal box. The box has double rows of pearls along the top and both sides. A diadem knotted at the back encircles the head and falls downward. The king is wearing an earring which resembles a six-rayed star. The whole is enclosed within a laurel wreath.
- Rev.: Helmeted Athena l., carrying a shield and spear. Circular legend, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ ΘΕΙΟΥ. Letters ΙΔ in r. field. Below Athena's feet monogram . The whole enclosed within a solid circle.

Group 1: Helmeted Athena carrying shield and spear; below, monogram and in r. field letters ΙΔ (14?).

a1	p1	a	2.6	Paris, Ronde coll. (2.6g-20.8ϕ-1h); (Ronde and Torossian, Nercessian 1)
a2	p2	a	3.20	CNG 46 (June 1998), 693 (3.20g-23ϕ);
a2	p3	a	3.59	CNG 51 (September 1999), 768 (3.59g-22ϕ-12h); (Saryan, Nercessian 2).

Group 2: Nike advancing r., holding wreath and palm-branch; below, monogram and in r. field letters ΙΔ (14?).

a2	p4	a	4.06	Los Angeles, V. B. coll. (22 Nov. 2002); Los Angeles, H. I. coll. (June 2001); Freeman and Sear List 6 (Summer 2001), F70 (4.06g-24ϕ-12h).

TIGRANES III (20-8 B.C.)

Drachms

- Obv.: Head of Tigranes r., slightly bearded and wearing a tall and five-pointed tiara adorned with a large eight-pointed star. Fillet border.
- Rev.: King's figure standing l., draped in mantle and wearing a three-pointed tiara. With his outstretched r. hand he holds an uncertain two-lined straight object pointed toward 10 o'clock and l. hand rests on a tall scepter or spear. To the l. of spear and close to king's body there is an uncertain object. Legend to r. downward ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ; to l. downward ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ / ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Group 1: King's figure standing l. and holds a spear; vertical inscription in five lines.

- a1 p1 a 3.83 New York, Inv. 1944.100.62304 (3.83g-19.12h); (Newell, p. 13, pl. II-10; CAA, p. 70, pl. 6-137; ACV, p. 78, pl. 10-134); gift by Newell who purchased it from the collection of Charles C. Torrey. Possibly chipped and pierced in two different locations.

Hemidrachm

Obv.: Head of Tigranes r. as before.

Rev.: Nike advancing l. Legend to r. downward [ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ] (?); to l. downward [ΤΙΓΓΑΝΟΥ].

Group 2: Nike advancing l.

- a1 p1 a 0.93 Los Angeles, Y. Nercessian coll. (March 1994), Inv. 4634 (0.93g-13.0-12h), chipped; (ACV, p. 78, pl. 10-135); Spink 102 (2 March 1994, *Donabedian Coll.*), 216
- » » b 1.17 Los Angeles, Y. Nercessian coll. (March 1994), Inv. 4635 (1.17g-14.0-12h), chipped and broken in two pieces; Spink 102 (2 March 1994, *Donabedian Coll.*), 216.

ARTAVASDES IV (A.D. 4-6)

Drachms

Obv.: Head of Artavasdes r., without a tiara. A diadem knotted at the back encircles the head and falls downward. Clockwise legend ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ. In r. field, below his chin, letter Γ. Border of dots.

Rev.: Head of Augustus r. laureate. Clockwise legend, ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ. Border of dots.

Group 1: Artavasdes/Augustus.

- a1 p1 a 3.53 London, gift by Woodhouse in 1866; (Gardner, NC 1872, pl. I-7; BMC Galatia, p. 101, pl. XIV-3; CAA, pl. 8-163; Sarkissian 1).
- » » b 3.50 New York, D. J. McClymont coll. (200); (Sarkissian 4, CAA 163).
- » » c 5.1 New York, Ex-Guevrekian coll. (200); (ACV, p. 86, pl. 13-180).
- a2 p2 a 3.58 Erevan Inv. 38885 (3.58g-19.50-12h), Ex-Sanoyan coll. purchased in 1978; (Sarkissian 2, 3.70g-200; CAA 163, 3.70g; Mousheghian pp. 65-66, 3.58g-20.0-12h).
- a3 p3 a 3.54 Ex-Bedoukian coll.; (Sarkissian 3; CAA 163); (3.54g-20.0)

ARTAXIAS III (A.D. 18-34)

Silver Didrachm (Plate 6-D)

Obv.: Head of Germanicus r. Counterclockwise legend GERMANICVS CAESAR TI. AVG. F. COS. II. Border of dots.

Rev.: To l. Artaxias standing facing and holding tiara on his head with r. hand. To r. Germanicus standing facing and crowning Artaxias with r. hand. Left hand entwined

around a long spear. Legend to l. downward ARTAXIAS; to r. downward GERMAN-ICVS. Border of dots.

AR, 7.50 g. (BM coll.), CAA 168, RPC 3629

Silver Drachm (Plate 6-E)

Obv.: Head of Germanicus r. as before.

Rev.: Crowning of Artaxias as before.

AR, 3.14 g. (BN coll.), CAA 168, RPC 3630

ANALYSIS

Portrait Art

Ancient Armenian coins are the only documents which show the engraved effigy of Armenian Artaxiad kings who lived more than two thousand years ago. Ancient coins are the only primary sources which display their portraits, royal vestments, ornaments which have reached us by means of metallic art similar to the coins of their predecessors, Tigranes II and Artavasdes II.

On the last drachm of Artaxias II (Plate 6, a2-p4a) the king has a very handsome and youthful portrait, very lightly bearded, has an earring which resembles a six-rayed star. And the king is not wearing necklaces.

The singular drachm of Tigranes III (Plate 6, a1-p1a) displays a youthful portrait, lightly bearded, if he has an earring it is covered with an ear flap.

The drachms of Artavasdes IV are Romanized coins (Plate 6). Bedoukian calls them "typically Roman silver coins." Since on one side there is the portrait laureate of Augustus, it is possible that Rome may have struck them to commemorate the crowning of Artavasdes IV as king of Armenia. These drachms display a clean shaven youthful portrait. A similar portrait is depicted on his copper coin which was unearthed in Armenia³⁰ (Plate 6-C).

The Armenian Tiara

Based on Artaxias II's silver coins, his tiara peaks are higher than those of Artavasdes II. They are edged with pearls. Tiara is ornamented with an eight-rayed star which is in a trapezoidal box resembling Artavasdes II. There are no ear flaps and no necklaces. The diadem knotted at the back has two ribbons.

The high tiara of Tigranes III can be seen on his drachm, hemidrachm, and copper. One of the characteristic feature of Tigranes III tiara is the height, perhaps the highest among all Artaxiad kings. His tiara is adorned with a very large eight-rayed star. These are the main features of his tiara on his silver and copper coins (Plate 6-B). If there are eagles at both sides of the star, they are not visible.

As noted above, the drachms of Artavasdes IV are Romanized coins and were executed according to the Roman custom, without the traditional Armenian tiara, but diademed. On the reverse we see the portrait of Augustus to right with a laureate head. The same style of minting is true for his coppers (Plate 6-C).

³⁰ Henry V. Sarkissian, "The Coins of Artavasdes IV, King of Armenians, A.D. 4-6," p. 186.

Monograms and Chronology

On all drachms of Artaxias II there is the same monogram, \boxtimes . Numismatists E. Babelon,³¹ M. V. Renner,³² and P. Bedoukian,³³ who have studied and discussed this monogram indicate that it is a symbol of the city of Artaxata and it is engraved on the Artaxata civic coins. The monogram can be broken down to Greek letters A, P, T, which probably would stand for ΑΡΤΑΞΑΤΑ, the Greek form of Artaxata (Artashat in Armenian), the capital city of Armenia. Similarly, letters ΙΔ in r. field, are engraved on all known silver drachms. Apparently, Artaxias considered the crowning year as the beginning of his regnal period. Some Armenian historians similar to Armen, Hovhannessian, and Simonian consider 34-20 B.C. as the regnal period of Artaxias II. It should be noted that in the entire Artaxiad dynasty of Armenia only Artavasdes II and Artaxias II, father and son, have complex but different monograms³⁴ for the city of Artaxata where their coins were struck.

Stylistic and Die Analysis

The drachms of Artaxias II are inscribed ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΡΤΑΞΕΡΕΞΘ ΘΕΙΟΥ. His title "divine" is similar to what his father Artavasdes II had inscribed on his tetradrachms. Obviously, one would not expect Artaxias to call himself "king of kings" when he could not not defend his country and had to take refuge in Parthia. It is worthwhile to note that the profile of Nike on his silver drachm (Plate 6, a2-p4a) is quite similar to the one engraved on Artaxias II copper coins (Plate 6-A). Bedoukian assigned these coppers to Artaxias II by the process of elimination. On his copper coins the inscription of Artaxias' name has not been read yet. Compare the outline of Nike on his last silver and copper coin.

The singular drachm reverse of Tigranes III depicts the figure of king standing to left, wearing a three-pointed very high tiara, apparently there was no room left for five peaks. His left hand rests on a tall spear and with right hand he holds an uncertain object pointed toward 10 o'clock. The vertical legend is inscribed in five lines and is the longest among all Artaxiad kings, ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ / ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ. The hemidrachms, similar to his drachm and coppers, display his very high tiara but the coin is chipped and worn. The word ΤΙΓΡΑΝΟΥ is legible on the left side of Nike.

Metrology

The average weight of Artaxias II four drachms is 3.36 grams (2.6g, 3.20g, 3.59g, 4.06g), and 22 mm diameter (20.8mm, 23mm, 22mm, 24), three of the coins have 12 o'clock die axis orientation and the other, 1:00.

The average weight of Artavasdes IV five drachms is 3.85 grams (3.53g, 3.50g, 5.1g, 3.58g, 3.54g) and four out of five have 20 mm diameter. The 12 o'clock die axis orientation is given only for the Erevan drachm.

Mints

The capital city of Artaxata was a mint during the reign of Tigranes II and Artavasdes II. One would surmise that it continued and remained as an operational mint and very likely

³¹ Ernest Babelon, "Mélanges & Documents; Artaxisata," *Revue Numismatique*, New Series IV, Vol. XV (1911), pp. 459-461.

³² V. Renner, "Eine bisher unbekannte griechische Münzstätte in Armenien," *Mitteilungen der Oesterreichischen Gesellschaft für Münz- und Medaillenkunde*, Vol. VIII (February 1912), No. 2, pp. 37-39.

³³ Paul Z. Bedoukian, *Roman Coins and Medallions Relating to Armenia*, pp. 191-192.

³⁴ Y. T. Nercessian, "Silver Coins of Artavasdes II of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIX (March 2003), No. 1, pp. 3-11, pl. 1, especially the section on "Monograms and Chronology," p. 9.

struck coins till the end of the Artaxiad dynasty of Armenia. The engraving of the city of Artaxata monogram on the coin of Artaxias II in itself is an admission of this fact.

Armenian became a buffer state between Rome and Parthia. Still it was a large country but its power was reduced and economy declined. After Artavasdes II none of the kings issued silver tetradrachms and the existing silver drachms are extremely rare. The main currency was copper coinage which was issued in abundance and primarily for domestic circulation.

Counterfeits

As indicated earlier, some numismatists, based only on their studies, called Artaxias II drachms forgeries.³⁵

According to reliable sources, the coins were found in a Parthian hoard. Because of the secrecy involved with newly discovered numismatic hoards, the exact provenance and the year of discovery of this Parthian hoard remain unknown. However, there are a few arguments in favor of authenticity.

There are four known drachms and each piece has a different grade of preservation. Following the traditional custom of coin dealers, the coin with the poorest preservation was sold first in Beirut. The other three were sold in the United States according to their poorest grade of preservation, the most attractive piece with the highest grade of preservation, being sold last. This insured a maximum profit.

Four coins were struck with two obverse and four reverse dies, a total of six different dies; each reverse has a different die. Furthermore, the monogram for the city of Artaxata is similar to the one appearing on the civic coins of the city of Artaxata. If the drachms were forgeries, why would they show a monogram engraved on the copper coins of the city of Artaxata but not the monogram for Artaxata mint engraved on the coins of Artavasdes II, his father? Would not that be more logical?

Since these coins were sold, no new Artaxias II drachm has surfaced on the market. The profit was so good on the last two drachms that definitely an alleged forger (?) would be tempted to manufacture more. A professional forger (a criminal) is greedy and would not be content with manufacturing a few pieces. For example, based on the information available, Carl William Becker³⁶ manufactured a few dozens of Tigranes II tetradrachms.³⁷

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ-Ի, ՏԻԳՐԱՆ Գ-Ի, ԱՐՏԱԻԱԶԴ Դ-Ի ԱՐԾԱԹԵԱՑ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

[Ամփոփում]

Արտաշէս Բ-ի, Տիգրան Գ-ի և Արտաւազդ Դ-ի արծաթեայ դրամները չափազանց հազուադիւտ են: Իսկ Արտաշէս Բ-ի և Տիգրան Գ-ի քաղկոսները հազուադիւտ են, Արտաւազդ Դ-ի պղնձեայ դրամը աւելի հազուադիւտ է քան թէ իր դրամին: Այս պատճառով ալ

³⁵ A. Mousheghian, G. Depeyrot, *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st C. B.C.- 1st C. A.D. (Wetteren, The Netherlands, 1999), p. 170; R. Vardanyan, "Counterfeit Silver Coin with the «ΑΡΤΑΣΕΡΕΩ ΘΕΙΟΥ», Patna-Banasirakan Handes (1999), No. 1 (150), pp 321-326 (in Armenian with Russian summary).*

³⁶ G. F. Hill, *Becker the Counterfeiter* (London, 1924; reprint, Chicago, 1979) 72+ 39 pp, XIX pls.

³⁷ Y. T. Nercessian, "Silver Coins of Artavasdes II of Armenia," see the section on "Counterfeits," p. 81-83.

անցեալին մէջ հազուադէպօրէն ուսումնասիրուած են իրենց դրամները: Դրախմաներուն վրայ քանդակուած դիմանկարները, արքայական խոյրը, դրամահատութիւնը, մետաղագործութիւնը մեզի հասած պատմական աղբիւրներ են հայ ժողովուրդի պատմութեան և մշակութի պրոլետարիան համար:

Արտաշէս Բ-ի արծաթեայ նորայայտ չորս դրախմաներու երեսին վրայ պատկերուած է արքայի կիսանդրին դէպի աջ: Առաջին երեքին ետին դրուագուած է դէպի ձախ, սաղաւարակիր Աթենասը բռնած նիզակ մը: Չորրորդ դրախմային ետին դրուագուած է դէպի աջ, Յաղթանակը բռնած արմաւենիի ճիւղ մը: Յաղթանակի ուրուագիծը նման է իր պղնձեայ դրամին վրայ դրոշմուածին: Չորս դրախմաներու ետին դրոշմուած է փակագիր մը և յունաստու ID (147):

Հայ պատմաբաններէն Հրանդ Բ. Արմէն Արտաշէս Բ-ի գահակալութեան ժամանակաշրջանը կը սահմանէ 34-20 Ն.Ք., այսինքն սկսեալ իր թագադրութեան թուականէն: Ըստ երևութիւն Արտաշէս ալ նոյնը կը համարէ և յայտնաբերուած դրախմաներու արձանագրութիւնն ալ նոյն փարկածին զօրաւիզ կը կանգնի:

Իր փակագիրն ալ կը նշմարուի Արտաշատի քաղաքային պղնձեայ դրամներուն վրայ: Հետաքերքական է որ հայր ու որդի Արտաշատ դրամահատարանի համար գործածեցին երկու տարբեր բաղադրեալ փակագիրներ իրենց դրամներուն վրայ:

Բոլոր դրախմաները զարնուած են երեսի համար երկու և կռնակի համար չորս տարբեր կաղապարներով: Չորրորդ արծաթի որակին պատճառով, յատկօրէն պատկերուած է Արտաշէս արքայի դիմանկարը, որ մատահօրէն նոր դիմանկարային ուսումնասիրութիւններու պիտի ծառայէ:

Արտաշէս արքայի դրախմաներուն միջին չափազիտական տուեալներն են 3.36 գրամ, 22 մմ, ժամը 12 առանցքային ուղղութիւն:

Տիգրան Գ-ի եզակի դրախման դրամագէտներու կողմէ քանիցս նկարագրուած է անցեալին: Իր դրամներու ամենէն ուշագրաւ կէտն է շատ բարձր հայկական խոյրը ու խոչոր աստղը: Իր մասամբ կոտորուած կէս դրախմային վրայի խոյրը ունի նոյն յատկանիշը՝ շատ բարձր խոյր: Նոյնը միշտ կարելի է նշմարել զանազան պատկերատիպերով դրոշմուած իր պղնձեայ դրամներուն վրայ:

Արտաւազդ Դ-ի դրախմաներուն երեսին վրան պատկերուած է հայոց արքան, իսկ ետին՝ Հռոմի Օգոստոս կայսրը: Մեզի ծանօթ են հինգ օրինակներ, զարնուած՝ երեսի համար երեք և կռնակի համար երեք տարբեր կաղապարներով: Նախապէս չորս արծաթեայ դրախմաներն ու նորայայտ պղնձեայ դրամ մը ուսումնասիրուած էին ՀՊՊԹ դրամագէտ Հենրի Սարգսեանի կողմէ: Պրինձն ալ ունի արծաթներու պատկերատիպերը, թէև Օգոստոս կայսրը պատկերուած է հակառակ ուղղութեամբ:

Արտաւազդ արքայի դրախմաներուն չափազիտական միջին տուեալներն են 3.85 գրամ, 20 մմ, ժամը 12 առանցքային ուղղութիւնը միայն տրուած է ՀՊՊԹ օրինակին համար:

Արտաշէս Գ արքայէն, միայն իր անունով հատանուած, արծաթ կամ պղինձ դրամ մեզի չէ հասած: Գոյութիւն ունին Հռոմի Գերմանիկոս կայսեր թողարկած արծաթեայ երկդրախմաներն ու դրախմաները Այս յուշադրամները, իրենց պատմական դրուագումին պատճառով, թէև նուիրական են հայոց համար, սակայն հռոմէական դրամներ են: Դրամը առանց վարանումի ցոյց կու տայ, թէ Հայաստան Հռոմի ենթակայ է: Հոս ներկայացուած են Արտաշէսեան հարստութեան վերաբանին համար: Երեսին պատկերուած է Գերմանիկոսի գլուխը դէպի աջ, իսկ ետին՝ պատկերուած է Արտաշէս Գ-ի թագադրուիլը Գերմանիկոսի կողմէ: Երկդրախմաները առհասարակ ունին 7.50 գրամի չուրջ կշիւ, դրախմաները՝ 3.14 գրամի չուրջ: Երկուքն ալ հազուապիւս դրամներ են:

Թ. Բ. Ներսիսեան

Silver Coins of Artaxias II, Tigranes III, Artavasdes IV of Armenia

Artaxias II

a1-pla

a2-p2a

a2-p3a

a2-p4a(X)

Artaxias II

a2-p4a

A (Æ)

a1-pla

a1-pla

a1-plb

B (Æ)

drachm

hemidrachms

Artavasdes IV

a1-pla

a1-plb

a1-plc

a2-p2a

a3-p3a

C (Æ)

Germanicus

D (AR)

E (AR)

«ԼԱՌՈՒՐԻՏԻ ԿԻՍԱԴԻՆ»

(Մասն II)

MOUSHEGHIAN, A. and DEPEYROT, G. *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)*, Collection Moneta 15, Wetteren 1999, 256 pp., 8 pls. (Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ, Զ. ԴԵՊԵՅՐՈՒ, Հելլենիստական և Հռոմեական դարաշրջանի հայկական մետաղադրամներ (մ.թ.ա. 1 դ. - մ.թ. 1 դ.): Անգլերէն և հայերէն լեզուներով:

Չորրորդ դուրսը, վերանգրված՝ «Գաեոսի և Լուկիոսի ղենարները արևելեան դրամահատարանում», սկսում է «սերտախառնական» նախաբանով, որտեղ ասում է, որ այս ուսումնասիրության համար փորձել են ձեռք բերել II դ. ղանների կամ հնավայրերից գտնուած դրամներից ցուցակը, կամ հիմնականում II դ. դրամներից բաղկացած զանազան կամ հնավայրերից գտնուած դրամները, և դիտարկել են միայն այն ղանները և հնավայրերից գտածոները, որոնց 50%-ը (կամ առնչին) կազմում են կոմոդոսի օրօք կամ նրանից առաջ թողարկուած դրամները: Ընթերցողը կը տարակուսի, չհասկնայով, թէ ինչ կազ կարող է լինել Գաեոս և Լուկիոս կեսարների և կոմոդոսի միջև, քանի դեռ նրա ձեռքը չի ընկել այս շարքի յալորդ հատորը՝ Moneta 17-ը, որի 145 էջում կը գտնի ճիշտ նոյն նախաբանը, բայց մէկ այլ առիթով¹⁸ Այժմ, արդէն, նրա համար պարզ է, որ այս խառնաշփոթը, դրամագիտական տերմինաբանութեամբ, ծայրահեղ իրավիճակներում իրազդոծուող թողարկումներին նմանող երևույթ է (a typical issue of emergency, էջ 37), երբ շուսափոյթ և մեծ քանակութեամբ արտադրանք տալու մղման ներքո՝ անուշադրութեան են մատնուած հետազոտութեան որակական չափանիշները:

Գլխում ներկայացուած են Գաեոս և Լուկիոս կեսարների պատկերով ղենարների թուսազըման, դրանց թողարկման վայրի մասին գոյութիւն ունեցող կարծիքները, այդ ղենարների տարածուածութիւնը Եւրոպայի և Ասիայի դրամագիտութեամբ, դրանցում այդ ղենարների տոկոսային յարաբերութիւնը Օգոստոսի ղենարների միւս բոլոր թողարկումների նկատմամբ կասկած յայտնելով ընդունուած տեսակէտների վերաբերեալ, որ C L CAESARES ղենարները թողարկուել են միայն Լիոնում, հեղինակներն առաջ են քաշում դրանց մի մասը Հարաւային կովկասում, աւելի ստոյգ՝ Հայաստանում, Արտաշատում, Տիգրան Դ-ի օրօք թողարկուած լինելու մասին վարկածը: Եթէ նրանք կարողանային մատնանշել, թէ C L CAESARES խումբը կազմող թողարկումներից յատկապէս որոնք են հատուած Արտաշատում և ինչով կարելի է դրանք տարբերել Լիոնում կամ մէկ այլ դրամահատարանում հատուած դրամներից, ապա դա կը լինէր արդենանշտ ուսումնասիրութիւն: Հեղինակների եզրակացութիւնը, այս վիճակում, հայերէն սիւրաշահելու «բարի» ցանկութիւնից այն կողմ չի անցնում: Գրքի գովազդում վճռականօրէն ասուած է. «Վերջին հայկական (sic) թողարկումները C L CAESARES տեսակի հռոմէական ղենարներն էին»:

«Տիպաբանութիւնը (հայերէն տարբերակում թարգմանուած է՝ Տիպոլոգիան) և չափազիտութիւնը» վերնագրով հինգերորդ գլխի տեքստը բաղկացած է 9 տողից, որին հետևում են աղբյուրներ և հիստորիքը: Ոչ չէ բացատրութիւն կամ մեկնաբանութիւն համակարգչային Numismat ծրագրով կատարուած հաշուարկների մասին: Այս դէպքում, ինքնուր փորձնք հասկանալ, թէ ինչ է մատուցուած այս գլխում և՛ ինչպէս: Ոչ այնքան իրազեկ ընթերցողի վրայ

¹⁸ K. Mousheghian, A. Mousheghian, and G. Depuyrot, *History and Coin Finds in Armenia: Antiquity* (Wetteren, 2000), Moneta 17.

կարող են խորհրդաւոր տպաւորութիւն թողնել իրար յետեւից շարուած հիստագրերի «երկնա-
քերները», բայց ի՞նչ է թաքնուած դրանցում, որքանո՞վ բարեխղճօրէն են կազմուած դրանք:
Նոյնիսկ իրազեկ ընթերցողը կը դժուարանայ կարծիք կազմել քանի դեռ չի փորձել խորա-
մուխ լինել, ասենք, այդ հիստագրերից մէկի մէջ: Որպէս նմուշ վերցնելով Տիգրան Բ-ի վերա-
թողարկած խալկոսների կշռային հիստագրիւր, նրա տակ գտնուող աղիւսակը (էջ 83) և դրամ-
ների ցուցակի տուեալները, պարզուց հետեւեալը: Հիստագրում հաշուարկուած են Տիգրան Բ-ի
98 պղնձ վերաթողարկուած խալկոսների՝ դարձեւեալ Տիխէ և Նիկէ տիպերով, մինչդեռ զրքում
ցուցակազրուած են կշռային տուեալներ ունեցող 126 վերաթողարկուած խալկոսների (թիւ 23, 24,
26, 43 և 85): 28 դրամներ հիստագրում չեն ընդգրկուել եթէ դրա համար ինչ որ պատճառ կայ,
այդպէս հեղինակները պէտք է բացատրէին, թէ ինչո՞ւ են բացառել այդ դրամների տուեալները:
Բայց այդ բանը չի արուած: Այնուհետև, փորձեցի պարզել, թէ, առդեօ՞ք, 0.05 գրամի ճշտու-
թեամբ կազմուած հիստագրում տուեալները ճշտութեամբ համապատասխանում են ցուցակնե-
րում բերուած տուեալներին: Այդ ոչ այնքան հեշտ աշխատանքն իդուր չէր: Պարզուց, որ
երբեմն համապատասխանում են: Ստորև ներկայացնում եմ վերաթողարկուած խալկոսների
կշռային տուեալները. ձախ սխալակում՝ ըստ դրամների ցուցակների, աջ սխալակում՝ ըստ հիս-
տագրի:

թիւ 24, Տիխէ	10.04		թիւ 85, Տիխէ	7.63	7.60-64
		9.60-64			7.55-59 (2 հատ)
»	9.54		»	7.53	7.50-54
		9.40-44	»	7.53	
թիւ 85, Տիխէ	9.33		»	7.48	7.45-49
		9.25-29	»	7.48	
»	9.08		»	7.43	7.40-44
		8.90-94	»	7.39	7.35-39 (2 հատ)
»	8.84		»	7.31	
		8.75-79	»	7.27	7.25-29 (4 հատ)
»	8.68		»	7.25	
»	8.68				7.20-24 (2 հատ)
		8.51	»	7.19	7.15-19
»	8.50		»	7.18	
»	8.30	8.30-34 (2 հատ)	»	7.17	
»	8.24		»	7.16	
»	8.23		»	7.15	
		8.15-19	»	7.13	7.10-14
»	8.06	8.05-09	»	7.12	
»	7.95	7.95-99	»	7.09	7.05-09
»	7.90	7.90-94	»	7.02	7.00-04
»	7.88				
»	7.80		և այլն		
		7.70-74			

Այսպէս, կարծում եմ, բաւական է համոզուելու համար, որ կա՞մ համակարգչային ծրագրի,
կա՞մ էլ այդ ծրագիրը տուեալներով սնուցող դրամագէտի խոհանոցն այնքան էլ մաքուր չէ: Հիս-
տագրի մանրամասն կշիւի մինչև 7.02 գ ընկած հատուածն ընդգրկում է 33 դրամ (ըստ ցու-
ցակի՝ 36 դրամ), որոնցից միայն 11-ն է համապատասխանում ցուցակի տուեալներին:

Վերցնելով ցուցակի տուեալները և կիրառելով Ժ. Դեպէյրոյի կողմից հիստագրի կառուց-
ման ձևն ու սկզբունքը՝ համեմատութիւնը հեշտացնելու նպատակով, կառուցեցի նոր հիստագրի
(տե՛ս հիստագրի 1):

Հեղինակները կարող են առարկել, թե՛ հարևան երկրական գրամների շեղումները, տուեսալ դեպքում, մեծ դեր չեն խաղում: Թե՛ երես համաձայնության նրանց հետ, բայց հարցը ոչ միայն դրանում է, այլև հիմնականի բարեխղճության մէջ: Իհարկէ, բոլորովին կարիք չկար կշռանի տուեսաները ըաշխելու 0.05 գ ճշտութեամբ: Դրամապէսները լաւ զիտեն, որ չափից աւելի ուժեղ խոշորացոյցով դիտելիս կորչում է դրամի պատկերի ամբողջականութիւնը: Այդպէս էլ այստեղ՝ չափից աւելի մասնատումը և տուեսաների ցրումը տեղին է: Հիստագրիկը կառուցելով 0.25 գ ճշտութեամբ, կարելի է ստանալ շատ աւելի կոռ ու հասկանալի պատկեր (տե՛ս Հիստագրիկ 2):

Անդրադառնանք նաև կէս խալկոսներին կշռային ուսումնասիրութեանը: Նախ, նկատենք, որ կէս խալկոսներին մէջ է ընդգրկուած թիւ 23 թողարկումը, այն դէպքում, երբ կատարուում է դրամների ցուցակում այն անուանուած է խալկոս: Այս անգամ, հեղինակներն ընկել են մէկ այլ ծայրահեղութեան մէջ՝ տալով ընդհանրական, նախորդ Հիստագրից տարբեր կառուցուած քի և, ըստ էութեան, ոչինչ չատող Հիստագրի, որում թողարկումները ներկայացուած են առանձին-առանձին (էջ 84): Կէս խալկոսի տեսական կշռի հորիզոնականը 4.30 գրամի փոխարին տարուած է 5.30 գրամի դիմաց (նոյն սխալը կրկնուած է վերջին կէս խալկոսներին Հիստագրում, էջ 86): Դրամների ցուցակներում եղած կշռային տուեսաների հետ Հիստագրի տուեսաններին համեմատութիւնը տուեց ամենածանր և ամենաթեթև կշռներին ընդգրկոյթի ահռելի տարբերութիւններ (տե՛ս Հիստագրիկ 3):

Փորձեցի կէս խալկոսներին վերաբերող կշռային տուեսանները նոյնպէս ըաշխել գրամի 0.25 ճշտութեամբ կազմուած Հիստագրի մէջ, նախապէս հանելով վերոյիշեալ թիւ 23 թողարկումը: Ստացուեց կենտրոնական կշիռների մեծ ցրուածութեամբ անճշմարիտ Համախումբ: Կարելի է պատկերացնել, թէ ինչպիսին կը լինէր գրամի 0.05 ճշտութեամբ կազմուած Հիստագրիկը (չի-նական պարսպ), որը և, հաւանաբար, հեղինակներին հարկադրել է Հրաժարուել նախորդ Հիստագրերի ձևով այն ներկայացնելու մտքից (տե՛ս Հիստագրիկ 4):

Այժմ փորձենք պարզել, թէ՛ որն է այն այսպիսի արդիւնքի պատճառը: Արդեօ՞ք Տիգրան Բ-ի կէս խալկոսները կշռային ընդգրկոյթի միջին մասում այդպիսի մեծ շեղումներ են ունեցել: Ծուցակներում ներկայացուած կշռային տուեսաններին համաձայն, հեղինակներին կողմից որպէս կէս խալկոս որակուած թողարկումներից թիւ 20-ը ունի 6.30-ից 1.15 գ (Տիխէ), թիւ 26-ը՝ 6.28-ից 2.62 գ (Հերակլէս), թիւ 40-ը՝ 6.98-ից 1.92 գ (արմաւենու ճիւղ), թիւ 44-ը՝ 6.26-ից 2.77 գ (Հերակլէս), թիւ 86՝ 7.58-ից 2.68 գ (Հերակլէս) ընդգրկոյթ: Սակայն, գրքում կէս խալկոսներին թուում են դասուել նաև թիւ 41-ը՝ 4.66-ից 1.92 (եռոտանի), թիւ 47-ը՝ 4.61-ից 1.52 գ (ամաթեղ-ջիւր) և թիւ 87-ը 4.94-ից 1.41 գ (ամաթեղջիւր) թողարկումները, որոնց վերին սահմանը 1.5-2 և աւելի գրամով պակաս է թիւ 20, 26, 40, 44 և 88 թողարկումներին վերին սահմանից (տե՛ս Հիստագրիկ 3, թիւ 23, 41, 47, 87, 92-95 թողարկումների տուեսանները չիջանակներին մէջ են վերցուած իմ կողմից): Այս փաստերը ցոյց են տալիս, որ դարձեանաին եռոտանու և ամաթեղ-ջիւրի պատկերով դրամներն իրենց կշռային չափերով տարբերում են Տիխէի, Հերակլէսի և արմաւենու ճիւղի պատկերներով դրամներից:

Այսպիսով, հանելով թիւ 41, 47 և 87 թողարկումները, ինչպէս նաև Տիգրան Բ-ին անհիմն կերպով վերագրուած թիւ 92-95 թողարկումները (արքայի դէպի ձախ ուղղուած դիմապատկերով), որոնց մասին խօսուեց վերևում, կազմեցի նոր Հիստագրիկ, ընդգրկելով միայն թիւ 20, 26, 40, 44 և 86 թողարկումները, որը տուեց կէս խալկոսների կշռային տատանումների աւելի բնականոն պատկեր (տե՛ս Հիստագրիկ 5):

Այս Հիստագրիկը, սակայն, նոյնպէս ճշգրիտ համարել չի կարելի: Բանն այն է, որ գրքում միևնույն՝ թիւ 40, թողարկման մէջ հեղինակները միաւորել են երկու տարբեր տիպեր՝ դարձեանաին արմաւենու ճիւղի և Ծառի (նոճու) պատկերներով, ինչը շատ զարմանալի է, քանի որ նրանց միջև տարբերութիւններն աննշալտ են: Արմաւենու ճիւղը պատկերուած է աղեղնաձև կոռութեամբ և զարդարուած է ժապաւնչով, Ծառը (նոճին) պատկերուած է ուղիղ և սրածայր

զազաթիով: Դրամադէսները վաղուց ի վեր տարբերում են այս երկու տիպերը, և անհասկանալի է, թէ ինչու են հեղինակները որոշել անտեսել այդ տարբերութիւնները: Այդ երկու սերիաները տարբերում են ոչ միայն պատկերագրութեամբ, այլև կշռի ու չափի տուեալներով. ծառի պատկերով դրամները արմատենու ճիւղով դրամներից, միջին հաշուով, աւելի թեթեւ են ու փոքր: Քանի որ զրքում մատուցուած դրամների ցուցակում այս երկու սերիաները միախառնուած են, հնարաւոր չէ պարզել, թէ որոնք են ծառի պատկերով թողարկումները՝ որպէս այլ արժէչափի դրամներ միւսներէից առանձնացնելու համար:

Առհասարակ, չափազիտական հետազոտութիւններին արդիւնքները, որոշ իմաստով, պայմանական են: Որեւէ թողարկման կամ դրամների որեւէ խմբի համար ստացուած միջին կշռի ցուցանիշը, կամ ստորին և վերին կշիռների ցուցանիշները ենթակայ են փոփոխման ուսումնասիրութեան համար առկայ նիւթի քանակից կախած: Այդ տատանումները կարող են հասնել մի քանի տասնորդական դրամի: Ուստի, աւելի կարեւոր են ոչ այնքան բացարձակ թուերը (օրինակ թիւ 41-ի 3.13 զ. միջին կշռի կամ 1.92-ից 4.66 զ. կշռային ընդդրկովթի ցուցանիշները), որոնք կարող են փոփոխուել, այլ այդ թուերի կայուն հատուածը, որով որոշում է կշռային յարաբերութիւնը տարբեր թողարկումների և թողարկումների խմբերի միջև: Ի դէպ, դրամների ցուցակում եղած կշռային տուեալների հիման վրայ կէս խալիոսների միջին կշիռները վերաբերեն իմ հաշուարկները զրքում եղած տուեալներ հետ համեմատած տուել են մի քանի հարիւրերորդականից մինչև 0.5% զրամի տարբերութիւններ, ինչը կարելի է բացատրել միայն հեղինակների սխալ հաշուարկներով: Բայց, իրօք, այդ տարբերութիւնները չեն էականը, այլ այն, որ նրանք չեն կարողացել ճիշտ կողմնորոշուել պղնձէ դրամներին կշռային համապարգում: Տիգրան Բ-ի պղինձներում առանձնացրել են երեք արժէչափի դրամներ՝ խալիոս, կէս խալիոս և դիւնպտոն: Ինչպէս էլ որ կոչուած լինեն դրամները (մենք ստոյգ տուեալներ չունենք այդ մասին, բայց կարող ենք պայմանականօրէն ընդունել այդ անուանումները), նրանց առաջարկած բաժանումը սխալ է, քանի որ կէս խալիոսների մէջ ներառուած թիւ 41, 47 և 87 թողարկումներն ակնյայտօրէն աւելի մեծ կշռի և աւելի ցած արժէչափի դրամներ են: Իրականում (թէև դեռ որոշ ճշտումներ կարիք կայ) Տիգրան Բ-ի կանոնաւոր պղնձէ թողարկումների մէջ կարելի է տարբերակել չորս արժէչափերի երկուական խմբեր, որոնք համապատասխանում են «արքայ» և «արքայից արքայ» զրութիւններով սերիաներին և թողարկուած են ժամանակային տարբերութեամբ: Ամենամեծ արժէչափի պղնձադրամները դարձեանք ունեն Նիկիէի և Տիւիսի պատկերները: Պղնձադրամներին բնորոշ է արժէքի պայմանական կամ հարկադրական կուրսը, հետևաբար, անկախ այն բանից, թէ, ասենք, Տիւիսի պատկերով դրամը կշռել է 8 զ, թէ 4 զ, այն ընդունուել է որպէս մի արժէչափի, սուեալ դէպքում՝ ամենաբարձր արժէչափի պղնձադրամ: Արժէքների սանդղակում սրանց զիջել են արմատենու ճիւղին և Հերակլէսի պատկերով դրամները, որոնց յաջորդել են դարձեանքի ծառ (նոճի) և ամաթեղլիւր ներկայացնող թողարկումները, իսկ ամենացածր արժէքն ունէին եռուտանու, ձիու և հասկի պատկերներով դրամները:¹⁹

Վերոյիշեալ երկու խմբերի քննութեամբ չափազիտական ուսումնասիրութեան որակը պարզելով և թերահաւատութեամբ համակուելով Numismat ծրագրի (software) նկատմամբ, անցնում եմ յաջորդ՝ վեցերորդ զլխին («Դրամահատութիւնը և տեխնոլոգիան Ք.Ա. II և I դարերում»), որը նույնպէս լի է առեղծուածային թուերով ու հիստագրերով, բայց թէ ի՞նչ է թաքնուած դրանցում՝ ես ձեռնպահ կը մնամ քննելուց, քանի որ մետաղաբանական վերլուծութեան ասպարէզում իրաւասու չեմ և չունեմ այդ ուսումնասիրութիւններին մասին կարծիք յայտնելու հնարաւորութիւնները:

Այդուհանդերձ, առանց մետաղազիտական խորը զիտելիքներու տիրապետելու էլ կարելի է նկատել որոշ դրուագներ, որոնք հարցեր են յարուցում: Գլխի առաջին մի մեծ հատուած կազ-

¹⁹ Ռ. Վարդանյան, «Դիտողութիւններ Տիգրան Մեծի բրոնզէ թողարկումների չափազիտական և ժամանակագրութեան վերաբերյալ», էջ 8-9:

մում են Արևմտեան Եւրոպայից մինչև Պարթևաստան պղնձէ (բրոնզէ, արույրէ) դրամները մետաղաբանական վերլուծութիւնները արդիւնքները ներկայացնող ցուցակները՝ տարբեր աշխատութիւններէից քաղուած: Էջ 97-ում տրուած է Սիրիայում թողարկուած պղնձէ դրամները մէջ անազի և կապարի բաղադրութեան զրաֆիկը (5), որը տուեալները վերաբերում են Բ.Ա. IV դ. վերջից մինչև Բ.Ա. II դ. վերջը թողարկուած դրամներին: Գրաֆիկում Բ.Ա. I դ. տուեալները բացակայում են: Միևնոյն ժամանակ, նրան հետևող աղէականութեամբ (12) Բ.Ա. I դարի սիրիական դրամները համար տրուած է մի ընդհանրացուած տուեան, բայց ոչ մի բացատրութիւն այն մասին, թէ որտեղից է այն և ինչու չի արտացոլուել զր. 5-ում:

Հայկական դրամների մետաղաբանական վերլուծութեան վերաբերեալ տրուած է Լ. Սարեանի հետազոտութեան, իսկ զլխի 5.4 կէտում՝ Տիգրան Բ-ի պղնձադրամների քիմիական տարրալուծիչ վերլուծութեան արդիւնքները: Եղրակացութիւնը հետեւեայն է. այն ժամանակ, երբ Պոնտական թագաւորութիւնում թողարկուում էին արույրէ դրամներ, Հայաստանում, ինչպէս Արաղոսում և Անտիոքում, թողարկում էին պղնձէ դրամներ, բայց, ի տարբերութիւն միջերկրածովեան համաձուլուածքների, հայկական դրամներում կապարի և անազի պարունակութիւնը ցածր էր:

Գլխի երկրորդ բաժնում նկարագրուած են դրամ թողարկելու համար հատաձուլը պատրաստելու տեխնիկական եղանակները: Այստեղ տպաւորութիւնն այնպիսին է, որ հեղինակներն իրենց համար նոր են յայտնաբերել կաղապարների մէջ ձուլման տարրեր եղանակներով դրանք ստանալու փաստը և չտապէ՛ն են այդ մասին հաղորդել բոլորին, կամ որոշել են դասադրբային բացատրութիւններով ու նկարներով հոգալ ընթերցողի դրամագիտական տարրական կրթութեան հարցերը: Մասնաւորապէս, մենք տեղ է տրուած կենտրոնական փոսիկներ ունեցող հատաձուլների պատրաստման եղանակին (էջ 103 և 124, նկար 3), որը որեւէ կերպ չի առնչուում հայկական դրամահատութեան հետ:

Արտառուց է այս զլխի հեղինակներինց Բ. Բույոնի կողմից նկարագրուած դրամ հատելու եղանակը: Վկայակոչելով իր անձնական փորձը, նա գրում է, որ լաւ հատուած դրամ ստանալու համար անհրաժեշտ է դարձեւեսի կնիքին շատ հարուածներ հասցնել: Ըստ նրա, պահանջուում է, նախ, մուրճով հարուածել մէկ անգամ, ապա դրամը տաքացնել՝ մետաղը փափկացնելու և հատաձուլի մակերեսի ճնշումը նուազեցնելու համար, յետոյ նորից հարուածել և այդպէս շարունակել: Դրամի վրայ յաջող դիմապատկեր ստանալու համար անհրաժեշտ էր ալքան անգամ հարուածել, որքան կը պահանջէր դիմապատկերի խորութիւնը (էջ 108 և 127): Խոստովանում եմ, որ դրամ երբեք չեմ հատել ու թող ներուի անդէտիս, եթէ սխալում եմ, բայց ձեռքով դրամ հատելու դէպքում ինչպէ՞ս է հնարաւոր դրամը դիմերեսի կնիքի վրայից վերցնել, տաքացնել և կրկին տեղադրել այնպէս, որ արդէն զրոյումուած մասը ճշտօրէն նստի կնիքի փորածքի մէջ, իսկ դարձեւեսի կնիքով ճշտօրէն ընկնել արդէն որոշ չափով դրոշմուած պատկերի մէջ, և մի քանի անգամ հարուածել այնպէս, որ դրամը դիմերեսի կնիքի վրայ շտեղծալարժի: Նման եղանակով դրամ հատելու դէպքում պէտք է լինել մենք քանակութեամբ խոտան կրկնակի, եռակի պատկերով դրամների տեսքով: Յայտնի են դրամների նմուշներ, որոնց վրայ, իրօք, մուրճի կրկնակի հարուած է հասցուել, որի հետևանքով դիմերեսի կամ դարձեւեսի վրայ կնիքի պատկերը դրոշմուել է երկու անգամ՝ որոշ չեղումով: Կամ, քիչ չեն, ոչ միայն պղնձէ դրամները, այլև՝ արծաթի մէջ, վատ կենտրոնարկուած օրինակները, այդ թւում դիմապատկերային դրամներում, երբ պատկերն ամբողջովին չի դրոշմուել հատաձուլի վրայ: Ուրեմն ի՞նչ տեսներով թոյլ տրուած չեղումը, դրամահատը մուրճի բազմաթիւ հարուածներով շարունակել է ամրապնդել՝ այդ սխալը:

Կարծում եմ, հարցն աւելի պարզ է, քան այստեղ փորձել են ներկայացնել: Փոքր չափի, ցածր ռելիեֆով և ոչ բարդ պատկերներով դրամները կարող էին հատուել սառը վիճակում և մէկ հարուածով: Խոշոր չափի, բարձր ռելիեֆով և հարուստ պատկերադրութեամբ դրամները հատաձուլները նախապէս տաքացուել են՝ մետաղը փափկացնելու նպատակով և յետոյ հատուել

մէկ՝ կտրուկ և անհրաժեշտ ուժ գնուածիւն պահանջող, հարուածով: Փորձառու դրամահատը կարելի էր անգամ առաջին անգամը հարուածը հասցնելու, որպէսզի հասկանար, որ տուեալ դրամը որակեալ տատանաւ համար պահանջուած է հատածոյլի նախնական տաքացումը:

Մի քանի էջ անց (էջ 111 և 129), կրկին խօսուած է այս եղանակի մասին, բայց այս անգամ ի նկատի ունենալով միայն հայկական դրամները, որոնց մասին ասուած է, որ այս դրքում ուսումնասիրուած դրամները (որոնք կամ արծաթ) հատուած են սառը վիճակում և աւելացուած է, որ, այնուամենայնիւ, որոշ դէպքերում (ո՞ր Ռ. Վ.) երկու կնիքների միջև առաջին հարուածից յետոյ, անհրաժեշտ է եղել հատածոյլը տաքացնել, թողնել, որ աստիճանաբար սառչի, յետոյ կրկին հարուածներ հասցնել, քանի որ առաջին հարուածից յետոյ պատկերի միայն մի մասն էր դրոշմւում հատածոյլի վրայ: Այստեղ մէկ ուրիշ զարմանալի միտք էլ է յայտնուած, որ եթէ դրամները հատուէին բարձր ջերմաստիճանում, անսպասելի կամ կապարել կարող էին դուրս հոսել (sic):

Գլխի ընդհանուր եզրակացութիւնները մէջ ամփոփւում են Գ.Ա. 350-ից մինչև հազարամեակի վերջն ընկած ժամանակահատուածում դրամական հատածուլուածքների մէջ պղնձի, կապարի, անադի և ցինկի պարունակութեան տատանումները:

Այս զլխում ասուած է նաև, որ Հայաստանում եղել է դրամների հատածոյլեր պատրաստելու երկու ճանապարհ: Առաջինը Միջերկրականի ափից Հայաստան տեղափոխուող մետաղն ու դրամներն էին, կապարի բարձր պարունակութեամբ, որոնք կամ վերածուլուած էին, կամ ուղղակիօրէն վերահատուած: Ներմուծուած մետաղից դրամները թողարկումը կատարուել է հաւանաբար, Հայաստանի հարաւում գտնուող ինչ-որ դրամահատարանում: Պղնձի հայթայթման երկրորդ ուղին Հայաստանում գտնուող պղնձահանքերն էին: Այս մետաղից թողարկուած դրամներում պղնձի պարունակութիւնը շատ պարզ է և, համապատասխանաբար, ցածր է կապարի և անագի բաժինը: Տիրապէս յետոյ, թէ՛ն շարունակուած էին ժամանակ առ ժամանակ վերահատել միջերկրածովեան դրամները, հիմնականում օգտագործում էին հայկական պղինձը: Այստեղ կարելի է մի փոքրիկ ուղղում մտցնել աւելի ճիշտ կը լինի ասել՝ Արտաւազը Բ-ից յետոյ, որովհետև Արտաւազը պղնձադրամներում վերաթողարկուած օրինակների քանակը բաւական մեծ է (այդ մասին նշուեց վերևում):

Դրամների կատարողը բաղկացած է 170 թողարկումների նկարագրութիւններից՝ դասաւորուած ըստ արքաների և դրամահատարանների: Նախ, մի ընդհանուր դիտողութիւն դրամների նկարագրման ձևի վերաբերեալ: Իւրաքանչիւր թողարկման համար արուած է դիմերեսի ու դարձերեսի լրիւ նկարագրութիւնը: Այս ձևը ընթերցողից աւելի ջանքեր է պահանջում նկատելու թողարկումների միջև եղած տարբերութիւնները: Նոյն խմբի կամ սերիայի թողարկումները, որոնք միմիայնց չափ նման են, բոլորովին կարելի չէր մտաբանաստեղծութեամբ նկարագրել: Քանի որ նրանք իրարից կարող են տարբերուել մէկ կամ մի քանի փոքրիկ տարբերով: Կատարողներում, այսպիսի դէպքերի համար, ընդունուած են «խնչպէս նախորդը», «նոյնը» կամ «խնչպէս թիւ ...» արտայայտութիւնները՝ նշելով միայն տարբերութիւնները: Այլ բան է, եթէ հեղինակներն ունեցել են աշխատանքի ծաւալը մեծացնելու խնդիր:

Ներկայացնում եմ կատարողում նկատուած թերութիւններին ու սխալներին վերաբերող դիտողութիւնները:

Թիւ 9-11 թողարկումների երկու մենագրերից մէկը սխալ է պատկերուած. այն պէտք է լինի՝ և :

Թիւ 27-ի դարձերեսի գրութեան ճիշտ տեղագրութիւնն է՝ աջից ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ, ձախից ΤΙΓΓΑΝΟΥ:

Թիւ 40 թողարկման մէջ անհիմն կերպով միաւորուած են դարձերեսին արմաւեռու ճիւղի և ծառի (նոճու) պատկերներով դրամները (այս մասին ասուել է նաև վերևում):

Թիւ 84 թողարկման վերաբերեալ դրամների ցուցակում չիշատակուած է միայն մէկ դրամ, առանց չափազիտական տուեալների, և յղուած է Մուշեղեան 1983, էջ 48,²⁰ որտեղ, սակայն, որեէ դրամայի մասին խօսք անգամ չկայ:

Թիւ 89-91 թողարկումները, որոնք այստեղ անուանուած են դրամամ, յայտնի են մէկական նմուշներով, ունեն դրամայից զգալիօրէն ցածր կշիռներ, թիւ 90 և 91-ը հատուած են դիմերեսի նոյն կնիքներով, բայց ունեն դարձերեսի տարբեր տիպեր, դեռ աւելին, կայ այդ նոյն կնիքով հատուած պղնձէ դրամ (Bedoukian CAA 159):²¹ Մ. Ալլումը, կարծում եմ, արդարացի կերպով Bedoukian CAA 88 (=89) և (= թիւ 90, 91) համարում է կեղծուած դրամներ:²²

Թիւ 92-95 թողարկումների մասին վերեւում արդէն ասուեց, որ սրանք ոչ մի կերպ չեն կարող վերագրուել Տիգրան Բ-ին:

Թիւ 117 թողարկման վերաբերող տեքստի վերջում աւելացուած է այդ թողարկման հետ բոլորովին չառնչուող նախադասութիւն. «Արտաւազդի» դրամներ, դարձերեսի պատկերի շուրջը 4 մասից բաղկացած զրութեամբ, թողարկուել են Ատրուպատենէի մի արքայի կողմից: Այդ «մի արքան» Ատրպատականի Արտաւազդ արքան էր, Արտաւազդ Բ-ի հակառակորդը: Նա թողարկել է պղնձէ դրամներ ի՛ր անունով և ի՛ր դիմապատկերով:

Թիւ 121-124 և թիւ 126-127 թողարկումները Տիգրան Բ-ին վերագրելը հեղինակները որեւէ կերպ չեն կարող հիմնարկել (այդ մասին ասուել է վերեւում):

Թիւ 130 թողարկման վերաբերում դրամի զրութիւնը տրուած է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, նկարագրութեան մէջ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, լուսանկարը չկայ, իսկ դրաների ցուցակում յղումն անորոշ է: Ընթերցողը հնարաւորութիւն չունի պարզելու, թէ զրութիւններից որն է ճիշտը:

Թիւ 137 թողարկման մէջ միաւորուել են դարձերեսի երկու տարբեր տիպեր ներկայացնող Bedoukian CAA 140-ը (ձիու առաջամաս, դէպի ձախ) և 144-ը (ձի կանգնած, դէպի ձախ), այն պատճառաբանութեամբ, որ 140-ի զրութիւնը առկայ դրամների վրայ հնարաւոր չէ վստահօրէն կարդալ: Տրամաբանութիւնը հասկանալի չէ:

Թիւ 148 և 149 թողարկումների դարձերեսի տիպը նկարագրուած է. «արծիւ դէպի աջ (148) կամ ձախ (149) կանգնած, դիմացը՝ օձ»: Տիպն այդպէս են նկարագրել նաև Զ. Պտուկեանը (Bedoukian CAA 155 և 156) և Ե. Ներսէսեանը (Nercessian ACV 165 և 166),²³ բայց որպէս օձ ընկալուած զիծն իրականում արծուի ձախ (148) կամ աջ (149) թևի մի հատուածն է:

Թիւ 159 և 160 թողարկումները վերագրուած են Արտաւազդ Գ-ին առանց հիմնաւորման (այս մասին խօսուել է վերեւում):

Թիւ 161, պոմպոնեան տոմարով 67 տարեթիւը կրող Արտաշատի քաղաքային դրամներին մէկը թուագրուած է Ք.Ա. 1 թուականով, մինչդեռ տոմարի սկզբին՝ Ք.Ա. 66 թուականից, հաշուած, դրամը պէտք է թողարկուած լինի Ք.Յ. 1 թուականին:

Թիւ 162 և 162A, պոմպոնեան տոմարով 69 տարեթիւը կրող Արտաշատի քաղաքային միւս երկու թողարկումները թուագրուած են Ք.Յ. 2 թուականով: Ք.Ա. 66-ից հաշուած, 69 թուականը համապատասխանում է Ք.Յ. 3 թուականին: Դարձերեսին պատկերուած ճախրող Նիկէն նկարագրութեան մէջ անուանուած է Տիխէ: Յիշատակուած են աշխատութիւնները, որոնցում քննար-

²⁰ Մուշեղյան, Դրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. IV դ.):

²¹ P. Z. Bedoukian, Coinage of the Artaxiads of Armenia (London, 1978).

²² M. Alram, Nomina propria iranica in nummis [=Iranisches Personennamenbuch, band IV], (Վիեննա, 1986), էջ 69, 74, օձնօթագրութիւն 305.

²³ Y. T. Nercessian, Armenian Coins and Their Values (Լոս Անջելէս, 1995).

կրէւ և Արտաշատի քաղաքային թողարկումները, բացառութեամբ Վարդանեան 1987-ի,²⁴ որոնք առաջին անգամ արտայայտուել է այդ դրամները Ք.Յ. 1 և 3 թուականներով թուագրելու տեսակէտը:

Թիւ 143 և 166 թողարկումները նոյն՝ Bedoukian CAA 161, տիպն է, մի ղէպքում վերազրուած միայն Տիգրան Դ-ին, միւս ղէպքում՝ Տիգրան Դ-ին և էրատոյին:

«Դրամներին ցուցակ» անուանուած բաժինը զբօրի զովելի հատուածներէից է, որտեղ, ըստ թողարկումներէի, տրուած են դիմէրեսի կնիքներով և դրանց հետ օգտագործուած դարձերեսի կնիքներով խմբաւորուած դրամների մասին չափադիտական տուեայները և յղում՝ իւրաքանչիւր դրամի վերաբերող զրականութեան կամ գտնուելու վայրի մասին (թանգարանային կամ մասնաւոր ժողովածուներ): Յաւօք, այստեղ և քիչ չեն սխալները՝ առնուազն այն մասով, որը վերաբերում է ՀՊՊԹ նիւթերին: Այստեղ ես չեմ անրադառնայ դրամներէի կշտային տարբերութիւններին (եթէ դրանք մի քանի հարիւրերորդական զրամի սահմաններում են), այլ՝ աւելի էական թերութիւններին, որոնք նիւթն անփոյթ կերպով մշակելու արդիւնք են:

ՀՊՊԹ 5382, իրական կշիւը 15.05 գ, կրկնուած է երկու անգամ տարբեր թողարկումներում՝ Թիւ 1, Ob. 2 R7 b և Թիւ 49, Ob. 1 R5 d:

ՀՊՊԹ 16115 (գրքում՝ 16116), սխալ է), իրական կշիւը 15.53 գ, կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ Թիւ 1, Ob. 4 R5 a և Թիւ 29, Ob. 9 R12 a (=Մուշեղեան 1973, Թիւ 121):²⁵

Թիւ 1, այլ դրամներ, 15.65 գ՝ պէտք է լինի 15.14 գ:

ՀՊՊԹ 5377, 15.12 գ (իրականում 15.79 գ), կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ Թիւ 1, այլ դրամներ և Թիւ 50, Ob. 1 R1:

Թիւ 1, այլ դրամներ, 14.09 գ՝ պէտք է լինի 14.98 գ:

ՀՊՊԹ 5378, Թիւ 1, այլ դրամներ, կրկնուած է մի քանի տող անց՝ Թիւ 1, այլ դրամներ:

Թիւ 2, այլ դրամներ, 15.37 գ՝ պէտք է լինի 15.67 գ:

ՀՊՊԹ 8920, կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ Թիւ 2, այլ դրամներ (այստեղ 8922 համարը սխալ է՝ պէտք է լինի 8920) և Թիւ 4, այլ դրամներ (իրական կշիւը 15.15 գ):

Թիւ 2, այլ դրամներ, 15.37 գ՝ պէտք է լինի 15.67 գ:

Թիւ 2, այլ դրամներ, 15.07 գ՝ պէտք է լինի 15.69 գ:

Որպէս տետրադրամայն յիշատակուած ՀՊՊԹ 16384-ը (Թիւ 2, այլ դրամներ, 163804 սխալ համարով) իրականում դրամայն է և կրկնուած է Թիւ 80, այլ դրամներ, 3.75 գ (ճիշտը՝ 3.79 գ), ՀՊՊԹ 1684 սխալ համարով:

Թիւ 4, Ob. 4 R16 a, 13.60 գ՝ պէտք է լինի 14.38 գ:

Թիւ 4, այլ դրամներ, 15.15 գ՝ պէտք է լինի 14.72 գ (ՀՊՊԹ 8922), կեղծ դրամ է:

Թիւ 4, այլ դրամներ, 12.20 գ, 5387, 489՝ այս համարներով և այսպիսի կշիւով Տիգրանի տետրադրամայն ՀՊՊԹ-ն չունի:

Թիւ 4, այլ դրամներ, 7.00 գ, ՀՊՊԹ 12258 կեղծ դրամ է:

Թիւ 5, այլ դրամներ, 15.40 գ (իրականում 15.45), ՀՊՊԹ 8903, կեղծ դրամ է:

ՀՊՊԹ 5379-ը կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ Թիւ 5, այլ դրամներ և Թիւ 9, Ob. 3 R2 a:

ՀՊՊԹ 12510-ը կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ Թիւ 5, այլ դրամներ և Թիւ 29, այլ դրամներ:

Թիւ 19, 6.12 գ, պէտք է լինի 7.11 գ:

²⁴ Варданян, «К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи», էջ 205-207;

²⁵ Խ. Մուշեղեան, Հայաստանի դրամայն գանձերը I (Երևան, 1973), էջ 78-79:

ՀՊՊԹ 17620/8-ը, որը Արտասազդ Բ-ի դրամ է, թուարկուած է Տիգրան Բ-ի թիւ 23 թողարկման մէջ:

ՀՊՊԹ 17620/4, 6.70 գ (իրականում 4.94 գ), կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ թիւ 24 և թիւ 85:

ՀՊՊԹ 5384, 6.70 գ, կրկնուած է թիւ 24-ում և թիւ 85-ում:

ՀՊՊԹ 14360-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 29, Ob. 3 R3 c և թիւ 29, ալլ դրամներ:

ՀՊՊԹ 12513-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 29, Ob. 12 R3 a և թիւ 29, ալլ դրամներ:

Թիւ 29, ալլ դրամներ, 16.10 գ (իրականում 16.05 գ), ՀՊՊԹ 17817/115, կեղծ դրամ է:

Թիւ 29, ալլ դրամներ, 14.71 գ (իրականում 14.76 գ), ՀՊՊԹ 12257, կեղծ դրամ է:

ՀՊՊԹ 17431/2, 3.93 գ (իրականում 3.19 գ) կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ թիւ 58 և 61, Ob. 1 R1 c:

Թիւ 59, Ob. 1 R1 a, Սառնակունքի գանձ 124: Կարելի էր նշել նաև ՀՊՊԹ 17824/52 համարը, որը յիշատակուած է Մուշեղեան 1973-ում, էջ 80:

Թիւ 59, ալլ դրամներ, ՀՊՊԹ 8919, կեղծ դրամ է:

ՀՊՊԹ 17431/4-ը (3.97 գ) կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 61, Ob. 1 R1 b և թիւ 61, ալլ դրամներ (17441/4 սխալ համարով):

ՀՊՊԹ 18215/5-ը, Սառնակունքի գանձ 125 (Մուշեղեան 1973-ում 18215/10 համարը վերիպակ է), կրկնուած է երկու տարբեր թողարկումներում՝ թիւ 59, Ob. 1 R1 b և թիւ 63, Ob. 2 R1 b:

ՀՊՊԹ 17431/3-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 68, Ob. 1 R1 b և թիւ 68, ալլ դրամներ:

Թիւ 72-ի, դրամ ճիշտ համարը՝ ՀՊՊԹ 5373:

Թիւ 74, Ob. 1 R1 g, ՀՊՊԹ 5384/1, կեղծ դրամ է:

ՀՊՊԹ 17431/1-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 76, Ob. 1 R1 d և թիւ 76, ալլ դրամներ:

Թիւ 77, Սառնակունքի գանձ 128, դրամի իսկական համարն է 18215/6:

Թիւ 84, յղուած է Մուշեղեան 1983, էջ 48, բայց այդտեղ դրամիսմ չի յիշատակուում:

ՀՊՊԹ 12484-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 121:

ՀՊՊԹ 12615-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 121:

ՀՊՊԹ 11363-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 126, 4.03 գ (պէտք է լինի 4.28 գ):

ՀՊՊԹ 17645/1-ը կրկնուած է նոյն թողարկման մէջ՝ թիւ 126, 3.10 գ:

ՀՊՊԹ 5374 և 8926-ը յիշատակուած են որպէս Արտաշատի պեղումներից յայտնաբերուած դրամներ: Իրականում, առաջինը ծագում է Լազարեան Ճեմարանի թանգարանի, միւսը՝ Էջմիածնի քաղաքային թանգարանի ՀՊՊԹ-ին յանձնուած ժողովածուներից:

Բազմաթիւ դէպքերում ՀՊՊԹ դրամները յիշատակուած են կա՛մ առանց համարի, կա՛մ Yerevan (photo Kh. Mousheghian), Yerevan (quoted from Bedoukian), Artaxata Hoard և ալլ նշումներով, յաճախ առանց կշռային տուեալների: Մեծ քանք է պէտք ներդնել պարզեւում համար, թէ ինչ դրամների մասին է խօսքը, իսկ երբեմն՝ այդ անելը, պարզապէս, անհնար է:

Հնարաւոր չէ չիօսել զրքի լեզուի, յատկապէս հայերէն «թարգմանութեան» մասին, որը, թէ՛ն հայատառ է, բայց պատշաճ չէ այն հայերէն անուանել: Գրեթէ չկայ տող, որտեղ վերիպակ չլինի, անգամ զրքի առաջին նախադասութեան մէջ: Այս աշխատութիւնները նվիրւում է խաչատուր Մուշեղյանի հիշատակին: Շատ տեղանուններ, անձնանուններ, տերմիններ թարգմանուած են անհեթեթ կերպով: Ահա դրանք:

Գրութեան հ	Պէտք է լինի	Գրութեան հ	Պէտք է լինի
Աստիւր (հջ 19, 20)	Աստիւր	Անտիոք (հջ 33)	Անտիոքոս
Մետապոտամիա (հջ 20)	Միջագետք	Սեբինգ (հջ 61)	Սէյրիգ
Ֆիւնիսիա (հջ 20)	Փիւնիկիա	Հադրոկիյա (հջ 62)	Հադրոկիյա
աթթիկական (հջ 20)	ատտիկական	Լուցիոս (հջ 73)	Լուցիոս
պարթեան (հջ 20)	պարթեական	Գիւրգ (հջ 73)	Ժիւր
Խսիդոքի Զարաւենի (հջ 20)	Խսիդոքի Խարակենացի	Շիւրգի (հջ 74)	տուեալ զհարաւ՝
Էկրատան (հջ 20)	Եկրատան	Լա Վիլենուզ (հջ 74)	Շուէյցարիա
Զեուզմա (հջ 20)	Զեուզմա	Գերմանիոս (հջ 75)	Լա Վիլենուզ
Արիոքաթան (հջ 22)	Արիոքաթան	Պրադես, Պրատոս (հջ 75)	Գերմանիոս
Սիւլեա (22)	Սուլլա	Խերսոն (հջ 121)	Հրահատակ կամ
Տաուրոս (հջ 22)	Տաւրոս	Սանատիս (հջ 121)	Փրատակ
Յրատէս (հջ 23)	Հրահատակ կամ Յրատ	Աղարակ-Գիւլ (հջ 125)	Խերսոն
Օրոդէս (հջ 23)	Օրոդէս, Որոդէս կամ Որոդ	Հադրակ (հջ 126)	Սարմատիա
Երկրորդ փիւնիկեան պատերազմ (հջ 25)	Երկրորդ փիւնիկեան պատերազմ	Խրիստոֆորի (հջ 126)	Աղարակ
Սիւլեա (հջ 27)	Սուլլա	Քրիստոֆորի (հջ 128)	Լաւրիոնի
Գաու (հջ 28, 30)	Գաւիա	սեստերի (հջ 126)	Կրիստոֆորի (յուս.)
զաուլացի (հջ 28)	զաւիացի	սեստերի (հջ 128)	Կրիստոֆորի
Պիսո Ֆրուգի (հջ 29)	Պիսո Ֆրուգի	հելլենական (հջ 126)	սեստերի (լատ. sestertius)
Արասես (հջ 33)	Արաւի կամ Արասի	Պրոպիւս (հջ 26, Ներք. 4)	սեստերի
Պ. Բեդուկեան	Չ. Պրոպիւս		տուեալ զհարաւ՝
Մորֆիլի (հջ 33)	Մորֆիլի		հելլենական
Պրոպիւս (հջ 33)	Պրոպիւս		տուեալ զհարաւ՝
Կալիսիոս (հջ 33)	Կալիսիոս		Միւլիոս

Սխալութեան խոստովանում, որոշ տեղանուններ, անձնանուններ և այլ բառեր չեն թարգմանուել:

Zeugma (հջ 20)	Զեուզմա	Cyrene (հջ 24)	Կիրեն
Kallinikum (հջ 20)	Կալինիկոս	Apameia (հջ 26)	Ապամիա
inopia (հջ 21, 27)	պակաս, քաղց, աշտանի զրամական աղուծիւն	Sleucid թագաւորութիւն (հջ 26)	Սելեւկեան թագաւորութիւն
Gorydene (հռտ.՝ Gordyene) (հջ 7)	Գորդիէն	Ariarathes (հջ 26)	Արիարաթէս
անգլ. և հջ 23 հայ.)		Arxata (հջ 27)	Արքատոս
Galatia (հջ 23)	Գալատիա	Babyrsa (հջ 27)	Բաբիլոս
Peutinger (հջ 24)	Պէտինգեր	Olanc (հռտ.՝ Olane) (հջ 27)	Օլան
Ephesos (հջ 24)	Եփեսոս	Sylla (հջ 27)	Սուլլա
Gaul (հջ 24, 25, 74)	Գաւիա	Sleucis and Pieria (հջ 51)	Սելևկիս և Պիրիա
P. Lentulus Marcelinus (հջ 24)	Պ. Լենտուլոս Մարկելինոս	C. Piso Frupi (հռտ.՝ Frugi) (հջ 53)	Գ. Պիսո Ֆրուգի

Գրուած է	Պէտք է լինի	Գրուած է	Պէտք է լինի
M. Plaetorius Cestanis (ճիշտը՝ Cestianus) (էջ 53)	Մ. Պլետորիոս Կեստիանոս	pompeian դարաշնչի (էջ 75)	պոմպէյնեան տոմարի
Victoria (էջ 60, 61)	Վիկտորիա	Artageina (ճիշտը՝ Artageira) (էջ 65)	Արտագէյրա կամ Արտագէրս
Fortuna (էջ 61)	Ֆորտունա	անգլ. և էջ 75 հայ.)	
Ateliers auxiliaris (էջ 73)	օժանդակ դրամահատարաններ		

Marian mountains (էջ 4), թարգմանուած է՝ Մարեան լեռներ (էջ 19), բայց այդպիսի աշխարհագրական անուանում զոյգութիւն չունի, և պարզ չէ, թէ որ լեռներն ի նկատի ունեն հեղինակները: Յիշատակուում է Madjak անունով քաղաք (էջ 4, հայերէն թարգմանուած է՝ Մաջաք, էջ 20), որն, իբր, եղել է ծովափնեայ քաղաք Դաշտային Կիլիկիայում: Ոսոքն, անշուշտ, Mazaka, հայերէն՝ Մաժակ, քաղաքի մասին է (Μαζακα, տե՛ս Strabo, XII 2, 9-10, XVI 2, 29), որը Կապադովկիայի մայրաքաղաքն էր, ծովից շատ հեռու, և որի բնակչութեանը Տիգրան Բ-ն վերանակեցրեց Տիգրանակերտում:

Մի քանի անգամ կրկնուած ΒΑΣΙΛΕΩΣ բառը (էջ 41 անգլ. և էջ 57 հայ.) գրուած է օմիկրոնով:

Բոլոր աղիւսակներում «attested», տուեալ դէպքում՝ «վկայուած» նշանակութեամբ բառը թարգմանուած է «ստուգուած» (էջ 55-56, աղ. 3-7 և այլն):

«Laureate bust» («կիսանդրի՝ դափնեպսակով») (էջ 63) արտայայտութիւնը «Լաուրիտի կիսանդրին» թարգմանելու զաւեշտական օրինակը (էջ 73) կարող է գրուել որպէս «յուշարձան» այս աշխատութեան:

Հայերէն տեքստը լի է բաղմապիսի այլ սխալներով: Հնարաւոր չէ և անիմաստ է անդրադառնալ բոլոր թերութիւններին, քանի որ դա կրկնակի, եռակի անգամ կը մեծացնէր մեր այս զրախօսութեան ծաւալը: Ընդհանրացնելով, ասենք միայն, որ սխալներ ըրոյր հնարաւոր ձևերն այստեղ առկա են՝ վրիպակներ, տառասխալներ, աղաւաղուած բառեր-բառակապակցութիւններ, նախադասութիւններ, բայական ժամանակների անհամաձայնութիւններ, անհեթեթ շարահիւսութիւն, տեքստի անկանոն շարուածք:

Իհարկէ, թարգմանիչների մեծքը մեծ է, բայց զրքի հրատարակումից յետոյ պատասխանատւութիւնը կրում են հրատարակիչը և հեղինակը, որոնց պարտքն է ստուգել, թէ ինչ վիճակում է տեքստը գնում տպարան: Գրքերում և յօդուածներում միշտ էլ հնարաւոր են ինչ-որ վրիպակներ կամ բացթողումներ, բայց լեզուական սխալների այսպիսի քանակով ու բազմազանութեամբ լեցուն աշխատութիւններ հազուադէպ են հանդիպում: Յանուն արժաւորութեան ասենք, սակայն, որ թարգմանիչները ոչ քիչ դէպքերում չէին էլ կարող չլայտնուել դժուար վիճակում, քանի որ անգլերէն ընագրի տեքստն ինքին զուրկ չէ անորոշութիւններից, երկիմաստութիւններից ու ոչ այնքան զրգոյտ կազմուած նախադասութիւններից: Իսկ եթէ հայ հեղինակացիին հնարաւորութիւն չի տրուել սրբազրկելու հայերէն թարգմանութիւնը, ապա կրկնակի պատասխանատու է նա, ում պատկանում է զրքի հեղինակային իրաւունքը, © G. Depeyrot 1998.

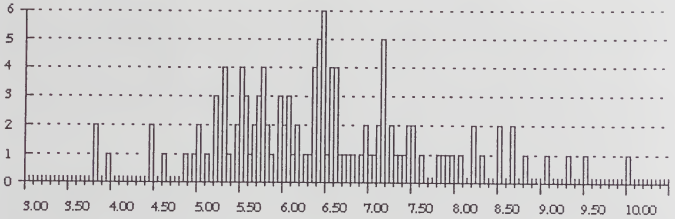
ՌՈՒՐԲԷՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարան

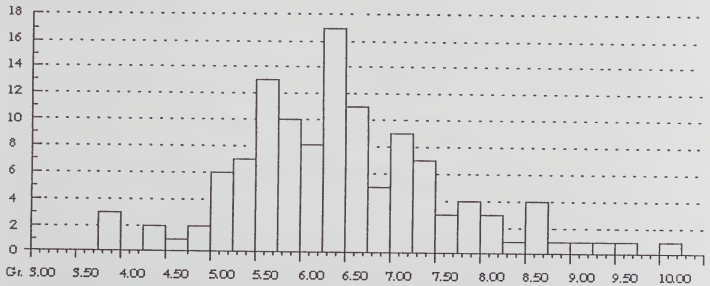
Դրամագիտութեան Բաժնի Վարիչ

Ռուբլն Վարդանան

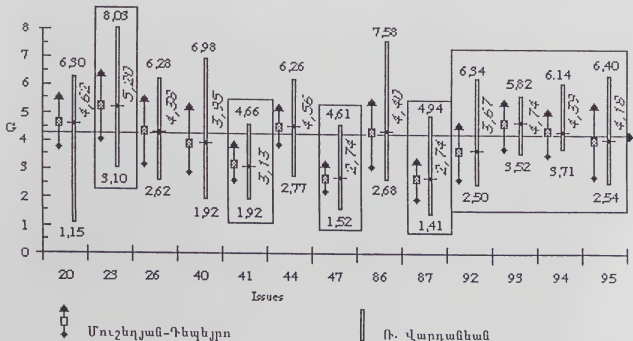
Հիստագրի 1 (Ռ. Վարդանան՝ Հստ Մուշեղյան-Դեպեյրո» 1999-դրամների ցուցակի տուեալների)

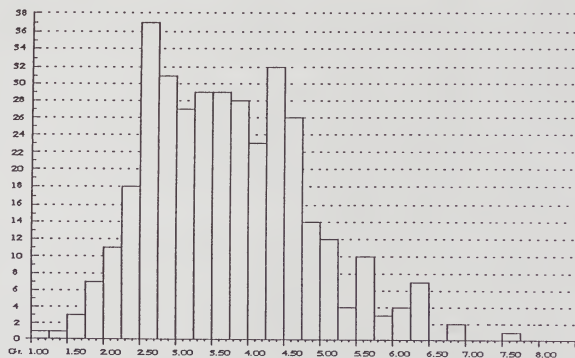
Հիստագրի 2 (Ռ. Վարդանան՝ Հստ Մուշեղյան-Դեպեյրո» 1999-դրամների ցուցակի տուեալների)

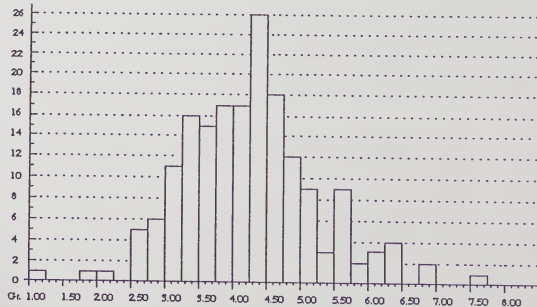
Հիստագրի 3

Հիստագրի 4 (Ռ. Վարդանենան՝ Ըստ Մուշեղյան-Դեպելյոտ 1999-ի թիւ 20, 23, 26, 40, 41, 44, 47, 86, 87, 92, 93, 94, 95 թողարկումների տուեալների)

Հիստագրի 5 (Ռ. Վարդանենան՝ Ըստ Մուշեղյան-Դեպելյոտ 1999-ի թիւ 20, 26, 40, 44, 86, թողարկումների տուեալների)

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

- 7 KHURSHUDIAN, Eduard. *Sassanian Coins of Armenia*, by Eduard Khurshudian and Armine Zohrabian. Almaty, Kazakhstan: National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Oriental Studies, State History Museum of Armenia, Department of Coins and Medals, 2002, 174 pp., XLVIII plates inclusive.

Sassanian coins preserved in the State History Museum of Armenia are described and assigned to the following: Ardashir I (224-240), Shapur I (240-270), Hormazd I (270-271), Varhran I (271-274), Varhran II (274-293), Narseh (293-302), Hormazd II (302-309), Shapur II (309-379), Ardashir II (379-383), Varhran IV (388-399), Yazgard I (399-420), Varhran V (420-438), Yazdgar II (438-457), Firuz I (459-484), Valkash (484-488), Zamasp (496-498), Kavad I (488-496, 498-531), Khusr I (531-579), Hormazd IV (579-590), Khusr II (590-628), Ardashir III (628-629), Yazdgar III (632-651). The book includes essays on commodity-monetary relations and mint-monograms.

YTN

Նկարագրուած են սասանեան դրամներ պահուած Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի մէջ և վերագրուած հետեւեալներուն: Արտաշէիր Ա (224-240), Շապուհ Ա (240-270), Որմիզդ Ա (270-271), Վարահրան Ա (271-274), Վարահրան Բ (274-293), Նարսէհ (293-302), Որմիզդ Բ (302-309), Շապուհ Բ (309-379), Արտաշէիր Բ (379-383), Վարահրան Դ (388-399), Հազկերտ Ա (399-420), Վարահրան Ե (420-438), Հազկերտ Բ (438-457), Պերոզ Ա (459-484), Վաղարշ (484-488), Զամասպ (488-498), Կաւազ (496-498, 498-531), խոսրով Ա (531-579), Որմիզդ Դ (579-590), խոսրով Բ (590-628), Արտաշէիր Գ (628-629), Հազկերտ Գ (632-651): Գիրքը կը պարունակէ երկու յօդուածներ՝ ապրանքա-դրամական յարաբերութեան և դրամահատարան-մետաղիւններու մասին:

ԵԹՆ

- 8 SAHAKYAN, Bagrat. Armenian Commemorative Bank Note Marks 1700th Anniversary, by Bagrat Sahakyan. *Paper Money*, Vol. XLI (September/October 2002), No. 5 (221), p. 297, illus. The 50,000 dram bank note of the Republic of Armenia is illustrated and historical events leading to the adoption of Christianity in Armenia are summarized. The front displays the Cathedral of Holy Etchmiadzin and the note value. The back depicts symbolic pictures of St. Grigor and King Trdat III holding the drawing of a chapel, as well as the note value.

YTN

Պատկերուած է Հայաստանի Հանրապետութեան 50,000 դրամեց թղթադրամը և ամփոփուած են Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան ընդունման պատմական դէպքերը: Երեսին վրան տպուած է Ս. Էջմիածնի տաճարին նկարը և դրամին արժէքը: Ետեւ ցոյց կու տայ Ս. Գրիգորի և Տրդատ Ս. Թագաւորի խորհրդային նկարները որոնք կը բռնեն մատուռի մը զծագրութիւնը, ինչպէս նաև դրամին արժէքը:

ԵԹՆ

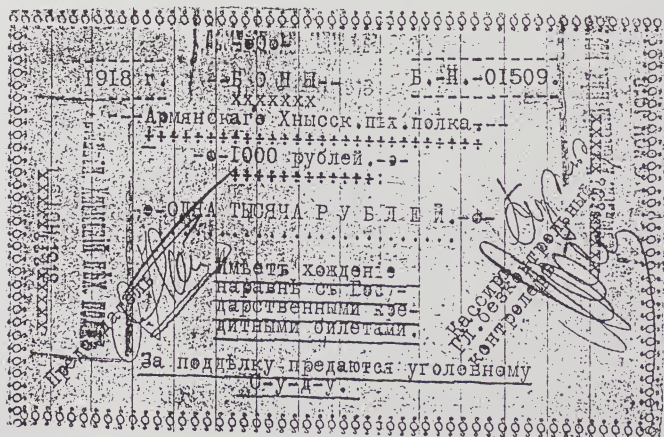
- 9 SARYAN, Levon A. An Unusual Cut Bronze Coin of Tigranes the Great of Armenia, by Leon A. Saryan. *Centinel*, Vol.48 (Spring 2000), No. 1, pp. 15-19, illus.; Journal Tells Story of Cut Coins of Tigranes the Great.

Ancient bronze coins were often cut, diametrically, into halves as a means of making change for transactions. A cut bronze coin of Tigranes with Nike reverse is described (6.24 g, 20 mm, die axis 30 degrees) which was submitted for expert examination. The fragment cleanly cut off is a one-fourth segment, behind the tiara, and extending 8 mm inside. The appearance of the patina suggests that the fragment was removed in ancient times to make change.

Հին բրոնզէ դրամներ կտրուած են, տրամագծօրէն, կիսուած կտորներու, առուտուրի մանրութեամբ դրամ շինելու համար: Նկարագրուած է Տիգրան Մեծի բրոնզէ դրամ մը Յաղթանակի պատկերաւորով (6.24 գ., 20 մմ, 30 աստիճան առանցքային ուղղութիւն), որ եկմարկուած է մասնազէտներու քննութեան: Բեկորը մարուր կտրուածք քառորդ մաս մըն է, խորիւն ետին և կ'երկարի 8 մմ դէպի կեդրոնը: Կտրուածքի կանաչափաւ տեսքը կը թելադրէ, թէ բեկորը կտրուած է Հին ժամանակ մանրութեամբ դրամ շինելու համար:

ՄԻԿ ԿԵՂԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹՂԹԱԴՐԱՄԻ ՄԱՍԻՆ

Հնարաւոր չէ չնկատել, որ աշխարհում օրեցօր մեծանում է հետաքրքրութիւնը դէպի հին և նոր թղթադրամները: Այս փաստը ունի մի քանի բացատրութիւն. ոմանք դրա մէջ տեսնում են ֆինանսական ներդրումներէրի ապահով ճանապարհ, միւսները զբաղւում են սրանով, որպէս սիրած զբաղմունք, այլոք թղթադրամներէրի միջոցով ուսումնասիրում են տուեալ երկրի պատմութիւնը և այլն: Գաղտնիք չէ, որ հաւաքորդներէրց իւրաքանչիւրի համար մեծ պատիւ է համարւում ունենալ իր հաւաքածոյի մէջ հազուագիւտ թղթադրամ: Յաւոք սրտի, որոշ մարդիկ օգտագործում են այս հետաքրքրութիւնը իրենց չար նպատակներով՝ պատրաստելով կեղծ թղթադրամներ, իսկ որոշ դէպքերում նրանց աշխատանքի արդիւնքը ոչինչ է, քան վերջիններս բռնուն երևակայութեան արդիւնք, երբ այսպիսի թղթադրամ ընդանրապէս զոյլութիւն չի ունեցեր:

Նկար 1. Խնուսի Հայկական Հրաձգային Գնդի քղադրամ, 1000 ռուբլի

Այդպիսի մի դէպքէր (թղթադրամի) մասին է յօդուածը՝ վերջերս ինձ մի շատ հետաքրքիր թղթադրամ առաջարկուեց՝ ինչիս Հայկական Հրաձգային Գնդի բոն, 1000 ռուբլի (տես Նկար 1): Թղթադրամը տպագրուած է զբաղմունքային միջոցով հասարակ տետրի թղթի վրայ (153x95

մմ): Ամբողջ ընդգրկելու ուղևորվելն է: Նշուած է թողարկման տարեթիւնը՝ 1918, ունի նաև իր հերթական համարը Ե.-Ի.-01509: Միջին մասում մենք կարող ենք կարգավիճակով «Քոնսուլի Հայկական Հրաձգային Գնդի թղթագրութիւնը 1000»: Աւելի ներքև նշուած է թղթագրութիւնը՝ արժողութիւնը՝ 1000 ռուբլի, նաև հետևեալ արձանագրութիւնը՝ «Շրջանառութիւն ունի Պետական վարկի տոմսերին հաւասար կեղծման համար ենթարկուած են քրէական դատին» թղթագրութիւնը վրայ որոշ անկեան տակ երեկ պաշտօնեաների ստորագրութիւններ կան՝ Նախագահ, Գանձապահ, Գլխաւոր չվերահսկողը Հսկիչը, Թղթագրութիւնը երեք կողմերում դրուած է կարմիր կնիք՝ «Քոնսուլի Հայկական Հրաձգային Գնդին», 16 Յունիսի, 1918»: Աւելի է ընկնում թղթագրութիւնը կատարման ակնյայտ նախնական աստիճանը:

Այս թղթագրութիւնը շատ հետաքրքրեց մեզ և սրա իսկութիւնը պարզելու նպատակով մենք անցկացրեցինք սեփական ուսումնասիրութիւնը: Եւ ահա՛ ինչ պարզուեց: Այդպիսի զորամիաւորում՝ Քոնսուլի Հայկական Հրաձգային Գնդի, իսկապէս գոյութիւն ունեցել է, 1918 թուականի Յունիսին ծանր մարտեր է վարել Ջանգեզուրում: Սակայն մեզ չյաջողուեց գտնել այս գնդի ֆինանսական գործունէութեան մասին վկայող որևէ փաստաթուղթ:

Թղթագրութիւնը արտաքին երեւոյթը չի յարուցում որևէ կասկած սրա իսկութեան վերաբերեալ՝ թուղթը համապատասխան հնամաշ է, ստորագրութիւնները կատարուած են քմիական մատիկով, որը լայն տարածում ունէր այն ժամանակ, ուղղագրութիւնը համապատասխանում է հին ռուսական ուղղագրութեանը: Սակայն ամէն ինչ այդպէս հարթ չէ, ինչպէս թուում է առաջին հայեացքից:

Առաջին հերթին կասկածանքներ է յարուցում թղթագրութիւնը՝ 1000 ռուբլի, ինչը այն ժամանակուայ Հայաստանի տնտեսական չափանիշներում բաւականին մեծ գումար է եղել: Իսկ եթէ, եթե լոյժ թղթագրութիւնը սերիայից և հերթական համարից (Բ.-01509), հաշուենք, որ թողարկուել է մանրապակաւ 1509 հատ այդպիսի թղթագրութիւն, ապա ստացւում է մի ահւելի գումար՝ 1,509,000 ռուբլի: Իսկ «Բ» սերիան նշանակում է, որ եղել է նաև «Ա» սերիա, ինչը առնուազն կրկնապատկում է այդ գումարը: Եւ սա այն ժամանակ, երբ 1918 թուականին Հայաստանի Հանրապետութեան Պաշտպանութեան Նախարարութեան բրէւէին կազմել է մօտաւորապէս 100,000 ռուբլի: Որպէսզի ընթերցողը աւելի լաւ պատկերացնի այս թղթագրութիւնը արժողութեան ժամանակին ոչ համապատասխան լինելը, բերենք ևս մէկ համոզիչ փաստ: 1918 թ. Մայիսի վերջին որոշ մասնաւոր բանկերի բաժանմունքներ էրիւանում թողարկեցին չէքեր՝ շրջանառութեան մէջ մանրագրութիւն պակասը լրացնելու համար: Այդ չէքերի մանրագրած արժողութիւն ունեցող դրամը եղել է 25 ռուբլի:

Տարօրինակ է նաև, որ այս թղթագրութիւնը կեղծման համար յանցագործները պէտք է պատժէին ոչ թէ գլխուրակաւ ատանալով, այլ քրէական կարգով: Միւս հանդամանքը այն է, որ, եթէ ենթադրենք, որ թողարկուել է 1509 հատ ճիշտ այսպիսի թղթագրութիւն, ապա տարօրինակ է, որ մինչ այժմ սա առաջին յայտնաբերուած նմուշն է: Եւ սա այն դէպքում, երբ դեռ հնուց Հայաստանում և ամբողջ Ռուսաստանում եղել են շատ լուրջ հաւաքորդներ: Եւ, վերջապէս, ինչպէս մեզ յայտնի դարձաւ հետազոյում, Հայաստանի Հանրապետութեան գլխուրակաւն և ոչ մի միաւորում չունեն սեփական թղթագրութիւն թողարկելու լիազօրութեան:

Այսպիսով, մեզ յաջողուեց հաւաքել բաւականին լուրջ փաստեր, որոնց հիման վրայ կարելի է պնդել, որ այսպիսի թղթագրութիւնը ընդհանրապէս գոյութիւն չի ունեցել:

Մնում է վստալ, որ իւրաքանչիւր հաւաքորդ, որևէ լուրջ նմուշ գնելուց առաջ նախ անպայման կը պարզի նրա իսկութիւնը և արդիւնքների մասին կը տեղեկացնի բոլոր այն մարդկանց, որոնք հետաքրքրուած են այս ոլորտով:

Բաղրատ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

Mr. W. Gewenian, Treasurer

8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

Armenian Numismatic Society Publications	PRICE
SP1. Bedoukian, Paul Z. <i>Selected Numismatic Studies [I]</i> . 1981, xxxvi, 570 pp., 72 pls., casebound. (For Vol. II see SP10) US shipping \$5.....	\$35.00
SP2. Nercessian, Y. T. <i>Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams</i> . 1983, 36 pp., 12 pls., card covers. US shipping \$3.00.....	6.75
SP3. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Bibliography and Literature</i> . 1984, 729 pp., casebound. US shipping \$5.....	50.00
SP4. Bedoukian, Paul Z. <i>Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene</i> . 1985, 37 pp., 2 pls., card covers. US shipping \$3.00.....	6.00
SP5. Bedoukian, Paul Z. <i>Armenian Coin Hoards</i> . 1987, 64 pp., 6 pls., card covers. US ship. \$3.00.....	8.00
SP6. Nercessian, Y. T. <i>Bank Notes of Armenia</i> . 1988, 224 pp., 192 pls., casebound. US shipping. \$5.....	30.00
SP7. Bedoukian, Paul Z. <i>A Hoard of Copper Coins of Tigranes the Great and a Hoard of Artaxiad Coins</i> . 1991, 30 pp., 2 pls., card covers. US shipping \$3.00	5.50
SP8. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Coins and Their Values</i> . 1995, 256 pp., 48 pls., casebound, US shipping \$5.....	40.00
SP9. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Studies</i> . 2000, viii, 678 pp., 96 pls., casebound. US shipping \$7.....	75.00
New ➤ SP10. Bedoukian, Paul Z. <i>Selected Numismatic Studies II</i> . 2003, viii, 376 pp., 61 pls., casebound. (For Vol. I see SP1) US shipping \$5.....	57.00
ANJ4. <i>Essays on Armenian Numismatics in Memory of Father Clement Sibilian on the Centennial of His Death, Armenian Numismatic Journal</i> , Series I, Vol. IV (1978), 167 pp., XXI pls., card covers. US shipping \$5.....	30.00
ANJ15. <i>Studies in Honor of Dr. Paul Z. Bedoukian, Armenian Numismatic Journal</i> , Series I, Vol. XV (1989), 192 pp, illus., card covers. US shipping \$5	30.00
OP2. "Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," by Y. T. Nercessian and L. A. Saryan, an offprint of ANJ, Vol. XXII (1996), pp. 23-62, pls. I-VI. US first class postpaid.....	12.50
OP3. "Silver Coins of Tigranes II of Armenia," by Y. T. Nercessian, an offprint of ANJ, Vol. XXVI (2000), Nos. 3-4, pp. 43-108, pls. 1-10. US first class postpaid	18.00
M1. Bedoukian, P. Z. Silver proof medal, 39 mm diameter, 1 troy ounce. Obv. portrait of Bedoukian; Rev. logo of ArmNS (2000). US shipping \$5.....	40.00
Armenian Numismatic Journal	
--Volumes I (1975).....each volume	5.00
--Volumes II, III, V to XIV, XVI, XVII.....each volume	8.00
--Volumes XVIII (1992), XIX (93), XX (94), XXI (95).....each volume	10.00
--Volumes XXII (1996), XXIII (97), XXIV (98), XXV (99).....each volume	25.00
--Volumes XXVI (2000), XXVII (01), XXVIII (02), XXIX (03).....each volume	30.00
--Volumes I-V (1975-1979), cloth bound (one month bindery time).....	90.00
--Volumes VI-X (1980-1984), cloth bound (one month bindery time).....	68.00
--Volumes XI-XV (1985-1989), cloth bound (one month bindery time).....	90.00
--Volumes XVI-XX (1990-1994), cloth bound (one month bindery time).....	78.00
--Volumes XXI-XXV (1995-1999), cloth bound (one month bindery time).....	110.00
--Volumes XXVI-XXX (2000-2004), cloth bound (one month bindery time) in printing	?

Volumes I to XXV are uniformly bound, sturdy library bindings with gilt lettering on black cloth. US shipping \$8 per bound book.

SUPERSEDES ALL PREVIOUS LISTS

Armenian Numismatic Society's members are entitled to 20% discount on all publications. All prices are in US dollars and SUBJECT TO CHANGE WITHOUT NOTICE. US shipping cost (listed above), add \$1.5 for each additional title; elsewhere add \$5 to US shipping costs. Sorry, no exceptions, PREPAYMENT IS REQUIRED. California residents please add appropriate sales tax.

September 1, 2003

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY
Mr. W. Gewenian, Treasurer
8511 Beverly Park Place
Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

Bedoukian Publications		PRICE
B1. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of the Artaxiads of Armenia</i> . London: Royal Numismatic Society, <i>Special Publication</i> , No. 10, 1978, 81 pp., 8 pls., cloth. US shipping \$5		30.00
B2. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of Cilician Armenia</i> . Danbury, CT: 1979, xxxie, 494 pp., 12 pls., casebound. US shipping \$5.....		45.00
B2S. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of Cilician Armenia</i> . New York: American Numismatic Society, <i>Numismatic Notes and Monographs</i> , No. 147, 1962, xxxi, 494 pp., 48 pls., 1 map, plus blank sheet inserts in the corpus next to every other sheet (total close to 150 sheets), so that the owner can record his unpublished coin varieties. Specially prepared and cloth bound for the author. One of a kind book. US shipping \$7		150.00
B3. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Coins and Medals: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian - Յուդահանդէտ ՏՔ. Զարեհ Պտուկեանի հաւաքածոյէն</i> . New York: Museum of the Diocese of the Armenian Church of America, 1971, [24 pp.], bilingual, illus. in black and white, 8.5"x7", card covers. US shipping \$3.00.....		2.00
B4. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Books: An Exhibition of Early Printings 1512-1700, from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian - Յուդահանդէտ Հայերէն հնաստիկ գրքերու Տնք. Զարեհ Պտուկեանի հաւաքածոյէն</i> . New York: Armenian Museum of the Diocese of the Armenian Church of America, 1975, [24 pp.], bilingual, illus. in black and white, 8.5"x7", card covers. US shipping \$3.00		2.00
B5. Bedoukian, Paul Z., <i>Thirty Centuries of Armenian Metal Art: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian - Երեսուն դարու հայ արուեստ մետաղի. Յուդահանդէտ ՏՔ. Փոյ Զ. Պտուկեանի հաւաքածոյէն</i> . New York: AGBU Gallery, 1978, [24 pp.], bilingual, illus. in black and white, 8.5"x7", card covers. US shipping \$3.00		2.00
B6. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Woven Art: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian - Հայ հիւսուածեղէնի արուեստ. Յուդահանդէտ Տնք. Փոյ Զ. Պտուկեանի հաւաքածոյէն</i> . New York: AGBU Gallery, 1980, [24 pp.], bilingual, illus. in color, 8.5"x7", card covers. US shipping \$3.00		5.00
B7. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Ceramic Art: An Exhibition from the Collections of Tina & Haroutune Hazarian, Dr. Paul Z. Bedoukian - Հայ յաիւսապակիի արուեստ. Յուդահանդէտ Արքիմա և Յարութիւն Հազարեանի և Տնք. Փոյ Զ. Պտուկեանի հաւաքածոններէն</i> . New York: Armenian Museum, 1982, [24 pp.], bilingual, illus. in color, 8.5"x7", card covers. US shipping \$3.00.....		5.00
B8. Bedoukian, Paul Z., <i>Հոյանսա կոթուած 18րդ դարու հայ մետալները - Eighteenth Century Armenian Medals Struck in Holland</i> . Venice: Mekhitarist Press, 24 pp., 7"x9.5", card covers, 24 pp., illus. in black and white, 3 pp. English summary. Reprinted from <i>Bazmavep</i> , 1977/3-4, pp. 728-751. Card covers. US shipping \$3.00		2.00

SUPERSEDES ALL PREVIOUS LISTS

Armenian Numismatic Society's members are entitled to 20% discount on all publications. All prices are in US dollars and SUBJECT TO CHANGE WITHOUT NOTICE. US shipping cost (listed above), add \$1.5 for each additional title; elsewhere add \$5 to US shipping costs. Sorry, no exceptions, PREPAYMENT IS REQUIRED. California residents please add appropriate sales tax.

September 1, 2003

SELECTED NUMISMATIC STUDIES II, by Paul Z. Bedoukian. Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 10, 2003, viii + 376 pp. and 61 pls., casebound. Printed by BookMasters, Inc. \$57.00 + shipping (USA \$5.00, foreign \$10.00).

Some twenty years ago the Armenian Numismatic Society published the first volume of *Selected Numismatic Studies* of Paul Z. Bedoukian as *Special Publication*, No. 1. Since then Bedoukian penned numerous scholarly articles and several books.

The publication contains some forty articles dealing with the coinage and antiquity of ancient and medieval Armenia. These essays are scattered in scholarly periodicals such as the American Numismatic Society *Museum Notes*, *Armenian Numismatic Journal*, *Armenian Review*, *Armenian Studies in Memoriam Haïg Berbérïan*, *Bazma-vep*, *Dictionary of the Middle Ages*, *Handes Amsorya*, *The Numismatic Chronicle*, *Revue Belge de Numismatique*, *Revue des Études Arméniennes*, and *Sion*. The SNS II makes Bedoukian's research papers available to the entire numismatic community.

SNS II includes the following topics: coinage of the Armenian kingdoms of Sophene and Commagene, the Artaxiads of Armenia, Cilician Armenia, and Crusader states. Also covered are minting, metal art, ringstones, tokens, medals, antiquities, early printed books, and book reviews.

The second volume of *Selected Numismatic Studies* also pays a posthumous tribute to a scholar who became the modern architect of Armenian numismatics.

The text of each essay has been uniformly reset in 6" x 9" format and new plates have been reproduced on high quality glossy paper. The detailed and thorough index and the bibliography will be extremely useful to the researcher.

Selected Numismatic Studies II is expected to become a reference manual similar to its first volume for all who are interested in our heritage and for libraries serving as research centers for studies of Near Eastern civilizations.

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY
Mr. W. Gewenian, Treasurer
8511 Beverly Park Place
Pico Rivera, CA 90660-1920, U. S. A.

Date.....

Dear Mr. Gewenian:

Please send me copies of the book entitled *Selected Numismatic Studies II*, by Paul Z. Bedoukian, \$57.00 each. Enclosed is a check for \$..... (cost of the book plus postage and handling, per copy \$5.00 U. S. A., \$10.00 elsewhere). California residents please add \$4.70 for sales tax. Foreign remittance may be made by international money order or a draft drawn on a branch of a U. S. bank.

Name.....

Address

.....Zip.....

Y. T. NERCESSIAN

Specialist in Armenian Coins and Books

8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

ANA ANS ArmNS IBNS RNS

Fixed Price List 25

2003

COINS

Tigranes II (95-56 B.C.), copper coins

1. **Heracles.** Obv.: Bust of Tigranes draped r. wearing five-pointed Armenian tiara. Rev.: Heracles. ACV 66, CAA 101, 5.80g-19 ϕ -11h, black patina, F+/VF \$80
2. --. **Nike.** ACV 78, CAA 114, 4.89g-19mm ϕ -12h, nice dark patina, F/VG \$35

ROMAN COINS RELATING TO ARMENIA

3. **Nero, hemidrachm** (A.D. 54-68). Rev.: Victory std. l. Bed 21, RIC 38, 1.82g-14 ϕ 11h. Legend includes [ARME-NIAC. VF/VF+ \$300
4. **Marcus Aurelius, denarius** (A.D. 161-180). Rev.: Armenia std. l. in mournful attitude. Bed 406V, RIC 80, AR17 mm, 2.96 g. Legend includes ARMEN. VF+ \$150
5. **Marcus Aurelius, denarius** as before. Bed 406V. RIC 81, AR 18 mm, 3.38 g. Leg. includes ARMEN. VF+ \$125
6. **Lucius Verus, As** (A.D. 161-169). Rev.: Armenia std. l. in mournful attitude. Leg. includes ARMEN. Bed 270V, RIC 1365, 11.30g-26 ϕ -12h. VF-EF \$400

CILICIAN ARMENIAN COINS

Levon I (1198-1219), silver coins

7. **Double tram.** Cinquefoil in l. field. ACV 269V, CCA 23, 5.58g-26mm ϕ -8h, -VF \$225
8. --. ACV 270V, CCA 27, 5.49g-28 ϕ -3hVF \$200

Levon I (1198-1219), copper coins

9. **Tank.** ACV 308, CCA 718, 8.01g-29 ϕ , VF \$35
10. --. ACV 308, CCA 767, 5.97g-26 ϕ , F/VF \$20
11. **Tank.** Four nice clean coins, 3 VF, 1 F \$100

Hetoum I (1226-1270), silver coins

12. **Bilingual tram.** Hetoum-Kaikhusrew, ACV 326, CCA 822v, AH 641, field marks + / - / v, 2.88g-26 ϕ -11h, EF \$200

13. Hetoum-Zabel Tram. ACV 332V, CCA 880, 2.78g-21mm ϕ -7h, VF \$40

14. --. ACV 337V, CCA 945, 2.74g-20mm ϕ , VF \$40

15. --. ACV 341, CCA 1029, 2.98g-21mm ϕ , VF+ \$55

16. --. ACV 341V, CCA 1155, 2.59g-21mm ϕ , VF \$40

Levon II (1270-1289), copper coins

17. **Kardez.** ACV 387V, CCA 1544, 3.34g-23mm ϕ -5h, green patina, F+/VG+ \$20

18. **Kardezzes.** Four coins, 2 ACV 387V, -F/F and VG+/F+; 1 ACV 389V, F/F+; 1 ACV 392V, F/-F \$40

Hetoum II (1289-1305), king std copper coins

19. **Kardez.** ACV 400V, CCA 1638V, 2.64g-21mm ϕ -6h, F/F+ \$25
20. --. ACV 401V, CCA 1641V, 2.87g-20mm, F \$13
21. --. ACV 400V, CCA 1647V, 2.77g-21mm, F \$13
22. --. ACV 400V, CCA 1648V, 3.73g-20mm, F \$13
23. **Kardezzes.** Seven coins, ACV 400V-401V, CCA

1622V-48V, F/-F, F, -F/F, F, F/-F, -F/VG+/F/F+ \$70

Smpad (1296-1298), copper coins

24. **Pogh.** ACV 412V, CCA 1685, 1.61g-18mm, F \$25

25. --. ACV 412V, CCA 1691, 1.53g-20mm, F+ \$45

26. --. ACV 413V, CCA 1700, 1.41g-19mm, F+/F \$25

27. --. ACV 412V, CCA 1715a, 1.98g-18mm, F+ \$40

28. --. ACV 412V, CCA 1717, 2.05g-19mm, F+ \$40

Levon IV (1320-1342), silver coins

29. **Takvorin** o/s in Arabic. ACV 456, 2.36g, F \$20

30. -- o/s in Arabic. ACV 456, 2.21g-20mm ϕ , F \$20

31. -- o/s in Arabic. ACV 456, 2.28g-21mm ϕ , F \$20

Levon IV (1320-1342), copper coins

32. **Pogh.** YN LIV 24, 1.32g-17mm ϕ , VG+ \$15

33. --. YN LIV 38, 1.15g-18mm ϕ , VG+ \$15

34. --. YN LIV 45, 1.29g-15mm ϕ , VG+ \$15

35. --. YN LIV 54, 1.21g-17mm ϕ , VG+ \$15

36. --. YN LIV 63V, 1.55g-16mm ϕ , -F \$20

37. **Poghs.** 8 coins. Avg. grade VG to VG+ \$75

Levon V (1374-1375), copper coin

38. **Poghs.** Similar to ACV 506V, pierced, VG \$20

USSR COINS relating to ARMENIA (1989-90)

39. **Armenian earthquake coin**, 3 rubles cupro-nickel, prooflike, 1989, display case \$15

40. -- as before, UNC \$5

41. **Matenadaran**, 5 r. cupro-nickel, proof, 1990.

a. With government mint display package \$25

b. With mint plastic envelope (sealed) \$22

42. **Matenadaran coin** as before, UNC, 1990 \$10

43. **1000 yr Christianity in Russia**, 3 5-r. coins \$50

USSR Bonds (1936-1953)

44. **10 rubles**, 1936, black, tan. EF \$25

REPUBLIC OF ARMENIA

45. **Anahit**, 25000 dram, 900 k. AV. UNC \$150

46. **Apricot coin**, 25 dram, AR proof \$55

47. **Sardarapat Battle**, 25 dram, AR proof. \$65

48. **David of Sasun coin**, 25 dr., AR proof. \$50

49. **Garni coin**, 25 dram, AR proof. \$50

50. **Jakharak coin**, 1000 dram, AR proof. \$50

51. **Artsakh coin**, 25 dram, AR proof. \$80

52. **United Nations**, 100 dram, AR proof \$55

53. **32nd Chess Olymp.**, 100 dr., AR proof. \$40

54. **32nd Chess Olymp.**, 100 dr., AR proof \$55

55. **Bagramian, Marshal**, 100 dr., AR proof \$40

56. **National Assembly**, 500 dr., AR prf. 5oz \$195

57. **Artaxiad Dynasty**, 500 dram, AR prf. 5oz \$165

58. **Arsacid Dynasty**, 500 dram, AR prf. 5 oz \$165

59. **Silcian Armenia**, 500 dram, AR prf. 5 oz \$165

60. **Bagratid Dynasty**, 500 dr., AR prf. 5 oz \$165

Cupronickel coins (1996-1997)

61. **32nd Chess Olympiad**, 100 dram, Proof. \$10

62. **32nd Chess Olympiad**, 100 dram. UNC \$2

63. **Charents**, 100 dram, UNC \$2

Aluminum coin set (1994)	
64. 10, 20, or 50 lumaUNC, each piece	\$1
65. 1, 3, 5, or 10 dram, UNC, each piece	\$1
Bank notes (1993-4)	
66. 10, 25, or 50 dram, UNC each banknote	\$1
67. 100 dram, Ser. ՉԱ. or ԴԲ. UNC.	\$2
58. 200 dram, Ser. ԵԱ. UNC	\$4
69. 500 dram, Ser. ՁԱ. or ԶԲ. UNC.	\$10
70. 1000 dram, Ser. ԹԱ. UNC	\$15
71. 5000 dram, Ser. ԷԱ. UNC	\$30
Bonds (1993)	
72. 500 r., obligation bonds (1993) UNC	\$16
73. 1000 r., oblig. bonds (1993) UNC	\$17
Pin (tricolor-red, blue, orange)	
74. Flag of Rep. of Arm. Lapel pin.	\$2
Medal (951-1003) anniver. commemoration	
75. Grigor Narekatsi medal, AR proof 5 oz.	\$135
76. Armenian ornamental brass work, door knob. 38x42 mm, spiral broken, nice patina	\$80

Medals and Key Chains

KN1. Bedoukian, AR medal proof 1 oz. ArmNS)	\$40
KN2. Komitas medal, rev. 3 cranes [1966]	\$35
KN3. 75th anniv. of Arm. Church in USA, Æ	\$35
KN4. Armenia-Los Angeles, Garni Æ	\$8
KN5. Armenia-Los Angeles, Etchmiadzin Æ	\$8
KN6. Armenia-Los Angeles, Zvartnots Æ	\$8
KN7. Armenia-LA, Yerevan's ArmMemMon. Æ	\$8
KN8. Armenia-Los Angeles David of Sassoun Æ	\$8
KN9. Armenia-Los Angeles Government House	\$8
KN10. Set of 6 Armenia-Los Angeles medals Æ	\$40
KN11. Fresno Numism. Scty/David of Sassoon Æ	\$8
KN12. Levon V of Cilician Armenia. Æ	\$30
KN13. Key chain, Tigranes II coin replica	\$5

Numismatic Books

N1. BEDOUKIAN, Paul Z., <i>Coinage of Cilician Armenia</i> . New York: ANSNM 147, 1962, xxxi, 494 pp., 48 pls., 1 map, plus blank sh. ins. in the corpus next to every other sheet (@ 150 shs.). Bound for the author. One of a kind. (ANS)	\$150
N2. BEDOUKIAN, Paul Z., <i>Coinage of Cilician Armenia - հիլիկեան Հայաստանի դրամները</i> .	\$50
N3. BEDOUKIAN, Paul Z., <i>Medieval Armenian Coins</i> , 69 pp., 10 pls.	\$50
N4. BEDOUKIAN, Paul Z., <i>Roman Coins and Medallions Relating to Armenia - Հայաստանի վերաբերեալ հռոմէական դրամներ և մեդալիոններ</i> , 212 pp., 38 pls., illus., card/c. In Armenian	\$27
N5. BURNETT, A., <i>Coins</i> . 1990, 64 pp., 44 illus.	\$5
N6. DURST, Sanford J. <i>Contemporary World Gold Coins</i> , 102 pp., clot.	\$5
N7. LANGLOIS, Victor. <i>Numismatique de l'Arménie au moyen âge</i> , reprint, cl.	\$30
N8. MKTCHIAN, K. H. <i>Armenian Monetary Units - Հայոց դրամական միավորներ</i> , 88 pp., 16 pls. Arm-Eng	\$10
N9. SABBAGHIAN, Berj. <i>Numismatic Questions - Դրամագիտական հարցեր</i> , 228 pp. In Armenian	\$25
N10. SEKOULIAN, Au. <i>Coinage of Gosdantin III to Levon V in Vienna Mekhitarist Museum - Վիեննայի Մխիթարեան Բանգարանի կուսանդին Գ.-Լևոն Ե. դրամները</i> , 90 pp., 7 pls. In Armenian	\$15

N11. SEKOULIAN, Au. <i>Numismatic Studies: Hetoum II, Levon III, and Oshin - Դրամագիտական պրպտումներ Հեթում Բ., Լևոն Գ. և Օշին</i>	\$15
N12. SIBILIAN, Clement. <i>Classification of Roupinian Coins - Դասադրութիւն Ռուբինեան դրամից</i> , XVI+88+31 pp. original text, reprinted 6 pls., illus., cloth bound, gold print on spine. Only three copies left. OUT OF PRINT	\$85
N13. VASMER, Richard. <i>Chronicle der arabischen Statthalter von Armenien under den Abbasiden, von assaffach biz zur Krönung Aschoth I, 750-887</i> , 118, pp., soft covers	\$19
N14. VASMER, Richard. Same as above in Armenian - Ժամանակագրութիւն Հայաստանի ռադիկաններն առաջին Արքայանց որով, առ Սաֆ-ֆախին մինչև Աշոտ Ա-ի բազմադրելը, 750-887	\$19

Archaeology, Architecture, Miniature Painting, and Art Albums

Documents of Armenian Architecture 27x27 cm, text in Italian, English, Armenian, card covers

M1. Documents of Armenian Architecture, 27x27 cm, text in Italian, English, Armenian, c/c.

No. 1, <i>Haghat</i> , 47 pp., 52 pls., 1968.....	
No. 9, <i>Ererouk</i> , 76 pp., 26 pls., 1977.....	
No. 12, <i>Ani</i> , 104 pp., 74 pls., 1984.....	
No. 13, <i>Haghartzin</i> , 57 pp., 26 pl., 1984.....	
No. 14 <i>Amaghou-Noravank</i> , 64 p, 28 pl. 1986....	
No. 15, <i>Kasakhi Vanker</i> , 76 pp., 35 pls.....	
No. 16, <i>Ptghni/Arduch</i> , 76 pp., 44 pls, 1986....	
No. 17, <i>Gandzasar</i> , 70 pp., 42 pls, 1987.....	
No. 18, <i>Sevan</i> , 90 pp., 54 pls., 1987.....	
No. 19, <i>Gharabagh</i> 110 pp., 54 pl., 1988.....	
No. 20, <i>Sorlu</i> , 111 pp., 65 pls. 1989.....	
No. 22, <i>Makaravank</i> , 64 pp., 50 pls. 1994.....	
No. 23, <i>Vagharshapat</i> , 156 pp., 48 pls. 1998....	

M2. DAA Nos. 1 to 23, in MINT STATE..... \$1000

M3. Case, can house 10 volumes \$15

M4. DAA No. 8, *Aghtamar*, cloth bound ed. \$75

M5. DAA Achtamar, German edition \$60

M6. *The Consecration of a Cathedral* [St. Vartan]. Album. (ANS)1969 \$25

M7. DARVISH (Andre Sevrougian), print, 40x60 cm, in ա. a. *Sayat Nova*, *Tamar*; b. *Wedding*; c. *Sayat Nova playing musical inst.* \$75

M8. ERNEST, Henri, U.R.S.S.; *Bois céramique bijoux cuir*. \$60

M9. ERNEST, Henri, U.R.S.S.; *Broderies; russes, tartares, arméniennes*. \$75

M10. *Etchmiadzin Album*, 1981, 80 color pls. \$10

M11. GRIGORIAN, Artsvin. *Sovremenniaia arkhitektura Armenii*, 18 p, illus, cloth \$6

M12. GRIGORIAN, G. *Album*, 46 pls., b/w. clr. \$10

M13. RAND, H., *Arshile Gorky; the Implications of Symbols (Vosdanik Manoog Adoian)* \$12.50

M14. *Weavers, Merchants and Kings; The Inscribed Rugs of Armenia*, 211 pp., 68 pls. \$25

Shipping extra. Please add \$5 for US shipping and \$1.5 for each additional book. Foreign orders add \$5 to US shipping costs. All prices are in US dollars and SUBJECT TO CHANGE WITHOUT NOTICE. Sorry, no exceptions. PRE-PAYMENT IS REQUIRED.

California residents add 8.25% sales tax. Telephone 562-695-0380

September 1, 2003.